

The Center For Democracy
& Community Development
مركز الديمقراطية و تنمية المجتمع

המדרשה לדמוקרטיה ולשלום
كلية للديمقراطية والسلام
The Adam Institute for Democracy & Peace
in Memory of Emil Greenzweig | على اسم إميل غرينتسفايغ

סביבה קהילה ועתיד משותף

פיתוח חשיבה חברתית-דמוקרטית
בסוגיות של איכות הסביבה

פרוייקט ישראלי פלסטיני לקידום יוזמות סביבתיות חברתיות

יוני 2009

כתיבה ופיתוח תכנית:

צוות המרכז לדמוקרטיה ולפיתוח סביבתי CDCD:

וואליד סאלם
אימאן אלרטרוט

צוות מדרשת אדם:

אוקי מרושק קלארמן
תמר גרידינגר
סאבר ראבי

יולנדה גרינהוט – עורכת התכנית

חלקה הראשון של התכנית מבוסס על התכנית "דבר אל העצים והאבנים – פיתוח חשיבה חברתית דמוקרטית בסוגיות של איכות הסביבה" של מדרשת אדם, שנכתבה ופורסמה בינואר 2005, שבת תשס"ה. היא זכתה בפרס פרלמן לשנת תשס"ד, לפיתוח וליישום של תכנית חינוכית חדשנית במערכת החינוך בירושלים. (התכנית פותחה על ידי תמר גרידינגר, גלית גולדסובל ואוקי מרושק-קלארמן) חלקה השני של התכנית מבוסס על תכנית שפותחה במהלך מספר שנים על ידי וואליד סאלם מנהל המרכז לדמוקרטיה ולפיתוח סביבתי CDCD, "פעילות סביבתית בקהילה – מנגנונים ואמצעים". התכנית מיושמת מזה שלוש שנים על ידי הארגון בשטחי הרשות הפלסטינית.

יוני 2009

© כל הזכויות שמורות למדרשת אדם ולמרכז לדמוקרטיה ולפיתוח קהילתי CDCD

אנו מודים למכון האמריקאי לקידום השלום בעולם USIP, מוושנינגטון על מימון הפרוייקט

המרכז לדמוקרטיה ולפיתוח קהילתי CDCD
Center for Democracy and Community
Development

רחוב איבן-בטוטא 14, ת.ד. 205104, ירושלים
טלפון: 02-6281151 • פקס: 02-6283351
<http://www.cd-cd.org>
cd@cd-cd.org

מדרשת אדם – המדרשה לדמוקרטיה ולשלום
The Adam Institute for Democracy & Peace

יער ירושלים, ת.ד. 3536, ירושלים 91033
טלפון: 02-6448290 • פקס: 02-6752932
<http://www.AdamInstitute.org.il>
info@adaminstitute.org.il

עמוד

5	פתח דבר
חלק ראשון – חשיבה חברתית דמוקרטית בסוגיות של איכות סביבה	
8	רציונל
פרק ראשון: מהי הסביבה ומהי איכות הסביבה?	
14	הקדמה
15	הפעלה 1: גישות שונות בחשיבה הסביבתית
16	הפעלה 2: האדם, הטבע והתרבות
19	הפעלה 3: מהי הסביבה ושל מי היא? סביבה איכותית
פרק שני: עקרון השוויון בסוגיות של איכות סביבה	
21	הקדמה
22	הפעלה 4: האם קיים שוויון בחלוקת המשאבים?
28	הפעלה 5: מהו זבל?
31	הפעלה 6: של מי הזבל הזה?
33	הפעלה 7: שוויון ואחריות בשאלת הזבל והזיהום
פרק שלישי: איכות הסביבה בשיח של זכויות	
36	הקדמה
38	הפעלה 8 א': עמק הצבאים – שטח ירוק מול פיתוח
42	הפעלה 8 ב': הכפר ג'לבון – זיהום קרקע ואוויר
46	הפעלה 9: חופש המידע ואיכות הסביבה
49	הפעלה 10: הזכות לתרבות ואיכות הסביבה
52	הפעלה 11: הזכות לבריאות ואיכות הסביבה
פרק רביעי: הצורך בהסכם – מי משתתף בדיונים על איכות הסביבה וכיצד?	
57	הקדמה
58	הפעלה 12: הסכם הוגן וכוחנות
60	הפעלה 13: שיתוף בתכנון ובבנייה
65	הפעלה 14: למי הזכות להשפיע? – נציגי הדורות הבאים
68	הפעלה 15: התערבות המדינה בסוגיות של איכות הסביבה
פרק חמישי: התמודדות אזרחית עם סוגיות של איכות הסביבה	
72	הקדמה
74	הפעלה 16: דרכי מאבק
79	הפעלה 17: פתרון סכסוכים

חלק שני – פעילות סביבתית בקהילה – תיאוריה ומעשה

פרק ראשון: רקע תיאורטי לעבודה בקהילה המקומית

86	הליך השותפות בקהילה
88	מנגנוני השותפות

פרק שני: ניהול השותפות בקהילה

92	פעילות הצוות לפי גישת השותפות
95	המנהיגות והמנהיגות דמוקרטית
100	תכנון בשותפות
105	מנגנונים לדיאלוג ולקבלת החלטות בצוות העובד בשותפות
108	שלב ביצוע הפרויקטים בשותפות
117	ביקורת
120	הערכה

נספח – מאמרים

123	העצמה ועבודה קהילתית/ אלישבע סדן
126	השתתפות - הדרך שלך להשפיע/ צ'רצ'מן ארזה ואלישבע סדן
131	פרקטיקה מעשית של צדק סביבתי/ ברכה עמית

142	מקורות
-----	--------

פתח דבר

החשיבה הסביבתית-חברתית, הידועה בשם **קיימות**, קיבלה בשנים האחרונות מקום מכובד בשיח הציבורי ויריעת הדין הורחבה למקומות בהם נמצאים **האדם והקהילה** במרכז. המושג "**פיתוח בר-קיימא**" שהוטבע, משמעו פיתוח העונה על צרכי הדור הנוכחי, מבלי להתפשר על יכולתם של הדורות הבאים לספק את צרכיהם. חשיבה זו עברה כברת דרך ארוכה ומשמעותית בכך שהדין בנושאים הסביבתיים חדל להיות רק שאלה של איזון בין שימור לפיתוח. פיתוח ויצירת איכות חיים ללא לקיחה בחשבון של צרכים אנושיים מוגדרים – לא ייחשב לפיתוח בר קיימא, הוגן וצודק. **הקיימות** מאפשרת ואף דורשת מהאדם המודרני להיות מעורב ואחראי על גורלו, וליטול חלק פעיל בקבלת ההחלטות הנוגעות לסביבתו הקרובה והרחוקה. לכן, הטיפול בסוגיות של איכות הסביבה קושר בין ערכים סביבתיים לבין צדק חברתי ועקרונות דמוקרטיים.

על בסיס תפיסה זו, פותחה התכנית "**סביבה, קהילה ועתיד משותף**", כחלק מיוזמה משותפת ישראלית-פלסטינית של הארגונים: **אדם - המדרשה לדמוקרטיה ולשלום**, **המרכז לדמוקרטיה ופיתוח קהילתי (CDCD)**. התכנית משלבת את הידע והמומחיות של כל ארגון ויצרה מתווה תיאורטי ומעשי המהווה מצע להפעלת פרויקטים סביבתיים בקהילה.

במרכז התכנית עומדת ההבנה כי הסוגיות והקונפליקטים הסביבתיים הקיימים במרחב הגיאוגרפי בו אנו חיים, הישראלים והפלסטינים, פוגעים ומשפיעים הדדית על כל הצדדים, ללא קשר לגבולות הפוליטיים. אולם אין להתעלם מהעובדה שבמשוואה הזו צד אחד הוא השולט ולכן הטיפול בבעיות סביבתיות נכפה בהתאם לאינטרסים שלו על חשבון הזכויות והאינטרסים של הצד השני. על מנת להתמודד עם סוגיות אלו, שיתוף הפעולה הוא חיוני בקידום פתרונות הוגנים המתחשבים באינטרסים ובצרכים של קבוצות אוכלוסייה שונות בהווה ובדורות הבאים. התכנית מדגישה כי סוגיות של איכות הסביבה משפיעות וקשורות לכל תחומי החיים – לתחומי חברה ופוליטיקה, כלכלה ובריאות, חינוך וזכויות אדם ואזרח, פיתוח ובנייה, ועוד.

מבנה התכנית

התכנית נחלקת לשני חלקים. חלקה הראשון נועד לעורר מודעות והבנה כי יש לבחון סוגיות סביבתיות על בסיס עקרונות דמוקרטיים באמצעות כלים לחשיבה ביקורתית, ניתוח והערכה של הנושאים וההתלבטויות הערכיות. מטרת חלקה השני היא לתת כלים תיאורטיים ומעשיים להפעלת פרויקטים סביבתיים בקהילה בעבודת צוות משותפת. לתכנית מצורפים מאמרים והפניות למידע וקריאה נוספת ללימוד והעמקה בנושאים הנידונים.

חלקה הראשון כולל חמישה פרקים ו-17 פעילויות שונות. כל פרק מוקדש לסוגיה אחרת הקושרת בין עיקרון דמוקרטי לסוגיה סביבתית אקטואלית באמצעות הפעלות ומשחקים, דיונים. הפרק ראשון עוסק בהגדרת המושגים 'סביבה' ו'איכות הסביבה' ומבהיר מדוע ענייני הסביבה ואיכותה הם שאלות חברתיות.

הפרק השני דן בקשר שבין איכות הסביבה לעקרון השוויון, תוך הבהרת הקשר בין נושאי איכות הסביבה לאי השוויון הקיים בתחום חלוקת המשאבים.

הפרק השלישי עוסק בסוגיית היחס שבין זכויות ואיכות הסביבה וסתירה בין זכויות, ובכללן הזכות למידע, הזכות לתרבות והזכות לבריאות.

הפרק הרביעי מציג את המנגנונים שנועדו לשם הגעה להסכמה הוגנת בין השכבות והקבוצות השונות בהקשר לזכויותיהם. במסגרת זו עונה הפרק על השאלות החשובות הבאות: למי הזכות להשתתף בדיונים על איכות הסביבה, למי הזכות להשתתף בתכנון ובהשפעה, וכיצד בזה.

הפרק החמישי דן בדרכי הפעולה האפשריות שבהן ניתן לנקוט למען קידום ושיפור הסביבה, ומהן הדרכים לפתרון הסכסוכים הנוצרים עקב שאלות של איכות הסביבה. פרק זה מציג שיטה שפותחה במדרשת אדם בנושא זה.

חלקה השני של התכנית מציג את התפיסה העקרונית של בניית שותפות ובתהליך ניהול שותפות ליישום פרויקטים סביבתיים בקהילה. בחלק זה שני פרקים:

הפרק הראשון עוסק בסוגיות התיאורטיות הנוגעות להליך השותפות בקהילה ולמנגנוניה, בהליך ההדרה המנוגד לו, וכן בדרך הנפוצה ביותר המבוססת על שיתוף הציבור (בשונה משותפות).

הפרק השני הוא מעשי יישומי, המציג את הדרכים לטיפול בסוגיות איכות הסביבה על ידי הקבוצות השונות בחברה המקומית: החל מהעבודה הקבוצתית ואופן התארגנותה, ההנהגה הדמוקרטית בקבוצה ומנגנוני הדיון וקבלת ההחלטות, השיתוף בתכנון, וכלה בשיתוף במנגנוני הביצוע, הפיקוח וההערכה. בשונה מהפרק הראשון, פרק זה כולל אמצעים להקניית המיומנויות המוצגות בו.

למי מיועדת התכנית?

התכנית הוכנה עבור צעירים בחברה הישראלית והפלסטינית, אך תכניה, כפי שהקוראים יראו בהמשך, רלוונטיים לכל השכבות החברתיות, לעובדי המדינה, עובדים בארגוני החברה האזרחית, לכלל האזרחים והאזרחיות. התכנית ניתנת ליישום גם בחברות ובמדינות אחרות, תוך הכנסת התאמות תרבותיות ודוגמאות ממצאות החיים בחברות ובמדינות הללו.

יישום התכנית

במסגרת יישום היוזמה, מתקיימים סמינרים משותפים המפגישים בין עמיתים ישראלים ופלסטינים בעלי זיקה לתחום הסביבתי והקהילתי, המעוניינים להוביל שינוי ושיפור בקהילותיהם. הרקע והנושא המשותף מאפשר להעלות לדיון ולחשיבה נושאים בתחומים המעסיקים את כל אחת מהאוכלוסיות, הן ברמה האישית והן ברמה הלאומית. המפגש יוצר הזדמנות לדיאלוג ולשיתוף בניסיון, ברעיונות ובקשיים, ולהציע יוזמות ורעיונות חדשים הניתנים ליישום בקהילות שונות.

אנו מקווים כי הפיכת השאלות של איכות הסביבה לשאלות חברתיות תהיינה חלק מהדיון העולה על סדר היום הציבורי, וידרבן השתתפות נרחבת בדיון ובתהליך קבלת ההחלטות של כל שכבות החברה. מתוקף תהליך זה, אנו מאמינים כי ימצאו הסדרים שישמרו על הזכויות של כולם.

חלק ראשון

חשיבה חברתית דמוקרטית

בסוגיות של איכות סביבה

התכנית "סביבה קהילה ועתיד משותף" של מדרשת אדם בנושא איכות הסביבה ודמוקרטיה עוסקת בבירור הקשר שבין השיטה החברתית-פוליטית בה אנו חיים ליצירת הבעיות הסביבתיות ופתרון.

השאלות העיקריות עמן יתמודדו המשתלמים בתכנית זו הן אלו:

א. האם השיטה החברתית-פוליטית הנהוגה אצלנו היא בין הגורמים לבעיות הסביבתיות? אם כן, באיזה אופן?

ב. איזו שיטה חברתית-פוליטית תסייע לנו בצורה הטובה ביותר להתמודד עם הבעיות הסביבתיות?

כאשר מדברים על בעיות סביבתיות מתכוונים בעיקר לבעיות של זיהום אוויר, זיהום מקורות המים ובעיות האנרגיה. ההסברים הרווחים לקיומן של בעיות אלו הם חוסר איזון בין הצרכים האנושיים, משאבי הטבע המוגבלים העומדים לרשות בני האדם, גידול באוכלוסיית העולם, תוחלת חיים גדלה ותרבות צריכה בלתי מבוקרת. צירופם של הגורמים הללו הוא למעשה הגורם לבעיות באיכות הסביבה.

על כל פנים, נראה כי בני האדם צורכים את משאבי הטבע באופן המכלה אותם, ובמידה גדולה מהייצור המחודש של הטבע את עצמו. עודף צריכה זה גורם למפגעי טבע מסוגים שונים ומגוונים, הפוגעים באדם.

קשרי גומלין בין האדם והטבע

הנחתנו היא כי הקשר בין האדם וסביבתו משפיע לא רק על המשאבים בהם מדובר, אלא אף על תחושתו של האדם בעולם וכן על יחסיו עם זולתו. במילים אחרות: האדם אינו רק משפיע על הטבע – הוא גם חלק ממנו.

מערכת היחסים בין בני האדם קובעת במידה רבה את יחסו של האדם לטבע, ואילו יחסו לטבע קובע במידה רבה את טיב יחסיו עם בני האדם האחרים. כך, למשל, מחסור במשאבי טבע יוצר קונפליקטים ומקדם מצבי מלחמה; התארגנות חברתית, החסרה את ממד האחריות, עלולה להיות בזבזנית במשאבים ולהוות סיבה לאותו מחסור.¹

דמוקרטיה ואיכות הסביבה

השיטה החברתית-פוליטית בה אנו חיים, דהיינו הדמוקרטיה, כוללת את ערכי היסוד התרבותיים והאתיים שלנו, את מנגנוני קבלת ההחלטות, את אופן חלוקת המשאבים בין השותפים בחברה

¹ ראו: אוקי מרושק, "מבוא למהדורה העברית", זאב גזית, צרכים אנושיים: סינתזה תיאורטית, מגרמנית: מרגלית נחושתן, תל אביב: ספריית פועלים, תשמ"ח 1988, עמ' 12.

ואת תרבות הצריכה והייצור. בתכנית שלהלן נברר כיצד משפיע כל אחד ממרכיבי השיטה החברתית-הדמוקרטית על מערכת היחסים אדם – טבע – סביבה.

השיטות הדמוקרטיות השונות מקדמות ערכים של **שוויון, חירות וסולידריות**, אך בין הגישות השונות קיימת מחלוקת על מרכזיותו של כל ערך ועל סדר העדיפויות של הערכים. בדיון על איכות הסביבה יהא עלינו לברר איזה יחס ראוי שיתקיים בין ערכים אלו אם ברצוננו לשמור על הסביבה: האם צריכה להיות קדימות לשוויון, לחירות ולסולידריות, או שמא ערכים אחרים עולים לראש סדר העדיפויות?

לדוגמה, עלינו לבדוק **באיזו מידה אי שוויון גורם לבעיות הסביבתיות**, ובאיזו מידה הוא מקדם את ההתמודדות עם בעיות אלו או פוגע בה. במהלך התכנית נעסוק בין היתר בהשלכותיה של חלוקה בלתי צודקת של משאבים על סוגיית הזיהום הסביבתי ונדון **בתופעת הזבל המצטבר**. הנחתנו היא שחוסר איזון בחלוקת המשאבים יוצר זבל, משום שהזבל הוא תוצאה של עודפים מן הצד האחד. אילו היו עודפי המזון מחולקים בין כלל האוכלוסייה, הזבל היה נחסך. לפיכך נשאל שאלות כגון:

- האם מקורו של הזיהום הוא בחלוקה בלתי צודקת של המשאבים העולמיים, הגורמת לכך שבחלקו האחד של העולם נזרקות כמויות מזון רבות הנחשבות כזבל, ובחלקו האחר קיים מחסור גדול באמצעי מחיה, או שמא תופעת הזבל מקורו אחרים?
- האם חלוקה שוויונית של מזון הייתה פותרת בעיות תזונה וגם בעיות זיהום, או שהייתה פוגעת במוטיבציה לייצר מזון ולפיכך הייתה פוגעת ביכולת ההזנה של כלל אזרחי העולם?²

בצד הערכים הללו מקדמות הגישות הדמוקרטיות את ההגנה על **זכויות האדם והאזרח** וכן את **הזכויות החברתיות-כלכליות**. גם בתחום הזכויות קיימת מחלוקת בשאלה מהן הזכויות החשובות, ולאלו מהן מחויבת המדינה הדמוקרטית. לפיכך נברר:

- אילו זכויות נפגעות כאשר הסביבה אינה נשמרת?
- על אילו זכויות עלינו לשמור מכל משמר, אם אנו מעוניינים להגן על סביבתנו? (לדוגמה: מהו הקשר בין חופש המידע והגנה על הסביבה).
- כיצד מתמודדים עם **סתירה בין זכויות** שונות שמקורותיהן פגיעה, או לחילופין, שימור של איכות הסביבה? לדוגמה, מה עלינו לעשות כאשר הרצון לשמור את הטבע פוגע בזכות לתרבות, בזכות לעבודה ולתעסוקה וכדומה?

המנגנונים הדמוקרטיים הרווחים בתקופתנו כוללים מנגנוני השתתפות אזרחית וולונטרית בחיים החברתיים-פוליטיים ("חברה אזרחית") וכן מנגנונים פורמליים של המדינה (כגון בחירות מסוגים שונים, הפרדת רשויות, מערכת משפט ועוד). הדיון בסוגיות של איכות הסביבה מחייב אותנו לעסוק בבעיות עתיקות-יומין כמו, למשל, **מהם המנגנונים הפוליטיים הראויים**, ומי צריך להחליט בסוגיות חברתיות-פוליטיות. דיון זה אף דורש מאתנו ניסוח מחודש של השאלה: מה יסייע לנו

² ראו: אנתוני גידנס, **הדרך השלישית: תחייתה של הסוציאל-דמוקרטיה** (סדרת תפ"ח – תרבות, פוליטיקה וחברה), מאנגלית: עפר שור, תל אביב: משכל, 2000, עמ' 77-87.

יותר לשמור על איכות הסביבה: מנגנון קבלת החלטות של חכמים, של מומחים, של כל אזרחי העולם או של אזרחי כל מדינה לעצמה בנפרד?

בהקשר זה נציין כי שאלת השיתוף של האזרחים בקבלת החלטות אינה מתייחסת רק לשותפות בהבעת דעות ובבחירת נציגים אלא גם לשאלה האם האזרחים צריכים להיות שותפים באופן פעיל בתכנון הסביבה בה הם חיים, ואם כן, כיצד. במילים אחרות, עלינו לשאול האם דמוקרטיזציה של תהליכי תכנון סביבתי מועילה לשמירה על איכות הסביבה, או פוגעת בה.³ נוסף לכך, איננו יכולים להתעלם גם משאלת מקומם של הדורות הבאים בכל הקשור להתמודדות עם בעיות של איכות הסביבה, ועל כך נרחיב בסעיף הבא.

איכות הסביבה והדורות הבאים

מפגעים סביבתיים משפיעים על אנשים במקומות מרוחקים ממקום הנזק הישיר, ולעתים השפעתם הנה ארוכת טווח בממד הזמן. הניזוקים מהפגיעה של הדורות הנוכחיים באיכות הסביבה יהיו הילדים ובני הנוער של היום, ואולי עוד יותר מהם – הדורות הבאים.

השפעה זו של הפעילות האנושית בטווח של מרחב וזמן לא ידועים מחייבת אף היא התמודדות עם בעיות אתיות חדשות של מוסר בין-דורי ומזמנת חשיבה חדשה אודות השאלה האם וכיצד ייוצגו מי שעדיין לא נולדו במהלך תהליכי קבלת ההחלטות שלנו. כך מתהווה לה פוליטיקה חדשה של מי שעדיין לא נולדו.

השאלה מי יהיו נציגי הדור הבא מחייבת בירור יסודי ומעמיק. מספר אפשרויות ניתנות כמענה לשאלה זו במסגרת הדיון הציבורי: נציגי המפלגות הסביבתיות המתמצאים בתחום. צעירים ובני נוער המהווים את החוליה המקשרת בין ההווה לעתיד, או אחרים?

הנימוקים האפשריים לשתי האפשרויות שצינו הם:

- נציגי המפלגות הסביבתיות יכולים להיחשב כנציגים הטבעיים לייצג את הדור הבא משום שנושא איכות הסביבה הוא בנפשם, ולמענו הם פועלים. יש דרכים שונות לתת ביטוי לנציגות שלהם כמו למשל - מתן קול כפול לכל אחד מחבריהם בהצבעות.
- צעירים ובני נוער הנם הנציגים האוטנטיים של הדורות הבאים. אחת האפשרויות לתת ביטוי לנציגות שלהם היא על ידי הורדת גיל ההצבעה. עלינו לשאול את עצמנו האם דבר זה אפשרי, ומהן משמעויותיו.

איכות הסביבה וההיבט הכלכלי

חלוקת המשאבים הפיזיים נשענת על השיטה הכלכלית המועדפת בכל מדינה. לפיכך נלבן את הסוגיה ונשאל מה רצוי יותר כדי לקדם את השמירה על איכות הסביבה: כלכלת שוק עם התערבות מינימלית של המדינה, או כלכלה מרוסנת על ידי עקרונות חברתיים של צדק חברתי

³ ראו: ארזה צ'רצ'מן, אלישבע סדן, השתתפות: הדרך שלך להשפיע (סדרת קו אדום), [בני ברק]: הקיבוץ המאוחד, 2003, עמ' 10-15.

באמצעות חוקי המדינה. האם יש להעדיף לטובת שמירה על הסביבה כלכלה גלובלית או כלכלה מקומית?

הדיון בבעיות איכות הסביבה מזמן עיון מחודש בשאלות היסוד של סוגי הדמוקרטיה והכלכלה המועדפים ומחייב הכרעה מקדמית: **למי שייכים משאבי הטבע ושל מי הסביבה?** לאחר קבלת ההחלטה עלינו לבדוק:

- האם יש לנהוג במשאבי הטבע בכלים אזרחיים או כלכליים? כלומר: האם השימוש במשאבי הטבע יהיה כפוף לחוקים של היצע וביקוש ולא השוויון בין בעלי היכולת לחסרים, או שיהיה כפוף להכרעות חברתיות המניחות שלכל אזרחי המדינה/ העולם זכות שווה להשתמש במשאבים אלו?
- מה תהיה ההשפעה של כל הכרעה על איכות הסביבה?⁴

המתודה החינוכית

הקונפליקטים הקיימים בנושאים של איכות הסביבה טומנים בחובם דילמות של כל הצדדים הנוגעים בדבר, העלולים להיפגע מן ההכרעות המתקבלות. בתכנית זו נבחר את יחסי הכוח והגומלין בין קבוצת האוכלוסייה הכוללת את ה"נפגעים" לכאורה ואת ה"נהנים" לכאורה בסוגיות של איכות הסביבה.

סדנאות התכנית תסייענה למשתתפים להפנים את החשיבה הדמוקרטית הכוללת ערכים כגון **שוויון, זכויות ואחריות הדדית**. כמו כן, המשתתפים ילמדו שיטה לפתרון סכסוכים, באמצעותה ניתן להתמודד עם בעיות של איכות הסביבה בדרך מקדמת ומאתגרת.

המיוחד את הבעיות מתחום איכות הסביבה הוא שהן נובעות מפעולתם של יחידים או קבוצות, אך השפעתן היא על כלל החברה – ולעתים אף על כדור הארץ כולו. חשיבות רבה נודעת להכרה ביכולת ההשפעה הנרחבת של יחידים וקבוצות על העצמתן של קבוצות מוחלשות, הנפגעות מאי שוויון בתחומי איכות הסביבה. לחלוקה הגיאוגרפית כמו גם לגודל המדינות יש אולי משמעות בהקשרים אחרים, אך זו זניחה ביחס לסוגיות של איכות הסביבה. אם נכונה ההנחה שזיהום האוויר בישראל ובפלסטין פוגע בשכבת האוזון של תושבי כדור הארץ כולו, בודאי מוזר יהיה לייחס משמעות רצינית לחלוקה אזורית של מדינת ישראל, ולחשוב, כי הפגיעה באיכות הסביבה באזור אחד בארץ אינה רלוונטית לאחר.

במרבית התכניות החינוכיות הקיימות בנושא, המשתלמים מוזמנים ללמוד אירוע שמייצג בעיה של איכות הסביבה, לבחון את העמדות של כל אחד מהצדדים ולנסות לשכנע בצדקת העמדה המוצגת. לעומתן, בהנחת היסוד של התכנית המוצעת כאן, מושם דגש על **ראייה מורכבת** של הסוגיות האקולוגיות השונות שמשמעותה היא שכל הצדדים השותפים לבעיה הם גם "נפגעים" וגם "נהנים". מנקודת מוצא זו מוזמנים המשתתפים ליצור דרך חדשה להתבוננות במציאות,

⁴ ראו: ג'ון בלאמי פוסטר, "קפיטליזם ומשבר סביבתי", דויד אפרים (עורך), **אנטי גלובליזציה: ביקורת הקפיטליזם העכשווי** (ליבידו: סדרה לתרגום), תל אביב: רסלינג, 2003, עמ' 73-87.

כמכלול משותף של קבוצות חזקות וחלשות המחויבות ליטול אחריות הדדית במתן מענה לסוגיה העומדת על הפרק.

מבנה התכנית

כל אחד מחמשת פרקי התכנית מאיר פן אחר בקשר שבין השיטה הדמוקרטית לאיכות הסביבה.

הפרק הראשון מבהיר את המושגים העומדים בבסיסה של התכנית: **מהי סביבה**, **מהי איכות סביבה ומהי סביבה איכותית**. ההפעלות המופיעות בפרק בודקות את עמדות המשתתפים בנוגע לקשר שבין האדם והטבע, ובמסגרתן נבחנת יחסה של התרבות האנושית אל הטבע. כמו כן נבדקות השאלות למי שייכת הסביבה ומהי משמעותה של סביבה איכותית.

הפרקים השני והשלישי מדגימים את הקשר שבין איכות הסביבה לדמוקרטיה באמצעות שניים מהמושגים הדמוקרטיים הבולטים – שוויון זכויות.

הפעלות הפרק השני עוסקות בשני נושאים מרכזיים: האחד – סוגיית חלוקת המשאבים הטבעיים והניגוד בין ערכי השוויון לבין ערכים של שמירת הסביבה, והשני – סוגיית הזבל: משמעות מושג הזבל כמושג חברתי ואחריותו של האדם ליצירת זיהום. בין היתר מנסות ההפעלות לעורר את המודעות לאי השוויון הקיים הן בייצור הזבל והן באיסופו.

הפעלות הפרק השלישי מנסות לתרגם את הבעיה של איכות הסביבה לשיח של זכויות, בודקות את הקשר של התנגשות בין אינטרסים לבין זכויות ובוחנות את ההשלכה של הכרעות בעד איכות הסביבה על פגיעה בזכויות אדם – זכויות חברתיות או זכויות כלכליות (הזכות לחופש המידע, הזכות לתרבות והזכות לבריאות).

הפרק הרביעי מוקדש לבירור הצורך בהסכם ולשאלת שיתופו של הציבור בהחלטות הקשורות באיכות הסביבה. המשתתפים ידונו בסוגיית האחריות של הדור הנוכחי כלפי הדורות הבאים ויבחנו את הקשר בין המבנה הפוליטי לבין שמירה על איכות הסביבה. כן תיבדק השאלה האם התערבות המדינה מקדמת הגנה על איכות הסביבה או פוגעת בה.

הפרק החמישי מתמקד בהתמודדות האזרחית בסוגיות של איכות הסביבה. המשתתפים יבחנו דרכים שונות של מאבק לשמירה על איכות הסביבה לעומת דרכי מאבק בתחומי חיים אחרים. בפרק תילמד שיטה לפתרון סכסוכים המאפשרת לכל הצדדים לשמור על זכויותיהם ועל צרכיהם ומעודדת מציאת פתרונות הוגנים.

סיכום

התכנית "**סביבה קהילה ועמיד משותף**" פותחת צוהר להבנת הבעיות של איכות הסביבה ולקשר הבלתי נפרד בינה לבין המבנה החברתי-פוליטי בו אנו פועלים, תוך התייחסות לשאלות הבאות:

- האם הכלים הדמוקרטיים העומדים לרשותנו עד כה הם אפקטיביים לפתרון בעיות סביבה, או שמא מתחייבות יצירת כלים דמוקרטיים חדשים להתמודדות איתם?

● אילו כלים ניתן לפתח, אשר יבטיחו שמירה גם על הדמוקרטיה וגם על הסביבה?

הדיון בסוגיות של איכות הסביבה מחייב אותנו לברר מהי השפעתה של כל אחת מהגישות שתיארנו על יכולת ההישרדות של אזרחי העולם בכלל, ושל החברה בה אנו חיים בפרט, וכן על יכולתנו לקיים חיים בעלי איכות. בעולם שבו כוחו העליון של הטבע וידו של האדם משמשים בערבוביה, המשתלמים נקראים לגבש עמדה אחראית למניעת הסכנות הניצבות בפני כדור הארץ.

אסונות הטבע הפוקדים את אזרחי העולם בשנים האחרונות, שאסון הצונאמי הוא אחד הקשים והחמורים שבהם, ממחישים את הדחיפות ביצירת מודעות לסוגיות האמורות, בהבנתן, ובהתגייסות לפעילות המתחנכים להגנה על הסביבה.

אנו תקווה כי התכנית שפיתחנו תתרום ולו במעט להשגת מטרות אלו.

פרק ראשון: מהי סביבה ומהי איכות הסביבה?

הקדמה

הפרק הראשון מבהיר את המושגים העומדים בבסיסה של התכנית: **מהי סביבה, מהי איכות סביבה ומהי סביבה איכותית**. שלוש ההפעלות המופיעות בפרק בודקות את ההיבטים הבאים:

הפעלה מספר 1: "**האדם, הטבע והתרבות**" – בודקת את עמדות המשתתפים בנוגע לקשר שבין האדם והטבע ומבררת האם השמירה על איכות הסביבה מעכבת או סותרת קידמה?

הפעלה מספר 2: "**מהי סביבה ושל מי היא?**" – בוחנת את יחסה של התרבות האנושית אל הטבע ומעלה את השאלה - למי שייכת הסביבה? נעשה בירור למה אנחנו מתכוונים במושג "סביבה". חלקה האחרון מעורר את המודעות לעובדה, שחלקים ציבוריים בסביבה שייכים רק לחלק מהאנשים.

הפעלה מספר 3: "**סביבה איכותית**" – מבררת עם המשתתפים את המושג "איכות" ומה נחשב מבחינת כל אחד מהם כסביבה איכותית. הדיון מוביל לשאלה - האם ברצוננו להרחיב את מושג האיכות ולכלול בתוכו גם את היחסים בין בני אדם, את השמירה על הזכויות ועל השוויון וכד'.

גישות שונות בחשיבה הסביבתית

כיום מקובל לחלק את **החשיבה הסביבתית** או **השיח הסביבתי** לשלוש גישות עיקריות, כאשר כל אחת מהן מבוססת על הנחות יסוד שונות על הקשר בין האדם לטבע והיא מציבה אתגרים שונים לאזרחי העולם. שתי הגישות הראשונות מניחות כי - בני האדם והטבע נפרדים זה מזה.

הגישה הראשונה ממקמת את **הטבע במרכז** (הגישה הביוצנטרית) ומבקשת להגן עליו. לפיה לטבע ערכיות כשל האדם.

הגישה השנייה ממקמת את **האדם במרכז** (הגישה האנתרופוצנטרית) ומבקשת להגן על הטבע המשמש אמצעי למימוש הצרכים של האדם. בשיקולי פיתוח לרווחת האדם מול שימור הטבע הנימוקים בזכות הפיתוח מכריעים;

הגישה השלישית רואה את האדם חלק מהטבע ואת הטבע חלק מעולם האדם. גישה זו כוללת את השתיים הראשונות, אך היא מניחה קשר שלא ניתן להפריד ביניהן ומבקשת להציב תפיסה ערכית ומדעית הוליסטית שתתן מענה לצרכים של המין האנושי שאינם נפרדים מהצרכים של שמירה על הטבע. על פי גישה זו התמודדות עם סוגיות סביבה כוללת ערכים חברתיים, אסתטיים, מדעיים, וערכים סביבתיים שעדיין לא נוסחו כולם בבהירות. גישה זו קושרת בין ערכים סביבתיים לבין צדק חברתי. על פי גישה זו, שמירת הסביבה מחייבת התייחסות אחרת לבני האדם, לחברה, ליקום ועוד. יש לכבד על פי גישה זו את הטבע והאדם גם כאמצעים אלו עבור אלו, אבל בעיקר כראויים להגנה בשל היותם בעלי ערך משלהם. גישה זו הופכת להיות יותר ויותר חלק מהשיח הציבורי, הסביבתי והחברתי בעולם ובישראל.

הפעלה מספר 1: האדם, הטבע והתרבות

90 דקות

מטרות ההפעלה

- ⊙ לברר באיזו מבין העמדות הבאות מחזיקים המשתתפים בנוגע לקשר שבין הטבע והאדם: האדם מנותק מהטבע; האדם הוא חלק מהטבע; התרבות האנושית קובעת מה יהיה מצבו של הטבע.
- ⊙ לברר האם השמירה על איכות הסביבה סותרת קידמה או איננה, סותרת שמרנות או לא.

אמצעים

- * דפים לבנים, צבעים וטושים.
- * תמונות שונות (מעיתונים, כתבי עת וכדומה).

מהלך ההפעלה

1. המנחה מבקש מהמשתתפים לחשוב על סיפור המבטא את היחס שלהם לטבע או המבהיר מהי משמעות המושג "טבע" עבורם. ניתן גם לפזר תמונות שונות על הרצפה שימשו כגירוי, או לאפשר למשתתפים לצייר ציור המבטא את החוויה שלהם מהטבע.
2. בסבב: כל אחד מספר על החוויה שלו מהטבע, או משתף את הנוכחים בציור שצייר ובמשמעותו. המנחה רושם לעצמו את האמירות שעלו אודות הטבע, בהן יעשה שימוש בדיון.
3. **לשיקול המנחה:** ניתן לחלק את התיאורים שהעלו המשתתפים לשתי רשימות, ולזהות בהן סתירות, הפכים, שונויות וכדומה.

נקודות לדיון

- אילו רגשות מעורר בכם הטבע? (פחד; שמחה; שנאה; איום; אהבה; אדישות...).
- האם הטבע הוא נפרד מבני האדם או שהוא חלק מהם?
- מהו היחס שלכם כלפי הטבע?
- איזו עמדה ערכית יש לכם כלפי הטבע?
- אילו תכונות אתם מייחסים לטבע ואילו תכונות אתם מייחסים לעצמכם? מדוע?

סיכום

המנחה יוכל לעשות שימוש בטקסט המופיע בהקדמה לפרק, אם כדף המוגש למשתתפים (תוך מתן הסבר לגבי תוכנו), ואם בדרך של סיכום שלוש הגישות והאופן שבו הן הובאו לחדר על-ידי המשתתפים במהלך ההפעלה.

הפעלה מספר 2: מהי הסביבה ושל מי היא?

90 דקות

מטרות הפעלה

- ⊙ לברר את המושג "סביבה".
- ⊙ להרחיב את המושג "סביבה" למושג המתייחס לכל מה שסביבנו – סביבתנו החומרית, החיה והאנושית.
- ⊙ לעורר את המודעות לעובדה, שחלקים ציבוריים בסביבה שייכים רק לחלק מהאנשים.

אמצעים

- * דף עבודה: "ממה מורכבת סביבת החיים של הקהילה?" (מצורף).
- * כלי כתיבה.

מהלך הפעלה

שלב א' – מהי סביבה?

המנחה משרטט על הלוח "שמש אסוציאציות" ומבקש מהמשתתפים להעלות את האסוציאציות למילה "סביבה", תוך התייחסות לשאלות העזר:

- על מה אתם חושבים כאשר אתם שומעים את המילה "סביבה"?
- מה יש בסביבה שלכם?
- מה אתם יודעים על הסביבה שלכם?
- כמה רחבה הסביבה שלכם?
- מה יש בה? מה אין בה?

הערה למנחה:

מטרת השימוש במתודת "שמש האסוציאציות" היא לעודד את המשתתפים לבטא את ההקשרים העולים בדעתם למילה "סביבה". כך תיווצר רשימה של מרכיבי הסביבה על סוגיהם: הסביבה החומרית, הסביבה החיה, הסביבה החברתית, הסביבה המיידית, הסביבה הרחוקה, הסביבה הלא מוכרת וכדומה. בכדי למקד את הדיון, ניתן לערוך עם המשתתפים רשימה המתייחסת ל"סביבת החיים של הקהילה?"

שלב ב' – הסביבה שלי

1. המליאה נחלקת לקבוצות בנות חמישה משתתפים. המנחה מחלק לכל משתתף את דף העבודה העוסק בסביבת החיים של הקהילה ומבקש מחברי הקבוצות למלא יחד את הטבלה.
2. בסיום העבודה, המשתתפים מתכנסים במליאה לדיון.

נקודות לדיון

- מה יש בסביבה החיים שלכם?
- של מי הסביבה/שכונה הזו?
- מי שותף פעיל במקומות השונים אותם הזכרתם?
- האם השותף המוביל הוא בעל כוח או מעמד בקהילה? (משתייך למקובלים; לחכמים; למורים; לסטודנטים; מי שמצוי בקשר טוב עם בעלי התפקידים...).
- האם חברי הקהילה שותפים בהחלטות לגבי סביבתם?
- היכן נגמרת הסביבה שלכם ומתחילה זו של הזולת?
- כיצד אתם חולקים את הסביבה? האם על-פי הסכם הוגן ביניכם, או בהשתלטות כוחנית?
- לאילו חלקים בסביבה שלכם אתם פחות מודעים? למה אתם פחות שמים לב?
- האם יש סיבה לכך שחלקים מסוימים נעלמים מעיניכם?
- מבין כל מה שסובב אתכם, במה מותר לכם לקחת חלק? במה לא? האם מצב זה סביר בעיניכם?

🔔 הערה למנחה:

כדאי לשים לב למקומות בקהילה/בשכונה שהמשתתפים כלל אינם רואים עצמם חלק מהם (כלומר, שאינם נמצאים בתודעה שלהם), כגון: שטחים מוזנחים בין הבתים – של אף אחד או של כולם; ולברר את מושג ההדרה: מי מודר מהיכן? מדוע הוא מודר משם?

סיכום

המנחה מסכם את דברי המשתתפים ומסביר כי המושג "סביבה", כפי שאנו רגילים להשתמש בו, הוא מצומצם למדי – בין אם מסיבות של חוסר תשומת לב ובין משום שאנו מודרים ממקומות מסוימים. המנחה מבהיר כי בהפעלה זו נעשה ניסיון להאיר את אותם מקומות "מוחשכים" ולעורר את השאלות: האם מקומות אלו בכלל מוגדרים בעינינו כחלק מהסביבה שלנו? האם אנו רוצים שהם יהיו פתוחים ונגישים לנו? האם בסביבה שלנו, כמו שאנו מגדירים אותה, יש גם מבוגרים וגם ילדים? נכים? קשישים? בנים ובנות? האם יש לנו נטייה לשכוח ולהדיר את מי שאין לנו עניין בהם? אילו אוכלוסיות מודרות מאילו מקומות בקהילה?

המנחה מרחיב את הסוגיה באמצעות שאלת המפתח: האם סביבה כזו, שחלק מהאנשים בה מודרים, היא סביבה בה אנו רוצים לחיות?

הפעלה מספר 3: סביבה איכותית

90 דקות. 🕒

מטרות ההפעלה

- 🕒 לפגוש משמעותיות שונות של מושג "איכות" בתחומים שונים.
- 🕒 לברר את משמעות המושג "איכות הסביבה".

אמצעים

- ★ תמונות של מקומות בהם מתרחשת פעילות של האדם (כגון: טבע, בית חרושת, הפגנה וכדומה).
- ★ ניירות לבנים, כרטיסיות צבעוניות, כלי כתיבה, צבעים.

מהלך ההפעלה

1. המנחה מפזר בחדר תמונות המציגות סוגים שונים של סביבה ומבקש מהמשתתפים לסווג את התמונות לשתי קטגוריות ולסדרן על הרצפה בשני טורים:
טור א': מקומות הנחשבים בעיניהם כסביבה איכותית.
טור ב': מקומות שמסמלים בעיניהם סביבה שאינה איכותית.
כל משתתף רושם לעצמו את החלוקה שביצע.
2. המנחה עורך סבב בו מתבקש כל משתתף לנמק את בחירתו ולהסביר מדוע הניח את התמונות בטור המסוים.
3. המשתתפים מנסים לנסח אמירה עקרונית: מה, לדעתם, הופך את הסביבה לאיכותית או מה מונע ממנה להיות כזאת.
- 🕒 **הערה למנחה:** כדאי לשים לב לסיווגי משנה שעורכים המשתתפים (כגון: סדר, ניקיון וזיהום, אך גם אבחנות כגון חופש ביטוי, זכויות שונות הבאות לידי ביטוי בסביבה וכדומה) ולהתייחס אליהן במהלך הדין.
4. המנחה מבקש מהמשתתפים לחשוב על סביבה משמעותית עבורם בה הם נמצאים במהלך היום (הבית; הרחוב; בית הספר; המתנס"ס; אצל חברים; סופרמרקט; אוניברסיטה; בנק; הכביש; מגרש הכדורסל...). ניתן לצייר את הסביבה הזו, לדמיין אותה או לתאר אותה בכתב.
5. המנחה עורך סבב בו מתאר כל משתתף את הסביבה עליה חשב.

נקודות לדין

- האם זו סביבה איכותית בעיניכם?
- האם אתם אוהבים את הסביבה שבחרתם? מדוע?
- כיצד אתם מרגישים בה?

- האם הייתם מוסיפים בה משהו?
- האם הייתם מוציאים ממנה משהו?

סיכום

המנחה מסכם את דברי המשתתפים ומבהיר כי המושג "איכות" עשוי להיות דינמי ולהשתנות לפי ראות עיניו של כל אחד. הוא מסביר כי יהיה מעניין לראות אם לאחר תהליך הלמידה שיחוו המשתתפים עדיין יחושו כי סביבה נקייה ושקטה מספקת אותם, או שעל הסביבה לספק גם ערכים נוספים. לדוגמה, סביבה רועשת יכולה להיחשב לדעת המשתתפים כסביבה איכותית כיוון שהיא מאפשרת לאנשים לבטא את דעתם בצורה חופשית. המנחה מסביר כי עלינו לשאול את עצמנו האם ברצוננו להרחיב את מושג האיכות ולכלול בתוכו גם את היחסים בין בני אדם, את השמירה על הזכויות ועל השוויון וכן הלאה, ובמילים אחרות, האם על הסביבה לספק גם ערכים, שבלעדיהם היא תיחשב כסביבה לא איכותית.

פרק שני: עקרון השוויון בסוגיות של איכות סביבה

הקדמה⁵

הפרק השני מדגים את הקשר שבין איכות הסביבה לדמוקרטיה באמצעות מושג השוויון. הפעלות הפרק עוסקות בשני נושאים מרכזיים: האחד – סוגיית חלוקת המשאבים הטבעיים והניגוד בין ערכי השוויון לבין ערכים של שמירת הסביבה, והשני – סוגיית הזבל: משמעות מושג הזבל כמושג חברתי ואחריותו של האדם ליצירת זיהום. בין היתר מנסות הפעלות לעורר את המודעות לאי השוויון הקיים הן בייצור הזבל והן במיקום אתרי הזבל.

ארבעת הפעלות הפרק עוסקות בנושאים הבאים:

הפעלה מספר 4: "האם קיים שוויון בחלוקת המשאבים?" – מנסה לבדוק על פי איזה קריטריון מחליטים על חלוקה או שימוש במשאבים טבעיים בדילמות של שמירה על איכות סביבה, מי מחליט ואיך אפשר לשמור בדילמות אלו על עקרון השוויון? המקרים המובאים לדיון נוגעים גם לשאלת הקשר בין שוויון ובעלות על האדמה בכלל ובהקשר הישראלי פלסטיני בפרט. וכן בשאלת הקשר בין והרשות העירונית מול התושב.

הפעלה מספר 5: "מהו זבל?" – בוחנת את ההגדרות השונות שיש למושג "זבל" בהקשר תרבותי, חברתי ואישי. חפצים ופריטים ישנים שאצל האחד נחשבים לזבל, אצל האחר ייחשבו כחפצים הניתנים לשימוש. הפעלה מעלה את הקשר שבין תרבות הצריכה לבעיית הזבל בעולם.

הפעלה מספר 6: "של מי הזבל הזה?" – בוחנת את שאלת האחריות לזיהום ולזבל ועל מי מוטלת האחריות לטיפול בו, וכיצד?. שאלה זו נבחנת על בסיס עקרון השוויון.

הפעלה מספר 7: "שוויון ואחריות בשאלת הזבל והזיהום" – מעלה את המודעות לאי-השוויון הקיים הן בייצור הזבל והן בהעברתו במרחב הגיאוגרפי והפוליטי.

⁵ על מושג "השוויון" המהווה בסיס לדיון בפרק זה, אפשר לקרוא בהרחבה בספר של מדרשת אדם: אין דמוקרטיה אחת, מאת: אוקי מרושק קלארמן וסאבר ראבי, הוצאת אדם המדרשה לדמוקרטיה ולשלום 2005, פרק שני עמודים 97-110.

הפעלה מספר 4: האם קיים שוויון בחלוקת המשאבים?

🕒 ההפעלה כוללת מספר שלבים ולכן ייתכן שפעילות זו תמשך יותר מ-90 דקות.

מטרות ההפעלה

- ⊙ להעלות את הדילמה הקיימת בין הרצון שהמשאבים הטבעיים יחולקו באופן שווה לבין הרצון שיחולקו באופן לא שווה.
- ⊙ להעלות את הדילמה בין הרצון בבעלות על משאבי הטבע לבין הרצון לשותפות שווה בהם.
- ⊙ לברר את הקשר בין האחריות למשאבים, הבעלות עליהם והשימוש בהם.
- ⊙ לבדוק את הניגוד בין ערכים של שוויון לבין ערכים של שמירת הסביבה.

אמצעים

* כרטיסיות מקרים:

- ← תחבורה פרטית או תחבורה ציבורית?
- ← למי שייכות האדמות בירושלים? (2 כרטיסיות).
- ← למי שייכים חופי הים?
- ← גינות פרטיות/גינות ציבוריות - למי הן שייכות?

* דפים, כלי כתיבה.

מהלך ההפעלה

שלב א' – תחבורה ציבורית

1. המליאה נחלקת לקבוצות בנות ארבעה-חמישה משתתפים. כל קבוצה מקבלת את כרטיסיית המקרה הראשון "תחבורה פרטית או ציבורית" ומתבקשת לגבש לעצמה דעה באשר לסוגיות/שאלות המועלות בו.
2. כאשר הקבוצה מסיימת את הדיון בשאלות המופיעות בכרטיסייה הראשונה, המנחה נותן לה מקרה נוסף לדון בו ולהתייחס לשאלות המופיעות בכרטיסייה זו – "למי שייכות האדמות בירושלים?".
3. חברי הקבוצות שבים למליאה, מתארים את ההתלבטויות השונות שעלו בקבוצותיהם ומציגים את ההכרעות שהתקבלו.

נקודות לדיון

- מהו הקריטריון שהנחה אתכם בקבלת ההחלטה לגבי כל אחת מהשאלות?
- מדוע נבחר דווקא קריטריון זה ולא אחר?
- מה מבטא הקריטריון שבחרתם –

- א. את הזכות של כולם להשתמש במשאבים או של חלק מסוים בלבד מהאזרחים?
- ב. את האחריות של כולם לדאוג למשאבים השונים, או את הטלת האחריות על אחת בלבד?
- ג. את השוויון בין כל בני האדם או את אי השוויון?
- ד. את המחלוקות הפוליטיות המתפצלות את הסוגיה?
- איזה קריטריון שומר יותר על השוויון ועל הזכויות? איזה קריטריון שומר עליהם פחות?
- איזה קריטריון שומר יותר על הסביבה ואיזה פחות?
- האם ניתן להבחין בין האחריות למשאבים, הבעלות עליהם והשימוש בהם?

שלב ב' – יישום החלטות עקרוניות על מקרה פרטי

🔔 הערות למנחה:

- מטרת הפעילות הנוכחית היא לבדוק האם, בשלב זה, המשתתפים מוכנים להחיל את הקריטריון שבחרו גם על מצב פרטי – גינות שבבעלותם.
 - בשלב זה ניתן להמשיך את הפעילות במליאה או לבקש מהמשתתפים לשוב ולעבוד בקבוצות הקטנות. הדבר נתון לשיקול דעתו של המנחה.
1. המשתתפים מקבלים את כרטיסיית המקרה הרביעי "גינות פרטיות/ציבוריות – למי הן שייכות?" ומתבקשים למלא את המשימות הבאות:
 - א. להחליט מה יעשה עם הגינות המוחזקות בידיים פרטיות.
 - ב. לנסות לענות על השאלה איזו מדרכי הפעולה תהיה כדאית יותר מבחינת איכות הסביבה.
 2. המשתתפים שבים למליאה ומציגים את החלטתם.

נקודות לדין

- האם החלטתכם לגבי התחבורה הציבורית דומה להחלטתכם לגבי השטחים בירושלים?
- האם החלטתכם לגבי הגינות הפרטיות דומה או שונה מהחלטותיכם הקודמות?
- אם קיים הבדל – מהו?
- האם הקרקע היא של מישהו, או שהיא שייכת לכולם?
- איזה קריטריון הייתם רוצים להחיל על משאבים טבעיים?
- האם תהיו מוכנים להחיל את הקריטריון על משאבים טבעיים של הקבוצה?
- האם תהיו מוכנים להחיל את הקריטריון שבחרתם על משאבים טבעיים נוספים שאתם מכירים?

שלב ג' – זמן דיבור

🔗 **הערות למנחה:** השאלה לגבי משאבי הטבע וחלוקתם יכולה להתייחס לנושאים שונים. משאב הזמן הוא משאב העומד לרשותנו כבני אדם והשאלה כיצד לחלק אותו בצורה הוגנת יכולה אף היא בהקשרים שונים להיות משמעותית. נוכל להדגים את השאלה של חלוקת משאבי הזמן על סוגיית חלוקת זמן הדיבור בקבוצה. כמו בחופים, או האדמה, נוכל לשאול גם על הזמן למי הוא שייך על פי הנחות היסוד שלנו. נוכל להדגים את הסוגייה על חלוקת זמן הדיבור בסדנה ולבחון למי לדעת המשתתפים שייך הזמן ומי צריך להיות אחראי על חלוקתו.

1. המנחה מציע שהוא יהיה "בעליו של זמן הדיבור" ויחלק אותו באופן שווה בין המשתתפים, תמורת סכום כסף שיקבל מכל אחד.

2. על המנחה להחליט איזו הצעה הוא מציע לקבוצה:

- שכל אחד ידבר על פי מה שהוא ישלם;
- שכל אחד ישלם סכום כסף שווה וידבר במשך זמן שווה;
- מהו סכום כסף הדרוש כדי לזכות בזמן דיבור (על המנחה לחשוב על סכום הגיוני שיהיה נמוך דיו, ואף מפתה).

🔗 **הערה למנחה:** בעקבות ההצעה עשויות לעלות שאלות משאלות שונות. חשוב להתייחס לשאלות, לברר האם הן נוגעות לנושא השוויון בחדר או לנושא הזכויות, ולבדוק מהי משמעות הדבר בדיון הנוכחי: א. ייתכן שכאשר שוללים מאתנו את חופש הביטוי, הדיבור על שוויון ("כמה כסף?"; "האם אפשר שאחד ישלם יותר וגם ידבר יותר?") יהיה **דיון מדכא ומסמא**: אנו עוסקים בשאלה כמה כסף, ובינתיים זכויותינו נלקחות.

ב. לעומת זאת, ייתכן כי הדיבור על השוויון הוא דיבור **מקדם**, ושהדיון על זכויות מעורר דיון על שוויון: האם המנחה יחלק את זמן הדיבור שווה בשווה גם אם יקבל סכום שונה מכל אחד?; האם השאלה "כמה כסף" פתוחה לדיון?; האם יחלק גם למי שלא ישלם? או שכל השאלות הללו נשארות פתוחות?

נקודות לדיון

- איזה תהליך התרחש לאחר הצגת ההצעה?
- האם יש נטייה לקבל את ההצעה? באילו טיעונים?
- האם בשעת הדיון עולה הטענה שזמן הדיבור הוא למעשה זכות בסיסית שאין להתנות אותה בדבר, ושהיא שייכת לכולם בצורה שווה?
- האם המשאבים הטבעיים הם ציבוריים, כלומר שייכים לכולם, או שהם נתונים לשוק החופשי, כלומר – למי שיש כסף לשלם עבורם?
- בהנחה שהמשאבים הציבוריים הם של כולם, האם משמעות הדבר היא שהם אינם של אף אחד, או שהמשמעות היא שהמשאבים הציבוריים הם של כל אחד ואחת?

סיכום

המנחה מסכם את הדיון בסוגיית הקשר בין בעלות על משאבי טבע, לבין שוויון ולשמירה על איכות הסביבה.

הוא מציין כי אלו התומכים בבעלות פרטית על משאבי הטבע מבססים תמיכה זו על הזכות לקניין וכן על האמונה כי בעלות פרטית על משאבים מייצרת מוטיבציה לשמירה עליהם. הללו מאמינים כי בעלות פרטית ותחרות הן המבטיחות את הפעילות הכלכלית המבטיחה רווחה כלכלית.

אלו המתנגדים לבעלות הפרטית על משאבי הטבע סבורים כי בעלות על משאבי הטבע מייצרת מוטיבציה לשמירה עליהם, אולם דווקא בשל כך משאבי הטבע צריכים להיות שייכים לכולם.

המצדדים בבעלות כללית על משאבי הטבע סבורים כי בעלות פרטית על משאבי הטבע גורמת לכך שמשאבים אלו יהיו נתונים בידי המיעוט החזק. הם סבורים כי בעלות פרטית על משאבי הטבע גורמת לכך ששיקולי החלוקה יהיו כלכליים בעיקר. התחרות הכלכלית גורמת לניצול משאבי הטבע עד כמה שניתן ללא התייחסות למגבלות של משאבים אלו בטווח הרחוק.

המתנגדים לבעלות פרטית על משאבי הטבע סבורים שמשאבי הטבע מבטיחים את סיפוק הצרכים הבסיסיים של בני האדם ולא ראוי למנוע אותם מכלל אוכלוסיית העולם. (לבעלי האמצעים יהיו מים נקיים כדוגמת "מי עדן", אוויר נקי וכד').

כרטיסיות מקרים: של מי המשאבים הטבעיים?

מקרה ראשון: תחבורה פרטית או תחבורה ציבורית?
האם מותר לעיריית תל אביב/עיריית רמאללה לכפות על אזרחיה להשבית את כלי הרכב הפרטיים ולחייב אותם לנסוע בתחבורה ציבורית אוטובוס/רכבת לטובת איכות הסביבה?
א. על פי איזה קריטריון בחרתם בתשובתכם.
ב. במה פוגעת הבחירה שלכם?

מקרה שני א': למי שייכות האדמות בירושלים?
בשנים האחרונות עיריית ירושלים החליטה על הפעלת רכבת קלה שתקשר בין ההתנחלויות שהוקמו במזרח ירושלים למערבה. לצורך סלילת התוואי הופקעו קרקעות פלסטיניות. בנוסף לכך תוואי הרכבת הסלול בא על חשבון מרבית רוחבו של הכביש הראשי של בית חנינא, והפך אותו מכביש בן שני נתיבים לכביש חד-נתיבי. כל זה נעשה בלי התייעצות או הסכמה עם הפלסטינים בעלי האדמות עליהן עוברת הרכבת הקלה.
א. האם עיריית ירושלים רשאית לסלול את קו הרכבת הקלה על שטחים פלסטינים ירושלמים?
ב. האם עיריית ירושלים רשאית לסלול את קו הרכבת הקלה על שטחים ישראלים ירושלמים?

מקרה שני ב': למי שייכות האדמות בירושלים?
בשנים האחרונות עיריית ירושלים החליטה על הפעלת רכבת קלה שתקשר בין חלקי העיר השונים. לצורך סלילת התוואי הופקעו קרקעות. בנוסף לכך תוואי הרכבת הסלול בא על חשבון חלק משטח הכבישים ודרכי מעבר. לדוגמה: כביש שדרות הרצל בשכונת בית הכרם, שהיה בן 2 נתיבים הפך למסלול חד נתיבי ובכך יוצר עומסי תנועה וקשיי גישה. כל זה נעשה בלי התייעצות עם (בעלי הקרקעות או) התושבים של השכונות.
א. האם עיריית ירושלים רשאית להפקיע שטחים של תושבים לצורך סלילת קו הרכבת?
ב. האם עיריית ירושלים רשאית לפגוע באיכות חייהם של התושבים לצורך בניית הרכבת?

מקרה שלישי: למי שייכים חופי הים?

במדינת ישראל מתקיים דיון בשאלה למי שייכים חופי הים. הועלו מספר הצעות בהקשר לשאלת הכניסה לחוף והתשלום עבורה. קראו את האפשרויות הבאות והחליטו לגבי שתי השאלות:

א. למי צריך החוף להיות שייך?

ב. באיזו צורת בעלות תישמר איכות הסביבה בחוף בצורה הטובה ביותר?

הכניסה לים ולחופו חופשית לכולם.

כולם נכנסים לחוף בתשלום, הכסף מועבר לרשות העירונית.

החוף בבעלות X והוא יחליט מה יקרה בו.

תושבי העיר הסמוכה לחוף נכנסים בחינם, ותושבי ערים אחרות חייבים בתשלום.

אחר _____.

מקרה רביעי: גינות פרטיות/ציבוריות – למי הן שייכות?

באזור מגוריך ישנו מיעוט של שטחים פתוחים וציבוריים, עובדה שמונעת יצירת איכות חיים בתוך האזור. לעומת זאת, אנשים רבים מחזיקים בגינות פרטיות או בשטחים פתוחים אחרים שאינם גינות.

הועלתה הצעה להחזיר את השטחים הפתוחים ואת הגינות לידי הציבור. לשם כך, על הרשות העירונית להפקיע את הגינות מידיים פרטיות. (רשות עירונית ישראלית או פלסטינית, למשל רמאללה לצורך הדיון).

הביעו דעתכם: האם אתם מסכימים להצעה? מדוע?

הפעלה מספר 5: מהו זבל?

90 דקות

מטרות ההפעלה

- ⊙ ליצור הבנה כי הזבל הוא מושג חברתי ולא מושג אובייקטיבי.
- ⊙ לברר אילו תרבויות מגדירות את מושג הזבל.

אמצעים

- * פריטים שונים הנחשבים כזבל ופריטים שאינם נחשבים זבל: פנקס ישן, קופסאות קרטון, כיכר לחם, משקפי שמש, בקבוקי פלסטיק, זבל אורגני, מכשירי חשמל שונים, בגדים ישנים וכו'.
- 🔔 רצוי שהמנחה יביא לפעילות כמות גדולה למדי של פריטים וחפצים על מנת להרחיב את יכולת הבחירה של המשתתפים ולפתח את הדיון בהתאם.

מהלך ההפעלה

שלב א'

1. המנחה מפזר על הרצפה את כל הפריטים שהביא ויוצר מהם ערמה.
2. המנחה שואל את המשתתפים: "מה יש לנו כאן?" ומאפשר להם לענות באופן חופשי.
- 🔔 **הערה למנחה:** יש לשים לב לתשובות השונות הניתנות (חפץ מסוים יכול להיחשב על ידי אחד המשתתפים כזבל ועבור אחר כמשהו שאיננו זבל) וללגיטימציה שלהן בחדר. ייתכן מצב בו המשתתפים יתקשו לברר ביסודיות מה מכילה הערמה והם יעדיפו לראות את כולה כאוסף של זבל ללא כל הבחנה; במצב כזה ניתן לראות כיצד אנחנו צוברים כמויות של זבל ללא סיבה.
3. המנחה מבקש מהמשתתפים למיין את החפצים והפריטים לשתי ערמות, על פי ההנחיה הבאה: החפצים או הפריטים שנחשבים לזבל יוערמו בצד אחד, ומולם יוערמו חפצים ופריטים שאינם נחשבים בעיניהם לזבל.
- המנחה מבהיר כי המשימה היא **קבוצתית** וכי על המשתתפים להגיע לחלוקה מוסכמת. המנחה רושם לעצמו נקודות מרכזיות של דברי המשתתפים בתהליך המיון (בהן יעשה שימוש מאוחר יותר).
4. המשתתפים מתבקשים לשוב למקומותיהם לדיון במליאה.

נקודות לדיון

- האם הצלחתם במשימה?
- האם הייתה החלטה קבוצתית מהו זבל?

- אילו קשיים עלו?
- מה הוגדר כזבל ומה לא?
- על ידי מי הוגדרו הדברים?
- האם כולם יכלו להביע את דעתם בעניין? האם היה משהו שהיה קשה להגיד או שלא היה לגיטימי להגיד אותו?
- האם ייתכן שקבוצות שאינן נמצאות בחדר היו חושבות שהחלוקה אינה נכונה, ושהדברים שנזרקו אינם זבל? מיהן הקבוצות הללו? האם נציגיהן נמצאים כאן בחדר?

שלב ב'

1. המנחה עורך סבב בין המשתתפים. כל אחד מתבקש לספר על משהו שזרק לאחרונה, תוך שהוא מתייחס לשאלות הבאות:
 - מדוע נזרק הדבר?
 - האם גם כעת, לאור הפעילות, נראה לך כי החפץ שזרקת חסר ערך?
2. המשתתפים מתבקשים לנסות למצוא "בית חדש" לאחד החפצים שמויננו קודם לכן ולמצוא לדבר שהוגדר בעיניהם "זבל" שימוש חדש או משתמש חדש מבין הנוכחים בחדר. המנחה יכול להיעזר ברשימותיו ולהזכיר למשתתפים מי ביקש להעביר חפץ מסוים לערמת ה"זבל". הוא יכול להתחיל בשאלה "מי צריך דבר כזה או אחר?...".

נקודות לדיון

- האם הצלחתם למצוא שימוש לחפץ בו בחרתם?
- האם מצאתם בחפץ שימוש חדש לעצמכם או למישהו אחר בחדר?
- איזו תחושה הייתה לכם כשנתתם למישהו דבר שבעיניכם כבר אין לו ערך?
- מהי המשמעות של תרבות שנותנת לגיטימציה להשלכה מיידית של פריטים הנחשבים בעיניה כפסולת, ללא מחשבה נוספת?
- האם אני שותף לתרבות הזו? האם גם אצלי בבית זה נהוג? (האם גם הוריי נוהגים כך?).
- האם יש משהו שזרקתי פעם וכעת הייתי מעדיף שלא יזרק?
- מדוע נוצר כל כך הרבה זבל בחברה שלנו? האם זה קשור לתרבות הצריכה? האם הדבר קשור לדרך בה אנחנו מגדירים זבל? האם אדם שאינו סובל ממצוקה חומרית ורוכש פריטים שונים או מזון כאוות נפשו יחשיב אובייקטים רבים כזבל, ובמקביל – גם ייצר יותר זבל?

🔔 **הערה למנחה:** דילמות שיש להתייחס אליהן בשעת הדיון ברגישות יתרה:

- הרצון שלי כפרט אל מול המשמעות החברתית של הרצונות הללו.
- בירור צרכים של המשתתפים כדרך להתמודד עם הקטנת כמויות הזבל לעומת פגיעה בכבוד המתקשרת לכך.

סיכום

המנחה מסכם את דברי המשתתפים ומבהיר כיצד ההגדרה של "מהו זבל" תקבע את הכמות שלו בעולם: הגדרה רחבה, הכוללת פריטים וחפצים ישנים, לעומת הגדרה מצומצמת, הכוללת אובייקטים שאין יותר אפשרות להשתמש בהם.

המנחה מדגיש את הקשר שבין תרבות הצריכה ובין בעיית הזבל בעולם: צריכה מוגברת, או האפשרות לצרוך עוד ועוד, מפנה אותנו מהדברים שאין לנו צורך בהם יותר. השינוי בנקודת המבט יאפשר למשתתפים להחליט איזה סוג של ראייה יאמצו לעצמם ואילו פריטים אותם הגדירו כזבל, יהיו מוכנים להגדיר מחדש.

הפעלה מספר 6: של מי הזבל הזה?

90 דקות

מטרות ההפעלה

1. לבחון מנקודת מבט שוויונית (בניגוד לכוחנית) בעיות של מזהמים שונים.
2. לבדוק אילו קבוצות מזהמות את הסביבה ואילו קבוצות "מטפלות" בזבל.
3. להבין כי זיהום הסביבה חוצה גבולות.
4. לעורר מוטיבציה לתכנון משותף ולאחריות משותפת על הזיהומים.

אמצעים

- * שקית אשפה מלאה בסוגים שונים של זבל (ניירות, מתכות, ניילונים, זבל אורגני וכדומה).
- * נייר דבק עבה (מסקינטייפ) או גיר.
- * כרטיסיות משימה: "שטח נקי מזבל" (ראו סעיף 4 במהלך ההפעלה).

מהלך ההפעלה

1. המנחה שואל את המשתתפים: מתי בפעם אחרונה הורדתם את הזבל בבית? מי במשפחתכם מוריד את הזבל בדרך כלל?
2. לאור תשובות המשתתפים, המנחה מברר את השאלות הבאות:
 - האם ישנן נורמות המשותפות להתנהלות בבתי השונים בנושא הזבל?
 - האם ישנן דמויות קבועות בבתי הפרטיים המטפלות בזבל?
 - האם יש כאן תמונת ראי של החברה כולה?
3. המנחה מחלק את החדר ל"שטחי מחיה" נפרדים (בין שניים לארבעה שטחים) באמצעות נייר דבק אותו הוא מדביק על הרצפה, או על ידי שרטוט בגיר. לאחר מכן הוא מניח במרכז החדר שקית מלאה זבל מסוגים שונים ומפזר על הרצפה את תכולת השקית.
4. המליאה נחלקת לקבוצות בנות חמישה משתתפים. כל קבוצה מקבלת את כרטיסיית המשימה הבאה:

**עליכם לוודא ששטח המחיה שלכם יישאר נקי מזבל,
על מנת לשמור על איכות חייכם.**

המנחה מסביר כי לכל קבוצה מוקצה "שטח מחיה", ומורה להתחיל בביצוע המשימה, ללא מתן הסבר נוסף.

5. לאחר כ-15 דקות מופסק התהליך והמשתתפים שבים למליאה.

נקודות לדין

- מה קרה עם הזבל?
 - מה קרה בחדר?
 - איך פעלתם?
 - מי טיפל בזבל? מי לא טיפל בזבל?
 - אילו "קבוצות" נוצרו בחדר?
 - מה היו כוונותיכם?
 - מהם הנימוקים להצדקת צעדיכם?
- 🔔 **הערה למנחה:** חשוב לשמוע את כל הקבוצות ולתת מקום למניעים השונים.
- האם בשלב זה יש לכם נקודת מבט שונה על הבעיה?
 - האם יש לכם רעיונות חדשים לטיפול בבעיה? מהם?
 - על מי מוטלת האחריות לטפל בזבל שכל אחד מאתנו מייצר?

סיכום

המנחה מסכם את דברי המשתתפים ומבהיר כי קבוצות האוכלוסייה ה"מייצרות" את מרבית הזבל הן הקבוצות הסוציו-אקונומיות החזקות. לעומתן, הקבוצות החלשות, ה"מייצרות" מעט זבל, הן הקבוצות הדואגות לסילוקו – שלא יראה.

במרבית המדינות ממוקמות המזבלות הגדולות הרחק מעיניהן של הקבוצות החזקות. פעמים רבות מסולקת פסולת רעילה מהתעשייה של מדינות המערב למדינות מתפתחות מהעולם השלישי.

טבעו של זיהום להתפשט ו"לנדוד" ולא להישאר במקום אחד. מכאן, שאם הזבל מועבר אל ה"שכן", יש סיכוי גבוה כי בעתיד הוא עלול להשפיע גם על איכות חיינו שלנו.

יש להיות ערים לעובדה שאם הזבל עובר אל השכן, ייתכן כי אין בידיו הכלים ו/או הידע לטפל בזבל, ובכך עלולים להזדהם מי התהום שגם אנחנו שותים מהם, או שתיגרם פליטה של גזים המרעילה את האוויר שאנו נושמים.

בעולם הצטבר ידע רב בנוגע לטיפול במזהמים והניסיונות הנעשים בעולם מוכיחים כי הפרדת החומרים ומחזורם עשויים להיות רווחיים.

הפעלה מספר 7: שוויון ואחריות בשאלת הזבל והזיהום

90 דקות

מטרות ההפעלה

- ⊙ לבחון את שאלת האחריות לזיהום ולזבל.
- ⊙ לעורר את המודעות לאי השוויון הקיים הן בייצור הזבל והן באיסופו.

אמצעים

- * מפה פיסית גדולה של המזרח התיכון. (אפשר מפה מאטלס נשונל ג'יאוגרפיק.)
- 🗺️ המנחה יבחר את המפה בהתאם למאפייני הקבוצה וצרכי ההנחיה.
- * כרטיסיות "זבל".
- * מידע על המזבלות בישראל ובשטחי הרשות.

מהלך ההפעלה

שלב א' – איפה נזרוק את הזבל?

1. המנחה מניח במרכז החדר את מפת המדינה ולצדה מפזר כרטיסיות, המסמלות את הזבל שקיים במדינה. יש להשתדל ליצור מצב פרופורציונלי בין כמות הזבל (מספר הכרטיסיות וגודלן) לשטח שהוא תופס. בשלב מאוחר יותר ניתן להוסיף מידע על גבי הכרטיסיות המפרט מי ייצר את הזבל – על-פי חלוקה עירונית-גיאוגרפית.
2. המנחה מבקש מהמשתתפים להציע מה לעשות עם הזבל במדינה והיכן למקם אותו.
3. המנחה מחלק למשתתפים את "כרטיסיות הזבל" ומבקש מהם למקם אותן על פני המפה במקום בו החליטו שעל הזבל להיות ממוקם.
4. המשתתפים שבים למקומותיהם לדין במליאה בנקודות הבאות:
 - היכן מיקמתם את הזבל?
 - אילו קריטריונים או נימוקים כיוונו אתכם במשימה? (לדוגמה, האם "היכן שָׁרִיק"?)
 - האם "היכן שלא יהיה לאף אחד אכפת"? האם "היכן שמסכימים"?.
 - האם השאלות "מנין הזבל הזה מגיע?" או "למי הזבל הזה שייך?" עולות במהלך ההתלבטות להיכן כדאי להעביר את הזבל?

שלב ב' – איפה הזבל נמצא במציאות

5. המנחה אוסף את "כרטיסיות הזבל" שפוזרו על פני מפת המדינה ומניח אותן מחדש, במקום בו זורקים זבל במציאות.

6. נקודות לדין

- לדעתכם, מהם השיקולים לפיהם מחליטים היכן לזרוק את הזבל במדינה?
- מהי משמעות השיקולים הללו?
- האם, לדעתכם, השיקולים הוגנים?
- איזה קריטריון לדעתכם הוא ההוגן בקביעה היכן לזרוק את הזבל במדינה –
 - ← לפי מי שלכלך?
 - ← לפי מי שמסכים שיזרקו אצלו?
 - ← לפי מי שהכי חלש?
 - ← לפי מי שהכי פחות יפריע לו?
 - ← מקום שאין בו צפיפות אוכלוסייה?
 - ← חלוקה שווה?

סיכום

המנחה מסכם את דברי המשתתפים ומחדד את הקשר שבין מיקום אתרי הזבל לנושא השוויון. במרבית המקרים ניתן למצוא הלימה בין עוצמתה (או חולשתה) של קהילה מסוימת לבין יכולתה להיאבק על זכויותיה במאבקים הדורשים ידע והבנת המהלכים הביורוקרטיים, כמו אלו הקשורים במאבקים סביבתיים. מהסיבה הזאת, אנו מוצאים את אתרי הטמנת הפסולת ב"שולי" העולם, ואתרי פסולת רדיואקטיבית במדינות העולם השלישי, והדבר אינו מקרי: באזורים אלו מתגוררות אוכלוסיות מוחלשות, שאינן מסוגלות למחות על הנעשה בידי ה"החזקים" ולהיאבק כראוי על זכויותיהן.

המנחה מבהיר כי בשאלת מיקום הזבל מעורבים שיקולים שחלקם הוגנים וחלקם אינם הוגנים. מודעות לכך תאפשר לנו אולי לשקול יחד, היכן יהיה נכון יותר למקם את הזבל, תוך התייחסות אחראית והוגנת לערך השוויון.

מידע על המזבלות בישראל ובשטחי הרשות

שלוש המזבלות הגדולות במדינת ישראל הן:

1. **"דודאים"** - אתר ממערב לבאר שבע בשטח מועצה אזורית בני שמעון.
באתר הוקם אתר לפסולת מוצקה בשם "גני הדס". ממוקם על ציר כביש 25, בסמוך לצומת הנשיא. האתר פועל מזה כ- 16 שנים. שטחו של האתר כ- 620 דונם והוא קולט מעל 1,000 טון, פסולת ביתית, פסולת בניין ופסולת גושית, ליום, מאזור הדרום.
2. **"תאנים"** - אתר סילוק והטמנת פסולת ליד עמוקה בגליל העליון – בסמוך ליער בירייה. אתר סילוק פסולת לגליל המזרחי ולגולן. מופעל החל משנות ה-80 ועפ"י נתוני המשרד להגנת הסביבה לשנת 2007 וקולט כ-482 טון פסולת ליום, 175,835 טון לשנה.
3. **"מזבלת אבו-דיס"** בכפר אבו דיס ממזרח לירושלים –
אתר אבו-דיס משמש כ-15 שנים כנקודת ההטמנה היחידה לפסולת של ירושלים, מעלה אדומים והישובים הפלשתינאים עזריה, אבו-דיס, בית סחור וענתה. מזבלת אבו-דיס. היא מעל מאגר ההיקוות של אקוויפר ההר ואין לה כל שכבות מיגון למניעת זרמים מזהמים. עפ"י נתוני המשרד להגנת הסביבה לשנת 2007 מועברים לאתר 1,234 טון פסולת ליום, 412,026 טון לשנה.

באזור חיפה והצפון ישנן מספר מזבלות קטנות באחריות הרשויות המקומיות. במקביל, אותן רשויות פועלות למחזור בהיקף של 30% מכמות הפסולת שהן "מייצרות".

בנוסף לכך, קיים מספר רב של מזבלות פיראטיות:

עד שנת 2006 פעלו 54 מזבלות פיראטיות במקומות שונים ברחבי הארץ, ומשנת 2007 נסגרו 46 מהן, אך לא כולן טופלו או פונו, והן ממשיכות לפלוט מזהמים לאוויר ולקרקע. 9 מזבלות פיראטיות עדיין פועלות במקומות שבהם גם ניכרה חול, והתופעה ממשיכה לפגוע בבריאות הציבור בשל פליטות המזהמים.

מספר המזבלות הפיראטיות בשטחים כיום אינו ידוע, אך ידוע על קיומה של התופעה: על-פי דוח הבנק העולמי, בשנת 1998 היו 413 מזבלות פיראטיות, וההנחה היא שמספרן רק עלה מאז האינתיפאדה השנייה, בשל קשיי הניידות לפינוי פסולת, ולכן ליד כל כפר ניתן למצוא כיום מזבלה שאינה מטופלת ואינה עונה על קריטריונים המגינים על החלחול לקרקע ועל הפליטות לאוויר. (דוח הועדה לשיתוף פעולה אזורי – זיהום חוצי גבולות, 2003)

מספר המזבלות הרשמיות בתחומי הרשות הפלשתינית עומד על 137, והן שייכות לרשויות המקומיות: מתוכן 133 בגדה המערבית ומזרח ירושלים, ו-4 ברצועת עזה. הצבא הישראלי ותושבי ההתנחלויות משתמשים ב-16 מתוכן.

פרק שלישי: איכות הסביבה בשיח של זכויות

הקדמה⁶

הפרק השלישי מדגים את הקשר שבין איכות הסביבה לדמוקרטיה באמצעות המושג זכויות. מטרת ההפעלות בפרק זה לפתח חשיבה ושיח של זכויות בסוגיות של איכות הסביבה. ההפעלות, בודקות את הקשר בין אינטרסים לבין זכויות ובוחנות את ההשלכה של הכרעות בעד איכות הסביבה על פגיעה ו/או הגנה על זכויות אדם – זכויות חברתיות, זכויות פוליטיות וזכויות כלכליות. הפעלה מספר 8 – מציגה שני מקרים בהם יש התנגשות בין אינטרסים פוליטיים, כלכליים וחברתיים הגורמים למפגעים סביבתיים קשים: **"מקרה א': עמק הצבאים – שטח ירוק מול פיתוח"** המציג את מאבק התושבים נגד התכניות לבנייה בשטח שעד היום היה שטח חקלאי פתוח ושמורה לצבאים. ומקרה ב': **"הכפר ג'ילבון – זיהום קרקע ואוויר"** המציג בעיה כפולה - האחת, הזרמת שפכים תעשייתיים ואחרים מיישובי הגלבוע המגיעים לכפר ג'ילבון וגורמים לזיהום אוויר וקרקע; השניה, עצם הזרמת השפכים מיישוב ישראלי לאזור פלסטיני.

הפעלה מספר 9 – **"חופש המידע ואיכות הסביבה"** בוחנת את כיצד מתמודדים עם סוגים שונים של מידע, שלעיתים אינו מוכר לנו, ולא ברור אם הוא אמיתי או שיקרי. ומבררת האם קיים חופש מידע ומה הקשר בין חופש המידע להגנה על זכויות בכלל ועל שוויון זכויות בפרט. וכיצד לזהות את הקושי הקיים בקבלת מידע בנושאים סביבתיים אל מול חשיבותו של המידע.

הפעלה מספר 10 – **"הזכות לתרבות ואיכות הסביבה"**, מבהירה את המושג "הזכות לתרבות" ואת גבולותיו ומטרתה לעורר את המודעות ואת החשיבה על איכות הסביבה כתרבות.

הפעלה מספר 11 – **"הזכות לבריאות ואיכות הסביבה"** בוחנת את הקשר בין איכות הסביבה לבין הפגיעה בבריאותנו ומבררת את החובות הקשורים לזכות לבריאות ולאיכות הסביבה.

⁶ על מושג "הזכויות" המהווה בסיס לדיון בפרק זה, אפשר לקרוא בהרחבה בספר של מדרשת אדם: **אין דמוקרטיה אחת**, מאת: אוקי מרושק קלארמן וסאבר ראבי, הוצאת אדם המדרשה לדמוקרטיה ולשלום, 2005, פרק רביעי עמודים 203 – 224.

זכויות וסתירה בין זכויות⁷

לשאלה "מהי זכות?" ניתנות, למעשה, שתי תשובות מרכזיות. התשובה הראשונה גורסת כי למונח "זכות" שלושה מרכיבים הכרחיים:
(א) דרישה; (ב) קיומה של מערכת נורמטיבית; (ג) הצדקה.

אדם, הטוען לזכות, דורש משהו, והוא סבור שיש הצדקה לדרישתו על יסוד מערכת נורמטיבית מוסכמת. [...] הזכות יוצרת חובה אצל צד שני, והיא יוצרת חובה רק משום שקיימת מערכת נורמטיבית המשותפת לבעל הזכות (הדורש) ולזה שאצלו נוצרה החובה.⁸

על-פי תשובה זו, זכות הנה פרי הסכמה חברתית על נורמות משותפות. מן הנורמות האלו נובעת הלגיטימיות שלנו לדרוש דבר כלשהו מהחברה כמו גם חובה חברתית להיענות לדרישה. על-פי התשובה השנייה, זכות היא תביעה לגיטימית מהחברה, הנגזרת ממהותו הטבעית של האדם:

"זכויות האדם" או "זכויות טבעיות" הן אותן זכויות המוקנות לאדם באשר הוא אדם מכוח טבעו וכבודו האנושי, ובלי תלות בכוחו של שלטון כלשהו. מכיוון שהזכויות, לפי תורות אלה, אינן מוקנות על ידי השלטון האנושי, אין שלטון זה רשאי ליטול אותן.⁹

סתירה בין זכויות יכולה להתקיים באחת משתי הדרכים הבאות:

א. סתירה יכולה להיווצר בין זכות שאדם אחד מבקש לממש לבין זכותו של אדם אחר. לדוגמה: האחד רוצה להפגין ברחוב ואילו השני מעוניין לממש את זכותו לתנועה חופשית ולנסוע ברחוב זה ללא הפרעות.

ב. סתירה יכולה אף להתקיים בין שתי זכויות שאותו אדם רוצה לממש (סתירה פנימית) לדוגמה: אדם רוצה להתבטא באופן חופשי ולומר את אשר על לבו ובה בעת גם לשמור על פרטיותו ולהימנע מביטוי.

על פי דרך החשיבה המקובלת, כאשר קיימת סתירה בין זכויות, המחנכים מפנים את המתחנכים להכרח לבחור בזכות המועדפת, למרות שבחירה באחת מהן מבטלת את מימוש האחרת. יש, אפוא, לאמץ דרך שונה להתמודדות עם הניגוד, כדי למנוע את הצורך לוותר על אחת מהזכויות. שתי דרכים מוצעות להתמודדות עם ניגוד זה: האחת - פשרה ואיזונים; השנייה - שינוי המציאות באופן בו הניגוד יחדל להיות ניגוד. כלומר: מציאת פתרון יצירתי לניגוד, שיבטל אותו.

7 מתוך: "זכויות וסתירה בין זכויות", מאמר מאת: אוקי מרושק-קלארמן, 2005.
8 יוסי זיו, "מדוע לתת זכויות שוות לכל אדם?", כל אדם, 9: זכויות שוות (דצמבר 1992), עמ' 1-2.
9 רות גביזון, "זכויות האדם", רות גביזון וחגי שנידור (עורכים), זכויות האדם והאזרח בישראל: מקראה, א, ירושלים: האגודה לזכויות האזרח בישראל, 1991, עמ' 25.

הפעלה מספר 8 – מקרה א': עמק הצבאים – שטח ירוק מול פיתוח

90 דקות. 🕒

מטרות ההפעלה

- 🎯 לתרגם את הבעיה של איכות הסביבה לשיח של זכויות.
- 🎯 לזהות מצבים בהם ישנה התנגשות בין אינטרסים לבין זכויות.
- 🎯 להבין שלהכרעות בעד איכות הסביבה עלולות להיות השלכות הפוגעות בזכויות אדם, בזכויות חברתיות או בזכויות כלכליות.

אמצעים

- ★ מפת אזור עמק הצבאים ותמונה אווירית של המתחם
- ★ חומר רקע: "השתלשלות האירועים בעמק הצבאים"
- ★ כרטיסיות: "אפשרויות השימוש בשטח עמק הצבאים"
- ★ כרטיסיות ריקות, כלי כתיבה.

מהלך ההפעלה

שלב א' – בירור לגבי עתיד שטח במחלוקת

1. המנחה מניח במרכז החדר מפה של עמק הצבאים ומסביר כי זהו אזור שקיימת מחלוקת לגבי עתידו. כל משתתף מקבל עותק של חומר הרקע המתאר את השתלשלות העניינים בעמק הצבאים, ומתבקש לעיין בו. במקביל, מפזר המנחה כרטיסיות המתארות אפשרויות שונות לשימוש בשטח וכן כרטיסיות ריקות.
2. המליאה נחלקת לקבוצות בנות חמישה משתתפים. כל קבוצה מתבקשת לסקור יחד את הרשום בכרטיסיות, לדון בשאלה מה יהא עתידו של עמק הצבאים מבין האפשרויות המופיעות בכרטיסיות, או להציע רעיונות חדשים. הרעיונות החדשים יירשמו על גבי הכרטיסיות הריקות.
3. חברי הקבוצות "מוציאים את החלטתם אל הפועל" על ידי כך שהם מניחים את הכרטיסייה הנבחרת בשטח המיועד לכך במפה.
4. חברי הקבוצות שבים למליאה ומשתפים את שאר הנוכחים בתהליך שעברו.
5. דיון במליאה:
 - מה בחרתם לעשות בשטח הנתון?
 - מה היו הנימוקים שהעליתם ושתרמו להכרעתכם?

- נסו לנסח את הנימוקים במונחים של זכויות (הזכות לדיור; הזכות לפנאי; הזכות לפולחן דתי...).
- על אילו זכויות מגנה הכרעתכם?
- על אילו זכויות הכרעתכם איננה מגנה?
- על מי ההכרעה שלכם שומרת? על מי לא?
- האם יש התנגשות בין הזכויות השונות?
- מהן הזכויות המתנגשות כתוצאה מבחירתכם?

שלב ב' – הצעות לפתרונות

המנחה מבקש מהמשתתפים לנסות לאתר פתרונות בנוגע לעמק הצבאים אשר ישמרו על כל אחת מהזכויות, כך שהסתירה ביניהן תתבטל.

סיכום

נהוג לחשוב כי ההתנגשות בין זכויות בני האדם לבין זכויות בעלי החיים או הטבע היא בלתי נמנעת. אם ההתנגשות מנוסחת כך, יש להניח כי נעדיף לשמור על זכויות האדם ולפגוע בזכויות בעלי החיים. עלינו להקפיד שתיעשה בדיקה עמוקה ומורכבת יותר של הזכויות השונות, כך שתיווצר תמונה בה ההתנגשות היא בין זכויות שונות של בני אדם שונים. אז תעלה דילמה אמיתית לגבי השטח הנתון.

יש לשים לב שעל-פי-רוב, שמירה על איכות הסביבה מקדמת זכויות הקשורות לפנאי ולבריאות, ואילו פגיעה באיכות הסביבה מקדמת זכויות חברתיות-כלכליות. לדוגמה, ההתנגשות במקרה של עמק הצבאים יכולה להיות בין הזכות לפנאי והזכות לעבודה או בין הזכות לדיור לבין הזכות לבריאות.

הדיון יכול לכלול רבדים נוספים, כגון הקשר והמחויבות של בני האדם לבעלי החיים.

חומר רקע: השתלשלות האירועים בעמק הצבאים

השטח המכונה "עמק הצבאים" זכה לשמו בשל מספר צבאים ארצישראליים החיים בשטח פתוח ובו מטעים עזובים במרכזה של העיר ירושלים (מצפון לצומת פת, במורדות שכונת גבעת מרדכי וכביש "בגין דרום"). כינויו השני של השטח הוא "עמק פרי-הר", על שם חברת המטעים שבעבר הרחוק שיעבדה את עצי הפרי שבמקום.

עם השנים הפסיק השטח לתפקד כשטח חקלאי, נעזב, והפך לאזור בו גדלו צמחי בר ובו התגוררו הצבאים וטיילו המטיילים. נעשו ניסיונות לתפוס את הצבאים ולהעבירם מן המקום, אולם הזואולוגים החליטו כי הדבר אינו ניתן וכי הצבאים עלולים להיפגע מניסיונות הלכידה. הזואולוגים אף היו בטוחים כי הצבאים לא יחזיקו מעמד בשטח עירוני כה מצומצם, אולם למרות הכול הצבאים שרדו, חיו ופרחו.

הקיבוצים, בעלי חברת "פרי-הר", יזמו להקים שכונת מגורים בשטח המדובר. בשל מרכזיותו, ראתה עיריית ירושלים את המקום כשטח המתאים לבנייה (מיקומו העירוני המרכזי ונגישותו הקלה לדרכים עירוניות ראשיות).

ארגוני סביבה ונציגי שכונת קטמון ראו בעמק שטח פתוח לטיולים ולפנאי, וכן לשמירת חיי הצבאים (שכאמור – לא ניתן לפנותם). טענתם הייתה שבירושלים בכלל, ובשכונת קטמון בפרט, יש מחסור בשטחים פתוחים עירוניים (בניגוד לשטחים פתוחים בין-עירוניים).

הקיבוצים שכרו עורך דין מפורסם לייצגם, ולחצו על העירייה לקדם את בניית שכונת המגורים. עיריית ירושלים סברה כי מדובר בתכנית נדרשת לתוספת מגורים בירושלים.

לאחר דיון, אישרה הוועדה המקומית לתכנון ובנייה של ירושלים את התכנית, והעבירה אותה לדיון בוועדה המחוזית לתכנון ובנייה – מחוז ירושלים.

הוועדה המחוזית הפקידה את התכנית להתנגדויות, והתנגדויות רבות אמנם הוגשו – מצד ארגוני סביבה ומצד תושבי שכונת קטמון. החברה להגנת הטבע ערכה סיורים רבים במקום וצילמה סרט המתאר את ערכי הטבע ואת חיי הצבאים, במטרה להגביר את המודעות לסוגיה.

הוועדה המחוזית שמעה את המתנגדים, דנה בהתנגדויות, והכריעה. החלטתה הייתה **שלא לאשר את התוכנית**. עם זאת, השאירה הוועדה המחוזית פתח להגשת תכנית חלופית בעתיד, אשר תהא מוסכמת יותר על הצדדים המעורבים.

מפת אזור עמק הצבאים¹⁰

כרטיסיות: אפשרויות השימוש בשטח "בעמק הצבאים"

הקמת מגרש משחקים	הקמת קניון
סלילת מסלולי רכיבה לאופניים, גלגליות וכד'	הקמת שכונת מגורים לעשירים
הקמת פארק ירוק לכל תושבי האזור	הקמת שכונת מגורים למשפחות מעוטות יכולת
השארת השטח כפי שהוא לטובת הצבאים	ייסוד בית כנסת ומקווה בצדו
הקמת שירותים לתושבים – קופת חולים וכד'	ייסוד כנסייה (לעובדים הזרים בשכונה)
אחר	הקמת מגרש גולף

¹⁰ המפה לקוחה מאתר האינטרנט של עמותת "במקום" – מתכננים למען זכויות תכנון (ע"ר) בכתובת: <http://www.bimkom.org/communityMaps.asp?projectTypeId=1&projectId=38&mapId=54>

הפעלה מספר 8 – מקרה ב': הכפר ג'לבון – זיהום קרקע ואוויר

90 דקות. 🕒

🔔 **הערה למנחה:** אירוע הכפר ג'לבון בצפון השומרון הינו מקרה קלאסי בו נפגשים אינטרסים פוליטיים וסותרים המובילים למפגעי סביבה קשים. בהפעלה "נתרגם" את המקרה הספציפי לשיח של זכויות, ונבין את המורכבות הנוצרת כאשר ראייה חד צדדית של מימוש אינטרסים כלכליים פוגעת בסביבה של כל הצדדים. המקרה של הכפר וואדי פוקין, שבו נערך ביקור במהלך הסמינר, הינו סיפור דומה המגלם אינטרסים חד-צדדיים הפוגעים בכל השותפים לאותה סביבה.

מטרות ההפעלה

- 🕒 לתרגם את הבעיה של איכות הסביבה לשיח של זכויות.
- 🕒 לזהות מצבים בהם ישנה התנגשות בין אינטרסים לבין זכויות של אותו צד.
- 🕒 להבין שהכרעה בעד זכויות כלכליות עלולה להוות פגיעה באיכות הסביבה, שמשמעותה תהיה גם פגיעה בזכויות אדם של כל הצדדים המעורבים.
- 🕒 לפתח חשיבה סביבתית שתיצור מוטיבציה ליצירת פתרונות הוגנים.

אמצעים

- ★ מפת אזור ג'נין ותמונה של הכפר ג'לבון
- ★ חומר רקע: "השתלשלות האירועים בכפר ג'לבון"
- ★ כרטיסיות: "שטחי אדמות כפר ג'לבון"
- ★ כרטיסיות ריקות, כלי כתיבה.

מהלך ההפעלה

שלב א' – מפגעים כתוצאה מאינטרסים סותרים

1. המנחה מניח במרכז החדר את מפת אזור הכפר ג'לבון ותמונת הכפר ומבהיר כי קיים קונפליקט לגביו. כל משתתף מקבל עותק של חומר הרקע המתאר את השתלשלות העניינים בכפר ג'לבון, ומתבקש לעיין בו.
2. המליאה נחלקת לקבוצות בנות חמישה משתתפים. כל קבוצה מתבקשת להגדיר ולרשום את הזכויות המעורבות באירוע עבור כל אחד מהצדדים. (המשתתפים מתבקשים לציין גם את המצבים בהם הזכויות ממומשות עבור מי מהצדדים, וגם את המצבים בהם יש פגיעה בזכויות.)

3. כל קבוצה מקבלת כרטיסיות ריקות, שעליהן היא כותבת מה לדעתה יש לעשות עם השטח שבדיון, תוך מתן הסבר ונימוקים כיצד הצעתה של הקבוצה מגינה על הזכויות של מי מהצדדים באירוע.

4. חברי הקבוצות שבים למליאה ומשתפים את שאר הנוכחים בדיונים ובהצעות שהתקבלו – נקודות לדיון:

- נסו לנסח את הנימוקים לפתרונות שהוצעו במונחים של זכויות- כמו: הזכות לפרנסה; הזכות לבריאות, ועוד.
- על אילו זכויות מגנה הכרעתכם ועל אילו זכויות איננה מגנה?
- על מי ההכרעה שלכם שומרת? על מי לא?
- האם יש התנגשות בין הזכויות השונות ומהן?

שלב ב' – הצעות לפתרונות

לאחר שהוגדרו הזכויות, וזוהו המצבים בהם יש התנגשות בין זכויות, המנחה מבקש מהמשתתפים לנסות לאתר פתרונות בנוגע לכפר ג'לבון, אשר ישמרו על כל אחת מהזכויות, כך שהסתירה ביניהן תתבטל.

סיכום

נהוג לחשוב כי במצבים בהם בני אדם חווים התנגשות בין זכויות של שני צדדים או יותר, ניתן להגיע לפתרונות בהם רק צד אחד מרוויח ואילו הצד השני מפסיד, ולכן בפועל עליו לוותר על זכויותיו.

המקרה שלפנינו מעלה סתירה בין זכויות בהיבט מורכב יותר שבו קיים אי-שוויון מובנה ביחס לבעלות ולשימוש במשאבי הקרקע. על בסיס אי שוויון זה מתקיימת סתירה נוספת בין זכויות: צד אחד מבקש לממש את זכותו לפרנסה, בעוד שמהלכיו/מעשיו פוגעים בזכותו של הצד השני לבריאות ולרווחה.

פיתוח חשיבה סביבתית תאפשר להבין כי פגיעה חד-צדדית בזכויות ובסביבה, פוגעת במשאבי הטבע של כולם, ועל המנחה לעורר מוטיבציה משותפת למציאת פתרונות הוגנים, שיענו על אינטרסים וזכויות של כל צד בקונפליקט.

נקודה נוספת למחשבה תהיה סביב האבחנה שלעיתים פרויקט מסוים נחשב כפוגע באיכות הסביבה, אך כמקדם **זכויות חברתיות-כלכליות** (כמו המפעלים שבאירוע); ואילו פרויקט אחר הנחשב כמגן על הסביבה – מקדם **זכויות של בריאות ופנאי** (במידה ויוקם שטח ציבורי פתוח במקום).

חומר רקע: השתלשלות האירועים בכפר ג'לבון

הכפר ג'לבון הפלסטיני נמצא בנפת ג'נין בשיפוליו המערביים של הגלבע. על הגלבע הוקמו שלוש התנחלויות ישראליות: מעלה גלבע, מלכישוע ומירב. הכפר סובל מנזקים רבים הנגרמים מפעילויות שונות של בני האדם בשטח:

הפקעת קרקעות - הופקעו למעלה מ-2,000 דונם אדמות חקלאיות של הכפר ועליהן הוקמה גדר ההפרדה.

זיהום הקרקע והאוויר - שפכים מזוהמים מהרפתות של הישוב מירב ומעלה גלבע וממפעלי השימורים והמזון מוזרמים למדרונות המערביים ומגיעים לאדמות ובתי הכפר ויוצרים מפגעים סביבתיים ותברואתיים

קשים. הכפר הפך מגן ירוק לשטח שבו האוויר והקרקע מזוהמים והתחלואה בכפר גבוהה. תושבי הכפר טענו שבתיהם הפכו לבתי כלא גדולים שקשה לצאת מהם לסביבה ואפילו לרחוב מכיוון שהם סובלים מריחות צחנה ויתושים אשר גורמים לתושבים להימנע מפתחת חלונות בתיהם.

נזקים לחקלאות - מי השפכים חלחלו לקרקע והשחירו את האדמה והפכו אותה לבלתי ראויה לגידולים חקלאיים ויצרו נזקים לגידולי התבואה ולגידולים בשדה ובגינה.

נזק לבית הקברות – השפכים הגיעו לבית הקברות וגרמו לנזק בשטח.

המים האלה חודרים מפעם לפעם לבתי הכפר בלילה וגורמים נזקים לרכוש ולמוצרי המזון ומונעים מהתושבים לישון בלילה. תופעה זו הביאה מספר תושבים לשים לוחות דיקט בכניסה לבתים למניעת חדירת המים. חלק מהתושבים אוסרים על ילדיהם לצאת מחוץ לבית מחשש לבריאותם.

תושבי הכפר מבקשים להפנות את השפכים המזוהמים לשטחים ריקים שאין בהם אוכלוסייה, ממזרח ליישוב מירב.

מקור: עיתון אלקודס, 29.3.2009 עמוד 13.

הפעלה מספר 9: חופש המידע ואיכות הסביבה

הפעלה זו דורשת שתי יחידות לימוד.

מטרות ההפעלה

- ⊙ לעורר את המודעות למידע שאיננו מכירים.
- ⊙ לבדוק את מידת החופש שיש לנו לקבל מידע.
- ⊙ לבדוק את הקשר בין חופש המידע להגנה על זכויות בכלל ועל שוויון זכויות בפרט.
- ⊙ לבדוק אילו תהליכים מתרחשים עם קבלת מידע חדש.
- ⊙ לזהות את הקושי הקיים בקבלת מידע בנושאים סביבתיים אל מול חשיבותו של המידע.
- ⊙ לנסות לברר את הנטייה שלנו לדחות מידע בעייתי שקשה לנו לשאתו ולבדוק דרכי התמודדות אפשריות.

אמצעים

- * כרטיסיות: "סוגים שונים של מידע"
- * כלי כתיבה.

מהלך ההפעלה

שלב א' – כרטיסיות מידע

המנחה מפזר את כרטיסיות המידע על הרצפה ומאפשר למשתתפים לקרוא ולהגיב באופן חופשי על הכתוב בהן. קרוב לוודאי שבנתונים המופיעים קיים מידע שאינו מוכר לחלק מהמשתתפים; על המנחה לבדוק מה אינם מבינים ולהבהיר מושגים שאינם ברורים (כגון "קרן המטבע העולמית", "יערות הגשם" וכדומה).

נקודות לדין

- מה דעתכם על האמירות המופיעות בכרטיסיות?
- האם האמירות נכונות? איזו אמירה אמיתית? איזו שקרית?
- האם הנתונים היו ידועים לכם?
- את מי משרתת הידיעה ואת מי משרתת אי הידיעה?
- האם יש לכם זכות לדעת?
- איזו תחושה נותן המידע? (טובה; רעה; מפחידה; מרתיעה...)
- כיצד אתם מתמודדים עם מידע על אסונות שהם תוצאה של תרבות הצריכה? (המנחה יכול להציג כדוגמה את האסון שאירע בעקבות הזנת תינוקות במוצרי רמדיה הפגומים).

סיכום

א. המנחה מבהיר את חשיבותו של המידע ומסביר כי קבלת המידע מאפשרת לנו להימנע מסיכונים שמזמנת לנו תרבות הצריכה הקיימת, או להימנע משימוש במוצרים המסכנים. מאחר ומידע על התוצאות של פגיעה באיכות הסביבה הוא בדרך כלל קשה לעיכול (אסונות טבע, מוות וכדומה), אנשים מעדיפים להדחיק אותו, אך עלינו להיות ערים לסכנות שעלולה לגרום ההדחקה.

ב. המנחה יוכל להבהיר לקבוצה את היחס למידע באמצעות התהליכים שקרו במהלך ההפעלה, ע"י שיקוף תגובות המשתתפים (אי קבלת אמירות מסוימות, ויכוחים על מידע כחלק מדחייתו, וכו'.

כרטיסיות: סוגים שונים של מידע

85% מההון בעולם מצוי בידיהם של 15% מהאוכלוסייה; 15% מההון בעולם מצוי בידיהם של 85% מהאוכלוסייה.
צריכת המים של תושב פלסטיני בשטחים, היא כשליש מצריכתו של מתנחל יהודי באותו האזור. לדוגמא, אדם מבית-לחם צורך 71 ליטר/יום, לעומת אדם מאפרת הצורך 217 ליטר/יום.
220 כפרים ועיירות בגדה המערבית, שהם כחמישית מאוכלוסיית הגדה המערבית, אינם מחוברים כלל למערכת המים.
מדינת ישראל עושה שימוש ב- 80% מסך כמות המים המצויה באקוויפר ההר, ושאר ה- 20% נותרים לשימוש הפלסטינים.
בסביון צריכת המים לאדם לשנה היא 910 קוב. באום אל-פאחם צריכת המים לאדם לשנה היא 110 קוב.
על כל דולר הניתן בהלוואה למדינות מתפתחות על ידי ארגון הסחר הבינלאומי, קרן המטבע העולמית או על ידי הבנק העולמי, מוחזרים 9 דולרים שהם תוצאה של ריביות.
החברות שמייצרות את השמפו "פנטיין" ואת משחת השיניים "קולגייט" עורכות ניסויים אכזריים בבעלי חיים, שאין בהם כל צורך.
כ-1,100 אנשים בני 30 ומעלה באזור תל-אביב מתים מדי שנה בשל מחלות הקשורות בזיהום האוויר.
האוכל ש"מקדונלד'ס" מייצרת עשיר בשומן רווי, סוכר מעובד ומלח, ומועשר בתוספי מזון כימיים. חומרים אלו גורמים למחלות לב, סרטן, סוכרת והיפראקטיביות אצל ילדים.
יערות גשם שנכרתו יכולים לשמש כמרעה בין 4 ל-5 שנים; לאחר מכן האדמה מתה ומתחדשת בטווח של בין 50 ל-100 שנה. ישנם 790 מיליון אנשים רעבים בעולם השלישי ו-34 מיליון אנשים רעבים במערב. משמעות הנתונים היא כי בכל 3.6 שניות מישהו מת מרעב. בכל שנה מתים מרעב 16 מיליון ילדים.
במדינת ישראל 2,000,000 כלי רכב. זהו אחוז כלי הרכב הגבוה בעולם לנפש. הנחת פסי רכבת תופסת שליש מהשטח אותו תופס כביש באותו מרחק.
הרכבת תורמת לזיהום האוויר אחוז אחד מכלל מהזיהום הנגרם בידי מכוניות. 1.5% מהתאונות הנגרמות בכלי רכב הוא תאונות רכבת.
6 משפחות ישראליות מחזיקות בבעלותם 90% (הרוב המכריע) מאמצעי התקשורת הפרטיים בישראל.
רשתות התקשורת האמריקניות "NBC", "CBS" ו-"ABC" מסרבות מאז 1991 למכור זמן אוויר לארגון העוסק בתשדירים ציבוריים, עקב ביקורתו של הארגון על רשתות אלו.

<p>”מקדונלד’ס” הודתה כי בעבר השמידה יערות גשם שלמים בכדי לגדל את הבקר להמבורגרים שלה.</p>
<p>בשנה אחת צורכת האנושות מה שלוקח לטבע לייצר במשך שנה ו-3 חודשים.</p>
<p>שליש מאוכלוסיית כדור הארץ סובל כיום ממחסור חמור במים. בעוד 30 שנה יוכפל מספר זה.</p>
<p>בישראל 189 קילומטר של חוף ים. מתוכו נגישים לציבור רק 50 קילומטר.</p>
<p>60% מהשטח הנגיש לציבור מאוימים על ידי תכניות פיתוח לכפרי נופש ומיזמי תיירות.</p>
<p>משפחות מסורתיות שעסקו בעבר בחקלאות לצורכי מחיה אינן מצליחות לשרוד בגלל השתלטות תאגידי ענק על 80% מהקרקע בעולם. בקרקעות אלו הם מגדלים בננות, טבק וכותנה.</p>
<p>בעבר שימש מקצוע הדיג לצורכי מחיה. ענף זה נהרס בגלל השתלטות של תאגידי ענק.</p>
<p>70% מאזורי הדיג בעולם נוצלו עד תום וקשה יהיה לשקמם.</p>
<p>20 חברות בעולם אחראיות למכירת 90% מחומרי ההדברה. חומרים כימיים אלו הורגים אלפי אנשים מדי שנה ומרעילים כמיליון עובדים חקלאיים.</p>
<p>במאה השנים האחרונות אוכלוסיית העולם גדלה פי ארבע – ממיליארד וחצי אנשים בסוף המאה ה-19 לכ-6 מיליארד אנשים כיום.</p>
<p>עובדי חברת ”נייקי” במזרח הרחוק מקבלים שכר של 2.5 דולר ליום. הם עובדים בתנאים מחפירים ונאלצים לסבול יחס משפיל. כמו כן, במפעלים אלו מועסקים ילדים, תוך ניצול העובדה שאין חוק ברור האוסר על כך.</p>
<p>התוצר העולמי הגולמי הכפיל את עצמו פי 6 ב-50 השנים האחרונות: מ-6.3 טריליון דולר ל-40.5 טריליון דולר.</p>
<p>לפני 8,000 שנה כדור הארץ היה מכוסה יערות בשטח הגדול פי 10 משטחי היערות כיום.</p>
<p>בשנה האחרונה נכרתו בברזיל שטחי יער הזהים בגודלם לשטחה של מדינת ישראל.</p>
<p>האדם השתלט על כלל המערכות האקולוגיות – בין שלישי למחצית משטחי כדור הארץ שונו על ידי האדם.</p>
<p>ריכוז הפחמן הדו-חמצני עלה ב-30% מאז ראשית המהפכה התעשייתית.</p>
<p>גידול באסונות טבע: בשנות ה-50 היו 20 אסונות טבע גדולים, בשנות ה-70 התרחשו 47 אסונות טבע גדולים ובשנות ה-90 התחוללו 87 אסונות טבע גדולים.</p>
<p>יותר ממחצית המים המתוקים הזמינים על פני השטח נמצאים בשימוש על ידי האדם.</p>
<p>בפלסטיין ישנם 90,000 משתמשים בסמים, מחציתם בירושלים.</p>
<p>מי הביוב של רצועת עזה מוזרמים לים באזור וואדי עזה הגורם לזיהום ולמפגע תברואתי.</p>
<p>ברצועת עזה המים בשנים האחרונות הפכו ללא ראויים לשתיה בגלל המלחתם.</p>

הפעלה מספר 10: הזכות לתרבות ואיכות הסביבה

90 דקות

מטרות ההפעלה

- ⊙ להבין את המושג "הזכות לתרבות" ולבחון את גבול הלגיטימיות של זכות זו.
- ⊙ לחוות את ההתנגשות בין הדרך בה אנו חיים לבין איכות הסביבה.
- ⊙ לעורר את המודעות ואת החשיבה על איכות הסביבה כתרבות.

אמצעים

- * מספר ערכות של כרטיסיות מקרים
- * דפים, כלי כתיבה.

מהלך ההפעלה

שלב א' – טלפונים סולאריים

1. המנחה פותח בשאלה, ומקיים דיון פתוח כ-10 דקות בנושא: האם אתם בעד איכות הסביבה?
2. המנחה מספר כי מחקרים מראים ששימוש בטלפונים סולאריים מזהם את האוויר בצורה קשה ולכן התקבלה החלטה בבית הספר (או במדינה) לאסוף מכל קהילת בית הספר (או מכל האזרחים) את הטלפונים הניידים, תוך לקיחה בחשבון של פיצוי כספי.
3. המנחה מוסיף ואומר כי מעתה חל איסור על שימוש בטלפונים ניידים ברחבי בית הספר (או המקום בו מתקיימת הפעילות) ומתחיל לאסוף את המכשירים מהמשתתפים.
4. לאחר כעשר דקות עוצר המנחה את הוויכוח או את ניסיון האיסוף ומכנס את המשתתפים לדיון.

נקודות לדיון

- מה קרה בחדר? איך הרגשתם? מה עשיתם?
- מדוע התנגדתם למסור את המכשירים או מדוע מסרתם אותם?
- איזו חברה הייתם מעדיפים: חברה בה יש טלפונים סולאריים או חברה בה אין מכשירים כאלו?
- מהו הטלפון הסולארי בשבילכם?
- מהי הזכות לתרבות?
- האם כל תרבות לגיטימית?

שלב ב' – כרטיסיות מקרים

1. המליאה נחלקת לקבוצות בנות חמישה משתתפים. כל קבוצה מקבלת ערכת כרטיסיות, מעיינת במקרים המתוארים ומתבקשת לענות על השאלות הבאות:

- האם במקרים המתוארים יש התנגשות בין הזכות לתרבות לבין איכות הסביבה?
- האם במקרים המתוארים יש התנגשות בין הזכות לתרבות לזכות אחרת כלשהי?
- על-פי הכרטיסיות, על איזו תרבות מדובר? האם היא לגיטימית?
- מה לדעתכם יש לעשות בכל מקרה ומקרה?

2. המשתתפים מתבקשים לשוב למקומותיהם לדיון במליאה:

- מהן הבעיות המרכזיות שנתקלתם בהן במהלך ניסיונכם להכריע בסוגיות השונות?

סיכום

האירועים השונים עליהם עבדו המשתתפים מפגישים אותם עם זכויות תרבותיות של קבוצות אתניות ותרבותיות שונות. מעבר ללגיטימיות של כל אחת מהתרבויות (בין אם אנו אוהבים זאת ובין אם לא) יש להכיר בעובדה שגם גילויי אהדה ואכפתיות לטבע ולסביבה הנם תרבות, ולכן יש להתייחס לתביעות אלו בדיוק כשם שאנו מתייחסים לתביעות תרבותיות אחרות.

כרטיסיות מקרים

מקרה ראשון

כחלק מהרחבתו של "החוק להגנת הצומח" הציעו במשרד לאיכות הסביבה להגדיר את הזעתר כצמח מוגן, שפירושו שאסור לקטוף אותו בטבע. תושבי הכפרים הערביים מחו ואמרו כי זכויותיהם תיפגענה פגיעה חמורה אם חוק זה יאושר.

מקרה שני

באחת מארצות אירופה אושר חוק האומר כי הדרך בה נעשית שחיטה יהודית כשרה פוגעת באופן חמור בזכויות בעלי חיים, ואיננה מותרת עוד.

מקרה שלישי

הורים הודיעו לבנם ולבתם בני ה-16 הנוהגים להתלבש לפי צו האופנה שהם אינם מרשים להם לקנות מותגים כמו "ליווייס", "נייקי", "CK" וכדומה משום שבחברות המייצרות מותגים אלו מעסיקים ילדים צעירים בתנאי עבדות.

מקרה רביעי

בין הורים וילדיהם מתנהל ויכוח האם לקנות למסיבת יום ההולדת המבורגרים של "מקדונלד'ס". ההורים מתנגדים בתוקף ומנמקים את התנגדותם בשורת טענות:

↩ תעשיית "מקדונלד'ס" משחיתה יערות שלמים והורסת את פוריות האדמה במיליונים רבועים של שטחים בכל רחבי העולם וזאת בכדי לגדל את הבקר המשמש אותה להכנת ההמבורגרים.

↩ אדמה זו תצטרך 50 שנה בכדי לחדש את עצמה.

↩ תעשיית "מקדונלד'ס" פוגעת אנושות באיכות הסביבה ולכן ההורים אינם מוכנים לקנות ממנה דבר.

מקרה חמישי

בכנסת ישראל מועלית הצעת חוק אשר מציעה לפסול את נוהג מדורות ל"ג בעומר בשל הנזק האדיר שהן גורמות ליערות, לאוויר ולאזורי יישוב.

מקרה שישי

בספרד ובמדינות לטיניות נוספות נהוג לערוך מלחמות שוורים, שבהן אדם מיומן (טוריאדור) נלחם בשור באמצעות כידוני מתכת, דבר הגורם למוות איטי בייסורים של השור. ארגונים למען בעלי חיים תובעים להפסיק את המנהג הזה בטענה שהוא קשור לתרבות ולמנהגים עתיקים שאין להם כיום אחיזה במציאות וכי אין לכך כל הצדקה.

מקרה שביעי

בכריסטמס (חג המולד) נהוג לכרות עצי אשוח, לקשטם ולתלות עליהם מתנות. ארגוני סביבה תובעים לצמצם את המנהג למינימום על מנת להתמודד ביתר יעילות עם בעיית היערות ההולכים ומידלדלים.

הפעלה מספר 1: הזכות לבריאות ואיכות הסביבה

🕒 הפעלה זו דורשת מספר יחידות לימוד וכוללת צפייה בסרט קולנוע באורך מלא.

מטרות ההפעלה

- 🕒 לערוך היכרות עם הזכות לבריאות.
- 🕒 לבדוק את הקשר בין איכות הסביבה לבין הפגיעה בבריאותנו.
- 🕒 לברר את החובות הקשורים לזכות לבריאות ולאיכות הסביבה.

אמצעים

- ★ אחד משני הסרטים הבאים: "ארין ברוקוביץ'" (132 דקות) או – "לאכול בגדול" (100 דקות),*
- ★ דף עבודה: "הזכות לבריאות"
- ★ לשלב ג' – אפשרות שנייה: "בנק חובות" לשימוש המנחה
- ★ לשלב ד' – כרטיסיות הגדרה: "הזכות לבריאות"

מהלך ההפעלה

שלב א' – צפייה בסרט

המנחה מקרין את אחד משני הסרטים "ארין ברוקוביץ'" או "לאכול בגדול".

שלב ב' - דיון על הסרט

נחלקים לקבוצות בנות חמישה משתתפים. כל קבוצה מקבלת את דף העבודה ומתבקשת לענות על השאלות הבאות:

- מה קורה לזכות לבריאות של הדמויות בסרט?
- האם ומדוע נפגעה זכות זו?
- עם אילו זכויות אחרות מתנגשת הזכות לבריאות?
- מי אחראי למצב הזה – החברה או הנפגעים?
- האם יש הצדקה לפגוע בזכות לבריאות של מישהו?

שלב ג' – הזכות לבריאות

1. המשתתפים נחלקים לקבוצות בנות חמישה משתתפים. כל קבוצה מקבלת את שלושת הנוסחים הקיימים לזכות לבריאות ומעיינת בהם.

* הסרטים ניתנים להשאלה במרבית ספריות הווידאו.

2. חברי הקבוצה מתבקשים לחשוב יחד על החובות הנגזרות מהזכות לבריאות ולרשום אותן על דף (רשימת חובות אפשריות מצורפת בהמשך).

3. חברי הקבוצות מתכנסים במליאה ומציגים את תוצרי עבודתם.

נקודות לדיון

- האם החובות מקובלות על כל חברי הקבוצה?
- האם יש חובה שאיננה מקובלת עליכם? מדוע?
- אילו מהחובות הן של האנשים הפרטיים? אילו מהחובות הן של המדינה?

"בנק חובות" לשימוש המנחה
לאכול אוכל בריא
לחוקק חוקים שיאסרו על מכירה וגידול מזון שאיננו בריא
לממן טיפול על ידי המדינה לאנשים שחלו
לממן טיפול על ידי האדם עצמו אם הוא חלה

שלב ד' – נוסח הזכות לבריאות

לשקול דעתו של המנחה אם לקיים את הפעילות

1. המנחה מבקש מהמשתתפים לנסות לנסח את הזכות לבריאות, כפי שהיו רוצים שתתקיים במדינה בה הם חיים.

2. המנחה עורך עם המשתתפים השוואה בין הנוסחים שהציעו לנוסחים הקיימים.

סיכום

המנחה מסכם את דברי המשתתפים ומבהיר כי הזכות לבריאות היא אחת הזכויות המרכזיות שמופיעה בדיונים על איכות הסביבה; במקרים רבים זוהי אחת הזכויות שנפגעות בצורה הקשה ביותר. חשוב לזכור שהזכות לבריאות נפגעת אצל כולם, כלומר גם אצל מי שמזהמים את הסביבה וגם אצל מי שאינם מזהמים את הסביבה באופן אקטיבי. אי לכך, נשאלות השאלות הבאות:

(א) אילו חובות ניתן להטיל על המדינה, על בעלי מפעלים ועל האנשים הפרטיים,

בכדי לדאוג לבריאותם התקינה של אנשים רבים ככל האפשר?

(ב) מה בין האחריות האישית של הפרט למנוע מצבים שמסוכנים בריאותית ובין

האחריות של המדינה לדאוג לכך שלא יהיו מצבים מסוכנים מבחינה בריאותית?

לסיום, המנחה מציג את הקושי שעלה בהפעלה של התנגשות בין זכויות (על-פי-רוב בין הזכות לבריאות לבין הזכות לפרנסה, ובין הזכות לבריאות לזכות לתרבות).

תקצירי הסרטים המוצעים:¹¹

”ארין ברוקוביץ’” (Erin Brockovich)

ארה"ב 2000, 132 דקות, בימאי: Soderbergh Steven

דרמה המבוססת על סיפור אמיתי. ג'וליה רוברטס מגלמת את ארין ברוקוביץ', אם חד-הורית לשלושה ילדים ומובטלת אשר נפגעת בתאונת דרכים ומפסידה במשפט. בתגובה היא מאלצת את עורך הדין שלה לקחת אותה לעבוד במשרדו כפקידת תיוקים. שם היא מגלה מסמכים רפואיים תמוהים בתוך תיק מקרקעין. ארין מתחילה לחקור את העניין ומגלה פרשת כיסוי וטיוח בה חברת ענק זיהמה מים בשכונה בלוס אנג'לס, זיהום שהוביל למחלות רבות של תושבי השכונה. היא משכנעת את הבוס שלה ואת תושבי השכונה להתארגן לתביעה ייצוגית כנגד חברת הענק, וכמובן שהסוף מלמד על מערכת הצדק האמריקנית שתמיד קשורה גם לכסף גדול.

”לאכול בגדול” (Super Size Me)

ארה"ב 2004, 100 דקות, בימאי: Spurlock Morgan

יש תשובה אחת ברורה לשאלה מדוע האמריקנים כל כך שמנים – אוכל מהיר, או בלשון מליצית: מקדונלד'ס. הדוקומנטריסט מורגן ספורלוק, שזכה בפרס הבמאי בפסטיבל סנדאנס, כופה על עצמו דיאטה איומה שבה הוא מחויב להמבורגרים, צ'יפס וקולה (מנות כפולות) שלוש פעמים ביום במשך חודש שלם, ויוצא להתחקות אחר המחלה מספר 1 של אמריקה. מצחיק, מבעית ונוטף שומן.

¹¹ התקצירים לקוחים מאתר האינטרנט של "האוזן השלישית", בכתובת <http://www.third-ear.com>.

דף עבודה: הזכות לבריאות

בעקבות הצפייה בסרט, ענו על השאלות הבאות:

1. מה קרה לזכות לבריאות של הדמויות בסרט?

2. האם ומדוע נפגעה זכות זו?

3. עם אילו זכויות אחרות מתנגשת הזכות לבריאות?

4. מי אחראי למצב הזה – החברה או הנפגעים?

5. האם יש הצדקה לפגוע בזכות לבריאות של מישהו?

כרטיסיות הגדרה: הזכות לבריאות

הזכות לבריאות ולאיכות הסביבה¹²

זכות זו כוללת את הזכות לשיפור מתמיד באיכות החיים. הכוונה היא להגנה מפני סיכונים סביבתיים, מן הסוג שלפרט אין שליטה עליהם. זכות זו כוללת את הצורך להגן ולשפר את הסביבה בהווה ועבור הדורות הבאים.

הזכות לבריאות (זכויות הילד)¹³

אחת מזכויות ההשרדות. הבטחת עצם הקיום. טיפול רפואי – נגישות לביקור וטיפול של רופא; נגישות לתרופות. שירותי-בריאות – מערכת הדרכה לטיפול באם ובילד "טיפת-חלב"; מערכת לבריאות הציבור, מוסדות למחקר ופיתוח הרפואה, מערכת הסברה; זכות לאוכל מזין ולמי שתייה נקיים. בריאות מחייבת תנאי מחייה – ניקיון, מים זורמים ונקיים ואוכל מזין.

זכויות החולה כפי שהוגדרו לאחרונה בחוק זכויות החולה¹⁴

1. זכות גישה לטיפול רפואי מתאים והגון.
2. אי הפלייה בקבלת טיפול רפואי.
3. מידע וחינוך.
4. זכות לבחור רופא או מטפל רפואי.
5. זכות לבחור מוסד רפואי לטיפול.
6. מידע בכל הקשור לטיפול הרפואי לו הוא זקוק.
7. זכות להשתתף בטיפול עצמו, על ידי החולה.
8. כיבוד, פרטיות, סודיות וכבוד עצמי.
9. זכות להתלונן.
10. פיצויים במקרה של פגיעה.

¹² "זכות לבריאות ולאיכות הסביבה", "מגילת זכויות הצרכנים", מתוך אתר האינטרנט של משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה: <http://www.moit.gov.il/NR/exeres/292CDC64-EF45-4271-888D-0F4F218F492B.htm>

¹³ "הזכות לבריאות", "אלה הן זכויותיכם – על פי אמנת האו"ם בדבר זכויות הילד" - <http://www.my-rights.org.il/191>

¹⁴ "חוק זכויות החולה", אתר האינטרנט של משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה, לעיל הערה 12.

פרק רביעי: הצורך בהסכם – מי משתתף בדיונים על איכות הסביבה וכיצד?

הקדמה – הסכם הוגן בסוגיות איכות סביבה

הפרק הרביעי מוקדש לבירור טיבו של ההסכם החברתי מדיני החייב להתקיים בין אזרחי העולם בנושאים של איכות הסביבה. מהם הכללים בנושאי איכות הסביבה שצריכים לחול על כולם באופן שווה ובאילו נושאים החירות צריכה להיות שמורה לכל אחד ואחד להחליט כיצד ינהג? כיצד יש לנהוג בפרטים ובמדינות שיחרגו מההסכם ומי צריך להיות שותף בקביעתו?

הסכם הוגן הוא על פי רוב הסכם בו נשמרות באופן שווה זכויותיו של כל חבר/ה וקבוצה. מה פירושו של שוויון זה? - יש הטוענים, כי די בזכות הפוליטית השווה של כל אחד לקחת חלק בתהליך קבלת ההחלטות אך יש הטוענים כי לא די בשוויון זה. יש לתת בידיו של כל אדם אמצעים חומריים שווים, כדי שהאפשרות השווה של כל אחד לחיות לפי ערכיו, לא תהיה פיקטיבית.

סוגיות של איכות הסביבה נוגעות למצב אזרחי העולם והכדור בו הם גרים בהווה, אך לא פחות מכך בעתיד. מטרת ההכרעות בנושאים סביבתיים היא להבטיח קיום מתמיד לאוכלוסיית העולם.

לפיכך, הכרעות אלו מחייבות לקחת בחשבון את רווחתם של אזרחי המחר. יש הטוענים כי האפשרות לדאוג לרווחתם מחייבת מתן קול לצורכיהם בהווה. אולם מרבית אזרחי העתיד לא נולדו עדיין, או שאינם שותפים בתהליכי קבלת ההחלטות הפוליטיות בארצותיהם. כיצד איפה ישמע קולם בהליכי קבלת ההחלטות? סוגייה זו מחדדת את ההבדל בין השאלות המעסיקות את ההוגים הפוליטיים בסוגיות מקובלות, מול אלו שעניינן איכות הסביבה.

האם ההסכם החברתי ההוגן צריך לתת עדיפות לצרכים של אזרחי המחר על אלו של האזרחים בהווה? שאלות אלו תדונה בחמש ההפעלות של הפרק הרביעי:

בהפעלה מספר 12: "**הסכם הוגן וכוחנות**" - נברר מהו הסכם הוגן בסוגיות סביבה?

בהפעלה מספר 13: "**שיתוף בתכנון ובבנייה**" - נבחן מהו הליך קבלת ההחלטות והתכנון הרצוי בסוגיות אלו?

בהפעלה מספר 14: "**למי הזכות להשפיע? – נציגי הדורות הבאים**" - נברר האם וכיצד ניתן לשתף את דור המחר בקבלת החלטות?

ובהפעלה האחרונה, מספר 15: "**התערבות המדינה בסוגיות של איכות הסביבה**" - נבחן מהי מידת ההתערבות הרצויה של המדינה בסוגיות של איכות סביבה ובאילו סוגיות צריכה הסמכות להכרעה והחלטה להיות בידי הפרטים, הקהילות או מנגנונים בינלאומיים?

הפעלה מספר 2: הסכם הוגן וכוחנות

90 דקות

מטרות ההפעלה

- ⊙ לבדוק את טיבו של ההסכם שנוצר בחדר: האם בסיסו כוחנות או הוגנות?
- ⊙ לראות כי בסוגיות של איכות הסביבה מדובר על אינטרס הציבור ושיתוף הציבור בהחלטות מול תהליכי קבלת החלטות כוחניים (מקבלי החלטות בעלי כוח ובעלי-הון).
- ⊙ לבחון כיצד יכול האינטרס הציבורי להיות מוגן וממומש.

אמצעים

* פתקים ריקים, כלי כתיבה.

מהלך ההפעלה

1. המנחה מחלק לכל משתתף פתק ומבקש מכל אחד לרשום בו מה היה רוצה שייעשה במגרש הכדורגל של הקרוב למקום מגוריו.
2. המנחה מכריז כי המשתתף, שבידיו יהיה מספר הפתקים הגדול ביותר בתום עשר דקות, יהיה בעל הזכות להחליט מה יהיה עתיד המגרש. המנחה אינו מסביר כיצד יש להשיג את הפתקים.
3. המנחה מורה על תחילת המשחק ומאפשר לו להתנהל באופן חופשי אך בוחן את הטקטיקות בהן עושים המשתתפים שימוש:
 - האם מישהו משחד? (למשל, מציע ממתק בתמורה לפתק);
 - האם מישהו מנסה לשכנע בכוח הדיבור והשכנוע שלו?;
 - האם מישהו משתמש בכוח הרוב ("כולם נתנו לי; תן לי גם");
 - האם מישהו משתמש בכוח פיזי (חוטף את הפתק) או מאיים?
4. בתום הזמן המוקצב המשתתפים מתבקשים לשוב למקומותיהם לדין במליאה.

נקודות לדין

- איך הרגשתם במשחק? מה עשיתם?
- האם נעשה שימוש באמצעים של כוחנות (פיזית, אינטלקטואלית, כוחנות של רוב או כוחנות של הון)?
- האם היו משתתפים שסירבו לקחת חלק בדרך כזו של קבלת החלטות?
- האם ישנה אלטרנטיבה (חלופה) המועדפת עלינו?
- אילו הצעות עלו בהקשר של מגרש הכדורגל? האם הן מקובלות עליכם?

- האם ניתן לומר למי שייך מגרש הכדורגל מתוך ההצעות שעלו?
- האם הבנים היוו קבוצה חזקה יותר מהבנות? מדוע?
- מה הבנות היו רוצות לעשות במגרש הכדורגל אילו לא הוגדר כ"מגרש כדורגל"?
- האם קיימים מקומות נוספים בבית הספר שקבוצת כוח מנכסת אותם לעצמה?
- האם זה הוגן?
- האם כאשר מדובר על הכרעות בנוגע לסביבה, התחושה היא שהסביבה היא של כולם, או רק של חלק מהאנשים?
- מהי משמעותו של אינטרס ציבורי?
- האם נעשה שימוש בדרכים כוחניות בנוגע להכרעות על שטחים ומשאבים ציבוריים? (לדוגמה: המרינה בהרצליה, שכונת מגורים על מצוקי הכורכר בקו החוף, כביש חוצה ישראל, וכל נושא פיתוח השטחים במזרח ירושלים).

סיכום

הסכם הוגן בסוגיות איכות הסביבה מתייחס להוגנות בתהליך קבלת ההחלטות כמו גם בתוכנו. ההסכם במיטבו כולל את שני המרכיבים, אך יתכנו מצבים בהם הליך קבלת ההחלטות יהיה הוגן ותוצאותיו לא ולהפך.

על פי רוב נהוג לחשוב ששיתוף קבוצות ויחידים בקבלת ההחלטות, ייתן ביטוי לצרכים של כלל האוכלוסייה ולפיכך יגביר את הסיכוי לקבלת החלטות המגינות על הסביבה. (יש לציין עם זאת שהרוב יכול בהחלט להחליט החלטות הפוגעות במיעוט או בכולם).

התוצאה של העדר הסכם הוגן חברתי היא שהסביבה שייכת למי שחזק יותר. ה"חוזק" יכול להיות מסוגים שונים (פיזי; מגדרי; אינטלקטואלי; תרבותי...). חלק מהבעיות של איכות הסביבה נובעות ממצבים בהם ההסכם החברתי איננו הוגן, ולכן איכות החיים והסביבה של האנשים נפגמת.

קושי נוסף שעולה במצבים שבהם ההסכם איננו הוגן הוא שההסכם הכוחני אינו עוזר לפתור בעיות של איכות הסביבה, ולעיתים אף מחמיר אותן. במשחק אותו חוו המשתתפים ניתן היה לראות אילו תוצאות היו לכוחנות (כאב פיזי; עלבונות; אנשים שיוצאים מן המשחק; אנשים שלא מצייתים לחוק וכו') וכיצד נוצרו בעיות חדשות, שלא היו קיימות קודם.

הפעלה מספר 3 1: שיתוף בתכנון ובבנייה

90 דקות

מטרות ההפעלה

- ◎ לבחון האם שיתוף אזרחים בתכנון הבנייה מקדם את השמירה על איכות הסביבה או פוגע בה.
- ◎ לבחון סוגי חוקים לשיתוף אזרחים – חוקים טובים ושאינם טובים.
- ◎ ללמוד על חוקים קיימים לשיתוף אזרחים בתכנון בישראל וברשות הפלסטינית.

אמצעים

- * תרשים זרימה: "סדר הפעולות של שיתוף האזרחים בתכנון על-פי חוק התכנון".
- * מספר ערכות של הכרטיסיות: "שלבי השיתוף בתכנון".
- * מידע למנחה: הרכב חברי המועצה הארצית לתכנון ולבנייה.

מהלך ההפעלה

1. המנחה מחלק לכל משתתף את תרשים הזרימה המתאר את סדר הפעולות של שיתוף האזרחים בתכנון ומפזר בחדר מספר ערכות של כרטיסיות נפרדות, שעל כל אחת מהן רשום שמו של אחד השלבים בתהליך.
2. המליאה נחלקת לקבוצות בנות חמישה משתתפים. חברי כל קבוצה מתבקשים לגבש את עמדתם לגבי הסדר הראוי של פעולות השיתוף של האזרח בתכנון.
3. כל קבוצה מתבקשת לסדר את ערכת הכרטיסיות לפי הסדר הראוי לדעת חבריה, בו ישותפו האזרחים בצורה הטובה ביותר בתכנון.
4. המשתתפים מתבקשים לשוב למקומותיהם לדיון במליאה.

נקודות לדיון

- את מי בעיקר משרת סדר הפעולות המוצע על ידי החוק? האם את המתכננים, האם את האזרחים? האם את שניהם? במה? כיצד?
- מה, לדעתכם, ראוי להיות הסדר של שיתוף האזרחים בתכנון ובבנייה?
- כיצד שיתפתם זה את זה בדיון?
- כיצד שיתפתם זה את זה בתהליך ביצוע המשימה?
- האם הדרך בה פעלתם בקבוצה מקבילה להצעתכם למחוקק?
- האם במהלך ביצוע המשימה האזנתם לכל חברי הקבוצה? מתי? מי קבע את תכנון הפעולה וכיצד? מדוע?

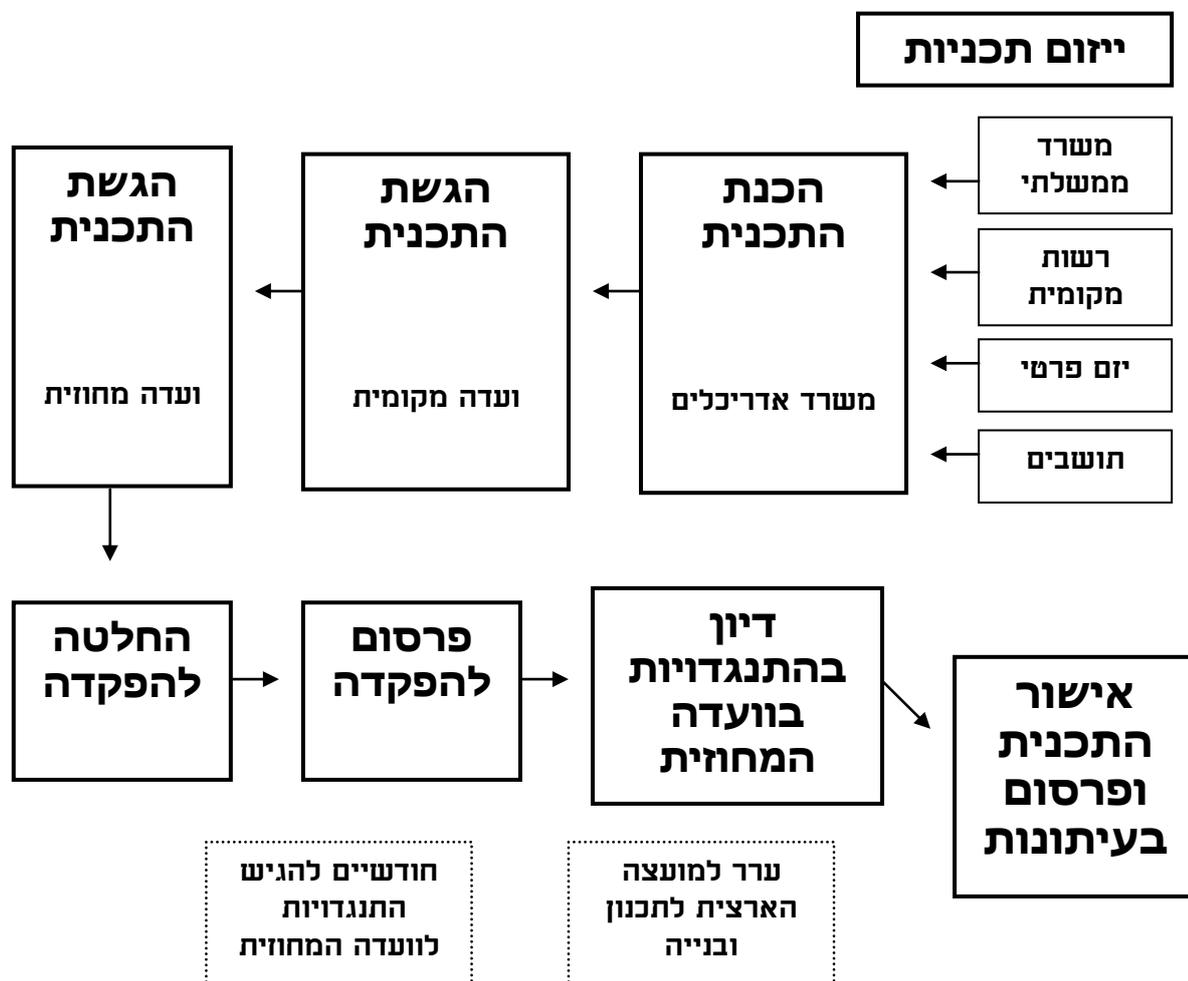
- לאור התהליך שעברתם, מהם, לדעתכם, יתרונות השיתוף בתכנון? מהם מגבלותיו?
- הביאו דוגמאות לתוכניות בהן שותפו אזרחים, וחוו את דעתכם לגבי תרומתם לתוכנית.
- האם האזרחים תרמו לאיכות הסביבה, או ניסו לקדם אינטרסים אחרים?
- האם השיתוף מקדם את איכות הסביבה או פוגע בה?

סיכום

המנחה מסכם את דברי המשתתפים וחוזר על שלבי השיתוף של אזרחים בתכנון כפי שהוצעו על ידם. המנחה מבהיר את הקשר בין שיתוף האזרחים בתכנון לשמירה על איכות הסביבה ולפגיעה בה.

תרשים זרימה:

סדר הפעולות של שיתוף האזרחים בתכנון על-פי חוק התכנון¹⁵

¹⁵ תרשים הזרימה והכרטיסיות לקוחים מהמדריך מאת עו"ד בנימין הימן, חוק התכנון והבניה: מדריך לציבור, שתי"ל תשס"ב 2002, עמ' 18-19.

כרטיסיות: שלבי השיתוף בתכנון

ייזום תכניות על ידי משרד ממשלתי

ייזום תכניות על ידי רשות מקומית

ייזום תכניות על ידי יזם פרטי

ייזום תכניות על ידי תושבים

הכנת התכנית (משרד אדריכלים)

הגשת התכנית לוועדה המקומית

הגשת התכנית לוועדה המחוזית

החלטה להפקדה

פרסום להפקדה

חודשיים להגיש התנגדויות לוועדה המחוזית

דיון בהתנגדויות בוועדה המחוזית

ערר למועצה הארצית לתכנון ובנייה

אישור התכנית ופרסום בעיתונות

הרכב חברי המועצה הארצית לתכנון ולבנייה (הגוף המקבל החלטות תכנון במדינה) כולל את:

1. שר הפנים או נציגו – יהיה בעל הכשרה מקצועית בענייני יו"ר.
 2. 11 חברי ממשלה או נציגיהם.
 3. בעל הכשרה מקצועית בענייני תכנון ובנייה שימנה שר הפנים.
 4. בעל הכשרה מקצועית בענייני שיכון ובנייה שימנה שר השיכון.
 5. בעל הכשרה מקצועית בענייני גנים ושמורות טבע שימנה שר הפנים בהתייעצות עם מועצת הגנים הלאומיים ושמורות הטבע.
 6. ראשי העיריות ירושלים, ת"א-יפו, חיפה.
 7. ראשי עיריות אחרות, ראשי שלוש מועצות מקומיות שאינן מועצות אזוריות וראשי שתי מועצות אזוריות – יקבע ע"י שר הפנים.
 8. חבר אחד מתוך פנקס המהנדסים והאדריכלים – ימנה שר הפנים.
 9. נציגה אחת של ארגון נשים, בהמלצת ארגון נשים ארצי – ימנה שר הפנים.
 10. נציג הטכניון, מכון טכנולוגי לישראל.
 11. נציג המוסדות המיישבים שימנה שר הפנים, לפי המלצת הסוכנות היהודית.
 12. בעל הכשרה מקצועית בסוציולוגיה שיתמנה ע"י שר הפנים.
 13. נציג ארגון הגג של הגופים הציבוריים שעניינם בשמירת איכות הסביבה.
 14. נציג הדור הצעיר, שימונה ע"י שר הפנים בהתייעצות עם גופים שלדעתו נוגעים בדבר.
- תקופת כהונתה של המועצה הארצית תהא חמש שנים.
 - חבר המועצה יכול לשוב ולהתמנות כחבר המועצה לתקופות נוספות

* המידע לקוח מתוך אתר האינטרנט של מרכז המידע המקצועי בענף הבנייה בישראל, בכתובת: http://www.bnebeytcha.co.il/hok_main.asp?maamar_id=183

הפעלה מספר 4: למי הזכות להשפיע? – נציגי הדורות הבאים

🕒 הפעלה זו מורכבת משני חלקים נפרדים. ניתן לבצע את שניהם או את אחד מהם בהתאם לשיקולי המנחה. קיום ההפעלה על כל שלביה מצריך מספר יחידות לימוד.

מטרות ההפעלה

- 🎯 לבחון את השאלה האם אנחנו, כלומר נציגי הדור הזה, אמורים לדאוג לדורות הבאים.
- 🎯 לבדוק מי אמור להיות שותף בהחלטות הקשורות לעתיד בטווח הארוך, ומי – לטווח הזמן הבינוני.

אמצעים

- ★ שלב א': כרטיסיות מקרים ושאלות לדין.
- ★ שלב ב': ציטוטים אפוקליפטיים.

מהלך ההפעלה

שלב א' – הצגת מקרים ודין

- המנחה מציג למשתתפים את המקרים המתוארים בכרטיסיות ודן עמם בשאלות הבאות:
- מי אמור להיות שותף בהחלטות הללו? מדוע?
 - המקרה הראשון - האם הורים שעדיין לא נולדו להם ילדים, יכולים ליטול חלק בדין ובהחלטות?
 - המקרה השני - האם תלמידי חטיבת הביניים רשאים ליטול חלק בדין הנוגע לתלמידי התיכון?
 - לגבי המקרה השלישי - האם עתיד השטח נוגע אך ורק לבעלי הקניין, או שמדובר בדין ציבורי רחב, שבו כל אזרח יכול לקחת בו חלק?
 - האם אכפת לנו מאלה שכרגע אינם נוכחים, אך החלטותינו ישפיעו על חייהם?
 - האם אותם נימוקים יכולים לחול גם על סוגיות של איכות הסביבה?
 - האם הדורות הבאים יכולים להיות שותפים להכרעות סביבתיות? כיצד?
 - כיצד לוקחים בחשבון את הצרכים של ציבור שעדיין לא נולד? (מהם הצרכים ועל פי אלו קני מידה נשקול אותם? בדומה לאלו שלנו, או אחרים?).
- 🔗 **הערה למנחה:** אפשר לבקש מהמשתתפים להביא מקרה אקטואלי אחר המוכר להם לדין בקבוצה.

שלב ב' – עמדות ביחס לסוגיות של סביבה

המנחה מביא בפני הקבוצה מספר ציטוטים של עמדות הנשמעות כיום מפי חוקרים אקולוגיים המתייחסים לסוגיות של סביבה, ומבקש מהם להגיב. (מצורף דף: ציטוטים אפוקליפטיים").

🕍 **הערה למנחה:** יש לקיים דיון תיאורטי ולדרבן את המשתתפים להיכנס לדפוס חשיבה שאינם מורגלים בהם: לקיחת אחריות לגבי משהו שייטכן ולא יזכו לחזות בו, ואולם ישנה סבירות גבוהה כי לאופן חשיבתם והתייחסותם תהיה השפעה על הנעשה בעולם בעתיד ובהווה.

סיכום

המנחה יסכם את הדיון של המשתתפים על הצורך לקחת בחשבון את הצרכים של הדורות הבאים בקבלת החלטות. הוא יחדד את הדילמות המתעוררות במצבים של סתירה בין הצרכים בהווה ובעתיד. המנחה יצביע על הייחוד של הדיון בבעיות של איכות הסביבה בהקשר זה. הפגיעה האפשרית בכדור הארץ בהעדר חשיבה סביבתית היא קיצונית. יש לפיכך לבחון את שאלת השיתוף של הדורות הבאים בהקשר מיוחד זה.

שלב א': כרטיסיות מקרים ושאלות לדיון

מקרה ראשון: תלבושת אחידה
בבית הספר היסודי רצו לקיים דיון לקראת השנה הבאה על הכנסת תלבושת אחידה. תלמידי כיתות ה' דרשו שלתלמידי כיתות ו' לא תהיה זכות הצבעה בנושא, משום שהחוק החדש לא יחול עליהם. מנגד, הורי תלמידי הגנים דרשו כי הם יהיו מעורבים בהחלטות משום שהחוק יחול גם עליהם בעתיד.
מקרה שני: עונשים בבית ספר
בבית הספר התיכון הוחלט לקיים דיון עם התלמידים על העונשים שיש לתת למי שנוהגים באלימות. תלמידי חטיבת הביניים ביקשו להיות שותפים בדיון מאחר והחוק יחול עליהם בשנה הבאה כשיעברו לתיכון.
מקרה שלישי: שכונת יוקרה בשטח פתוח
קיבוץ געש מכר שטח ליזמים אשר ביקשו לקדם תוכנית לבניית שכונה יוקרתית בסמוך לקיבוץ על מצוק הכורכר עם נוף לים התיכון. הארגונים הירוקים ביקשו למנוע את הקמת השכונה, וטענו כי היא ממוקמת בסמוך לרצועת חוף מהבודדות שנותרו, ושהקמת השכונה תמנע משאר האזרחים להגיע לחוף, בהווה ובעתיד. מדובר על שכונת "צוקי ארסוף" שהדיון לגביה בבית המשפט עדיין לא הסתיים.
יולי 2009 .

שלב ב': ציטוטים אפוקליפטיים

ג'פרי סאקס, מנהל "מכון כדור הארץ", ניו-יורק:

"היום חיים על כדור הארץ 6.3 מיליארד בני אדם. בעוד 50 שנה, מעריכים החוקרים, יחיו יותר מ-9 מיליארד. זה יהיה עולם שיזדקק להרבה מאוד מקורות אנרגיה, הרבה קרקע כשטח מחיה; יהיה צורך לגדל מזון רב, יהיה לחץ רב על האוקיינוסים ועל כלל המערכת האקולוגית. התחממות כדור הארץ תביא לשינוי אקלימי דרמטי. סופות יהיו עניין שבשגרה. מצב הדגה באוקיינוסים יהיה בכי רע [...]"

כדור הארץ לא יכול לקלוט 9 מיליארד בני אדם ללא התפתחות המדע וללא אתיקה גלובלית. אם נפנה את גבנו למדע, לא נוכל להתמודד עם מצב מעין זה. אם לא נדע להשתמש במדע, נצטרך להילחם מלחמת הישרדות בלתי פוסקת, שתתנהל על כל סנטימטר רבוע. אנחנו כבר נמצא תירוצים להילחם זה בזה. התנ"ך או הקוראן יספקו לנו סיבות טובות. העולם של סוף המאה ה-21 יזדקק לאתיקה גלובלית חדשה. ללא אתיקה ומדע, אין לנו שום סיכוי"¹⁶.

אלברט שווייצר, תיאולוג, מוסיקאי, הוגה דעות ורופא גרמני:

"האדם איבד את הכושר לראות מראש ולמנוע מראש את הרע העומד להתרחש. הוא ייכלה תוך הרס כוכב ארץ."¹⁷
"Man has lost the capacity to foresee and to forestall. He will end by destroying the earth". (Albert Schweitzer).

פרופ' אביתר נבו –

"...הסיבה לחיסול פוטנציאלי של כדור הארץ, אינה טמונה במותם מרעב של עשרות אלפי אנשים מדי יום, או במלחמות מקומיות ואזוריות הנמשכות על פני כוכב הלכת הזה, בהן נהרגים אלפי בני אדם מדי יום. האיום העיקרי הינו התפוצצות האוכלוסין, תוצאותיה ההרסניות על סביבת החיים והטיפול ההרסני של האדם בביתו הפלנטרי. חיוני לעצור ולייצב את אוכלוסיות האדם, תוך פיקוח על ילודה ותכנון המשפחה, ושילובם ההרמוני עם פיתוח כלכלי וחברתי..."¹⁸

¹⁶ חיים הנדוורקר, "האם בוש מסכן את העולם?", הארץ, 31.10.2004, מתוך אתר האינטרנט **וואלה!** בכתובת: <http://news.walla.co.il/?w=/2/618910>

¹⁷ פרופ' אביתר נבו, "על עתיד האדם וכדור הארץ", עזרא אוריון (עורך), **סביבות**, 32, אפריל 1994, מתוך אתר האינטרנט **סנונית**, בכתובת: http://www.snunit.k12.il/heb_journals/svivot/32021.html. פרופ' נבו הקים את המכון לאבולוציה באוניברסיטת חיפה, וכיום עומד בראשו.

¹⁸ אביתר נבו, לעיל הערה 4.

הפעלה מספר 5:1¹⁹ התערבות המדינה בסוגיות של איכות הסביבה

90 דקות

מטרות ההפעלה

- ◎ לברר האם התערבות המדינה מקדמת הגנה על איכות הסביבה או פוגעת בה.
- ◎ לברר אילו זכויות יכולות להיפגע בהתערבות המדינה בנושאי איכות הסביבה.
- ◎ לבחון את הקשר בין המבנה הפוליטי לבין שמירה על איכות הסביבה.

אמצעים

- * חפיסת שוקולד.
- * שלוש חבילות ופלים (שתיים לשימוש, אחת רזרבה).
- * שתי קוביות משחק (אחת לשימוש, אחת רזרבה).
- * שישה עשר קלפים ממוספרים מ-1 עד 16.
- * חבילת גירים צבעוניים.
- * מטלית לניקוי הרצפה מסימני הגיר בתום הפעילות.

מהלך ההפעלה

שלב א' - משחק השוקולד

1. המנחה מסמן בגיר צבעוני את מרצפות החדר במספרים עולים מ-1 ועד 25.
← על מרצפת מספר 25 הוא מניח חפיסת שוקולד.
← על מרצפות מספר 10 ו-19 הוא מסמן כוכבית, ועל יד כל אחת מהן מניח ופל (איור להמחשה מצורף בהמשך).
2. המנחה מסביר למשתתפים כי כעת ישחקו ב"משחק השוקולד" שמטרתו להגיע לחפיסת השוקולד, וכי מי שיגיע אליה בדיוק נמרץ – יזכה בה.
3. המנחה טורף את הקלפים הממוספרים מ-1 עד 16 ומגיש אותם למשתתפים להגרלה.
כל משתתף מתבקש לקחת קלף אחד (יש להקפיד שהמשתתפים לא יראו מה רשום על הקלף עד שהוא בידיהם) ולהניחו על המרצפת הממוספרת באותו מספר (אם זכה, למשל, בקלף מספר 3, יניח אותו על מרצפת מספר 3).

¹⁹ הפעילות מבוססת על הפעלה בשם "משחק השוקולד" שבמקורה נכתבה בספר: בצוותא – לימוד עקרונות הדמוקרטיה" מאת אוקי מרושק, 1988 עמ' 21-24.

4. המנחה מסביר את כללי המשחק:

- כל אחד מתחיל את המשחק מהמרצפת הנושאת את מספר הקלף שבידו, כאשר קלף המשחק משמש אותו כחייל משחק.
- ההתקדמות מתבצעת על ידי הטלת קובייה.
- ראשון המשחקים הוא בעל הקלף, שמספרו הגבוה ביותר.
- משתתף שמגיע למשבצת עליה מונח ופל – זוכה בו.
- כל מספר (משבצת) אליו מגיעים מזכה את הדורך עליו ב"נקודות הון", כמספר הנקודות הרשומות על המשבצת אליה הגיעו. (למשל, אם משתתף הגיע למשבצת מספר 5 – הוא מקבל 5 נקודות, וישמו נרשם על הלוח בצירוף מספר הנקודות בהן זכה).
- כאשר הקבוצה מגיעה יחד ל-90 "נקודות הון" או יותר – המשחק נפסק והפרסים מוחזרים למנחה.

5. המנחה מורה על התחלת המשחק ומאפשר למשתתפים לשחק בין 20 דקות לחצי שעה.

- #### 6. בתום הזמן המוקצב המנחה מבקש מהמשתתפים להחליט האם מותר לקבוצה לחוקק חוקים למשחק, אשר יבטיחו אותה מפני הפסקת המשחק, או שמא עליה להמשיך במשחק כפי שהוא. המנחה מאפשר למשחק להמשיך להתנהל, בהתאם להחלטת המשתתפים, אולם מוודא שיוותר זמן לדיון.

שלב ב' – דיון בעקבות המשחק

1. המנחה מברר את אירועי המשחק ואת השפעתם על המשתתפים:

- מה התרחש במשחק? אילו תחושות חוויתם? כיצד הרגשתם?
- האם בחרתם לחוקק חוק שיבטיח אתכם מפני הפסקת המשחק, או שביקשתם להמשיך במשחק כפי שהוא?
- אם הוחלט לחוקק חוקים מגבילים למשחק: אילו חוקים חוקקתם? כיצד החוקים השפיעו עליכם?

2. המנחה מבקש מהמשתתפים לערוך השוואה בין התהליכים שהתרחשו במשחק לבין סוגיות של איכות הסביבה.

דוגמה: הרצון של הפרטים לקדם את ענייניהם הפרטיים ללא הפרעה והגבלה, מול החשש שהקבוצה כולה תיאלץ להפסיק את המשחק; כלומר: בעיות איכות הסביבה תפגענה בכולם.

המחשת הדוגמה: הפרטים בחברה מבקשים לרכוש לעצמם מכוניות מהירות וגדולות (כגון 4X4). ככל שיהיו בשוק יותר מכוניות – זיהום אוויר יגדל, ועמו הסכנה לכלל האוכלוסייה. הדיון המתבקש הוא בשאלה אם על המדינה להגביל את מכירת המכוניות ואת נסיעתן, או שעליה להשאיר את האחריות בידי הפרטים. במילים אחרות, מה יסייע יותר לשמירה על איכות הסביבה – כלכלת שוק חופשי או כלכלה מרוסנת על ידי המדינה?

👉 **הערה למנחה:** במשחק שהתקיים, "נקודות הון" מקבילות למכוניות הנרכשות.

3. המנחה מברר עם המשתתפים:

- איזו שיטה עשויה להגן יותר על הקבוצה: התערבות חברתית, או היעדר התערבות?
 - מהן ההשפעות של ההתערבות על תחומי חיים אחרים, שאינם קשורים באופן ישיר לאיכות הסביבה?
4. המנחה מתאר בפני המשתתפים את הדיון הציבורי המתקיים בנושא ההתערבות של המדינה בסוגיות של איכות הסביבה תוך מתן דוגמאות ספציפיות לנושאים בהם מתלבטים האזרחים אם לאפשר למדינה להתערב כדי להגן על איכות הסביבה.
5. המנחה מבקש מהמשתתפים לחוות את דעתם בסוגיות כגון אלו:
- חופש העיסוק של האזרחים (לדוגמה: האם מותר לגדוע יערות ללא הגבלה).
 - היכן ימוקמו כבישים ואתרי בנייה.
 - נושאים נוספים המדגימים את הקשר בין התערבות המדינה לסוגיות של איכות הסביבה. ניתן לבקש מהמשתתפים להזכיר דוגמאות שעלו בהפעלות הקודמות, המתקשרות לנושא הנידון.

סיכום

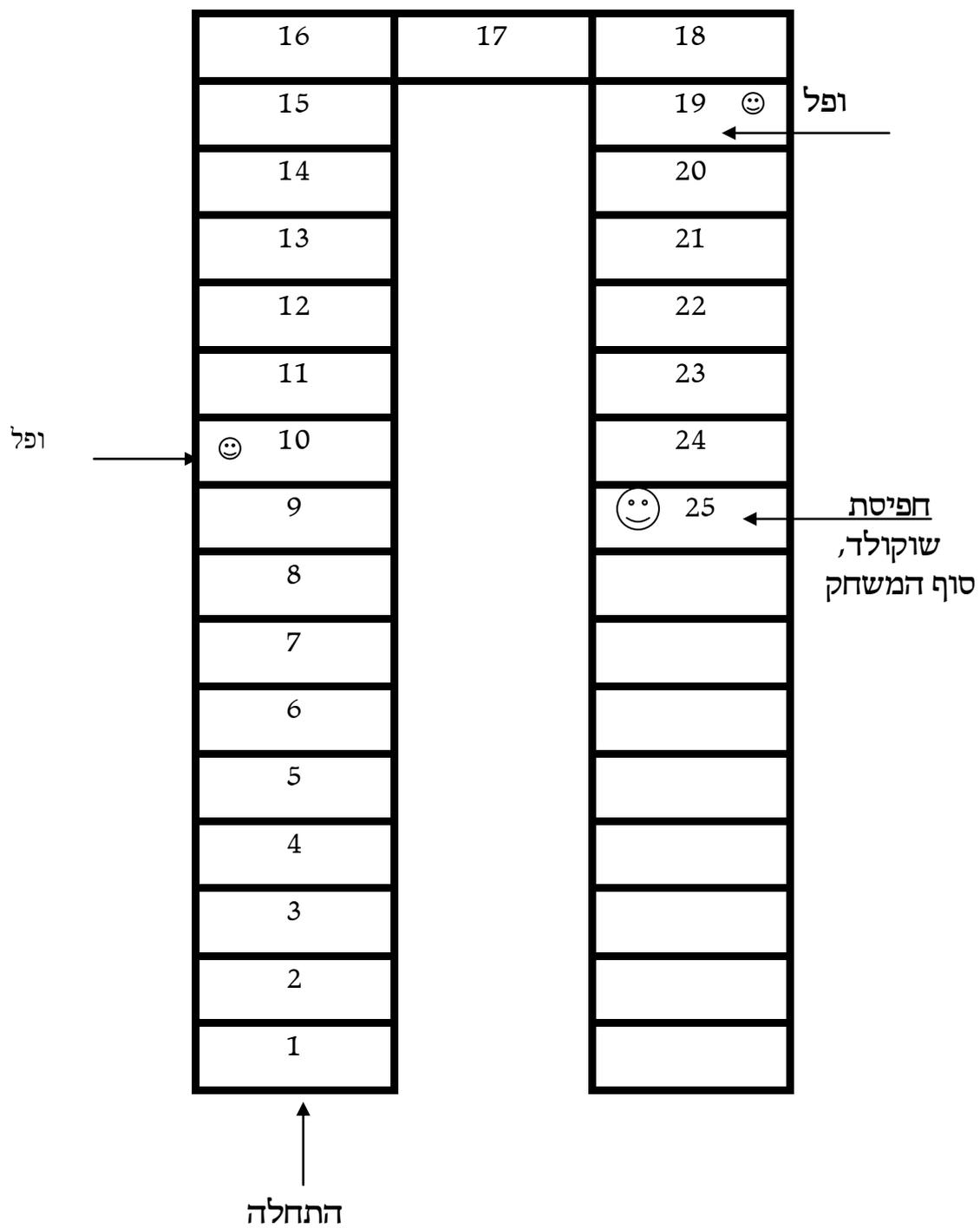
המנחה מסכם את דברי המשתתפים וחוזר על הנקודות המרכזיות של נושא התערבות המדינה בסוגיות של איכות הסביבה. חשוב להבהיר את המחלוקת הרעיונית הקיימת בין אלו המאמינים שכל יחיד אחראי על מעשיו ועל תוצאותיהן החברתיות (דמוקרטיה ליברלית) לבין אלו המאמינים כי ישנן סוגיות שחייבות להתקבל על ידי החברה ודורשות את התערבותה (סוציאל-דמוקרטיה). הביטוי של השאלות בנושא התערבות המדינה מקבילות לתהליך המשחק בנקודות הבאות:

מי צריך להחליט לגבי חוקי המשחק?

- אף אחד, כל אחד עושה מה שהוא רוצה (הקבלה לאנרכיזם אינדיבידואלי או ניאו-ליברליזם).
- היחיד שמגיע לנקודת החקיקה מחוקק עבור כולם. (מקביל למערכות בלתי דמוקרטיות – טוטליטריות ואחרות)
- הקבוצה מחוקקת בנקודות החקיקה עבור כולם (מקביל לתפיסה הסוציאל-דמוקרטית והסוציאליסטית).
- המנחה מחוקק עבור הקבוצה כולה (תפיסה אנטי דמוקרטית).
- קבוצה נבחרת מבין המשתתפים מחוקקת עבור כולם (מקביל לדמוקרטיה ליברלית).

האופציות קיימות לגבי מכלול הנושאים החברתיים פוליטיים איתם מתמודדים אנשים בחברות שונות. אולם בנושאים של איכות הסביבה התשובות המתקבלות שונות. המאפיין של שאלות באיכות הסביבה הן שהשפעתן היא חורגת מתחומי מדינות הלאום ופגיעה בחלק אחד של האוכלוסייה עלפי-רוב משפיעה לרעה גם על החלקים האחרים. לפיכך יש נטייה לטעון שהרחבת מעגל השותפים בקבלת ההחלטות חשובה בנושאים סביבתיים יותר מאשר בנושאים אחרים.

משחק השוקולד: איור להמחשה

פרק חמישי: התמודדות אזרחית עם סוגיות של איכות הסביבה

הקדמה

בצד המניעים הקיימים לשמירה על איכות הסביבה, קיימים אינטרסים וצרכים המונעים את השמירה עליה. אלו אינטרסים מסוגים שונים: אינטרסים כלכליים, אינטרסים תרבותיים, אינטרסים לאומיים ועוד. אינטרסים אלו אינם בהכרח בעלי חשיבות פחותה. כך למשל הצורך למנוע זיהום סביבה מחייב לעיתים סגירה של מפעלים מזהמים המעסיקים פועלים רבים שפרנסתם תלויה במקום העבודה המזהם.

ההתמודדות עם האינטרסים המנוגדים יכולה להיות בדרכים שונות.

1. קביעת סדרי עדיפויות בין האינטרסים וויתור על מימוש של חלק מהם. העדפה של אינטרס סביבתי על כלכלי או להפך.

2. פשרה בין האינטרסים השונים.

3. מציאת פתרונות יצירתיים המבטלים את הניגוד ביניהם ומאפשרים הגנה רחבה על מרביתם.

כל אחת מהדרכים הנ"ל מחייבת מיומנויות שונות. שינוי סדרי עדיפויות חברתיים מחייב מאבק חברתי פוליטי. מציאת פתרונות יצירתיים מחייבת כישורי חשיבה והתנהלות באמצעות תיאוריות של גישור ופתרון סכסוכים.

בפרק זה ננסה לצייד את המשתתפים במיומנויות אלו, על מנת שיוכלו לקדם מאבק חברתי להגנה על איכות הסביבה במידה ונדרש ולהציע פתרונות יצירתיים כאשר אלו אפשריים. המאבק החברתי וההתנהלות היצירתית מחייבות התארגנויות במסגרת החברה האזרחית.

מאפייני ההתארגנות של החברה האזרחית²⁰:

1. **הצטרפות וולונטרית שלא למטרות רווח.** הצטרפות זו מאפשרת למי שפועלים במסגרת החברה האזרחית להצביע על הרעות החברתיות ללא חשש מידי לפגיעה באינטרסים האישיים או החברתיים שלהם.

²⁰ מתוך: **אין דמוקרטיה אחת**, מאת: אוקי מרושק-קלארמן וסאבר ראבי, הוצאת: אדם המדרשה לדמוקרטיה ולשלום, 2005, עמודים 230-321. הפרק השביעי בספר המוקדש לנושא החברה האזרחית ומציג תפיסות שונות לגבי תפקידיה ותורמתה לחברה ולמשטר הדמוקרטי על סוגיו השונים (עמודים 429-465).

2. **יצירת מערכות חלופיות מבחינה מבנית למערכות הממוסדות.** מערכות כאלו מאפשרות להציג חלופות חברתיות ראויות המתפקדות במציאות הקיימת, ולפיכך מציגות תיקון חברתי כממשות אפשרית ולא כאוטופיה הזויה.

3. **שיתוף בעלי אינטרסים ואידיאולוגיות שונות בארגון.** לעתים, הרצון לפעול למען האינטרס המוסרי נתקל בקושי כאשר הארגון מבוסס על אידיאולוגיה מסוימת. השותפים בחברה האזרחית הם במקרים רבים בעלי השקפות שונות ולכן ניתן לקיים בארגונים שלהם דיאלוג מתמיד, בוחן ומשתנה, של כל האידיאולוגיות הקיימות. אילו היה הארגון מחויב לאידיאולוגיה ספציפית, הוא היה נמנע מלהיות ביקורתי כלפיה, דבר אשר סותר את ייעודה המוסרי של החברה האזרחית.

בפרק זה שתי הפעלות:

הפעלה מספר 16: **"דרכי מאבק"** - העוסקת בבחינת דרכים שונות של מאבק לשמירה על איכות הסביבה לעומת דרכי מאבק בתחומי חיים אחרים.

הפעלה מספר 17: **"פתרון סכסוכים"** - תילמד שיטה לפתרון סכסוכים המאפשרת לכל הצדדים לשמור על זכויותיהם ועל צורכיהם ומעודדת מציאת פתרונות הוגנים.

90 דקות

מטרות ההפעלה

- ⊙ לבחון דרכים שונות של מאבק לשמירה על איכות הסביבה.
- ⊙ לברר כיצד ראוי לפעול למען שמירה על איכות הסביבה.
- ⊙ לבדוק האם צריך להיות הבדל בין דרכי המאבק בתחום השמירה על איכות הסביבה לעומת דרכי מאבק בתחומים אחרים.

אמצעים

- * דפי מקרים: "אירועים של פגיעה באיכות הסביבה".
- * כרטיסיות: "אפשרויות שונות של מאבק".
- * כרטיסיות ריקות, כלי כתיבה.

מהלך ההפעלה

1. המנחה מחלק למשתתפים את דפי המקרים המתארים אירועים של פגיעה באיכות הסביבה ומבקש מהמשתתפים לעיין בהם – בשלב זה, כל אחד לעצמו.
2. המנחה מפזר בחדר כרטיסיות המתארות אפשרויות שונות של מאבק.
3. המליאה נחלקת לקבוצות בנות חמישה משתתפים. חברי הקבוצות מתבקשים למלא את המשימות הבאות:
 - א. להחליט ביניהם איזו דרך מאבק מבין האפשרויות המוצעות בכרטיסיות המפוזרות בחדר יש לאמץ בכל אחד מהמקרים שקראו.
 - ב. להציע דרכי מאבק נוספות ולרשום אותן בכרטיסיות הריקות.
 - ג. לענות על השאלה: האם בסוגיות של איכות הסביבה יש לנקוט בדרך מאבק שונה מאשר דרכי המאבק המקובלות בתחומים אחרים?
4. המשתתפים מתכנסים במליאה לדיון.

נקודות לדיון

- האם הוצעו דרכי מאבק חדשות שלא נרשמו בכרטיסיות המקוריות?
- איזו דרך מאבק אימצתם בכל אחד מהמקרים? מדוע?
- לבוחרים בדרך ההימנעות: מהן הסיבות האמיתיות לכך שבחרתם להימנע מהשתתפות? במידת האפשר, אל תצטדקו אלא הסבירו – אנו רוצים ללמוד.

סיכום

המנחה מסכם את דברי המשתתפים ומצביע על הנימוקים שהעלו לשימוש בדרכי המאבק השונות. הוא מסב את תשומת לבם לכך שבעיות של איכות הסביבה קשורות להתמודדות עם התרבות הצרכנית ומחייבות, לפיכך, יצירה של כלים חדשים להתמודדות.

כרטיסיות: אירועים של פגיעה באיכות הסביבה

מקרה ראשון: טרגדיה בכור האטומי

מקור: יורם ירקוני, "ידיעות אחרונות", 26.1.05

הם שימשו במשך עשרות שנים כהנדסאים בכירים בכור הגרעיני בדימונה. ואז, בתוך חודש, לקו לפתע דוד שוקרון (59) ויונתן חיזי (52) בסרטן המוח – ומתו. נשותיהן הגישו תביעות של מיליוני שקלים: יקירינו מתו בגלל שנחשפו לחומרים מסוכנים. הנהלת הכור טוענת: אין קשר בין מחלתם לעבודתם במקום.

במשך עשרות שנים הם שימשו כהנדסאים בכירים בכור האטומי בדימונה, והוא הפך לביתם השני. לפני כשש שנים חלו לפתע השניים בסרטן מוח ותוך זמן קצר מתו, בזה אחר זה. בעקבות כך הגישו משפחותיהם תביעות ענק נגד הכור.

דוד שוקרון ז"ל ויונתן חיזי ז"ל, שניהם מבאר-שבע, עבדו כהנדסאים כימיים באחת המעבדות הסודיות ביותר בקריה למחקר גרעיני (קמ"ג) בדימונה.

מחלתו של שוקרון, שעבד בקמ"ג במשך 33 שנה, התגלתה כאשר באחד הימים, לאחר שיצא לעבודה, הוא חזר במפתיע הביתה וסיפר לאשתו כי שכח משהו. "הבחנתי שהוא מבולבל. הוא לא הצליח להתמקד בדיבור", סיפרה אתמול ל"ידיעות אחרונות" האישה, חנה. "לקחתי אותו מייד לרופא, שהבחין כי בעלי סובל מבעיות בזיכרון וברצף המחשב. חשבנו שזה אולי אירוע מוחי קטן, אבל בבדיקה התברר שיש לו שני גידולים בראש. היינו בשוק. דוד אושפז, ומהר מאוד ירד בתיפקוד. הוא גרר רגל, גימגם והתקשה לשמוע. כבר בהתחלה נאמר לנו שהוא צפוי לתוחלת חיים קצרה. היתה בעיה לנתח שני גידולים שונים. עוד לפני כן הוא סיפר לי כי איבד את התחושה בכף הרגל, אך דוד, שהיה אופטימי מטבעו – אמר שזה יעבור. דוד היה אדם מאוד בריא עם גוף ספורטיבי. התיק הרפואי שלו היה נקי מכל מחלה". חודש לאחר שגילו את הסרטן אצל שוקרון התקשר אל רעייתו חנה חברו, יונתן חיזי, וסיפר לה בקול נכאים כי גם הוא לקה בסרטן המוח. חודשים ספורים לאחר מכן מתו השניים. שוקרון היה בן 59 במותו, חיזי מת בגיל 52.

אתמול הגישה חנה שוקרון תביעה לבית-המשפט המחוזי בתל-אביב, ובה היא דורשת מהנהלת הכור האטומי לפצות אותה ואת ארבעת ילדיה בסכום של 6.6 מיליון שקל. בתביעה נטען: "הנהלת הכור נוהגת ברשלנות בכל הנוגע לשמירת בריאות עובדי הכור. עובד נוסף שעבד במעבדה עם שוקרון וחיזי חלה אף הוא בסרטן המוח, ושכיחות כזו של סרטן המוח, הנחשב לסרטן מאוד נדיר, באותה מעבדה – מעלה חשד כבד".

מקרה שני: צדק סביבתי – לואיזיאנה

מקור: אבנר דה-שליט, אדום-ירוק: דמוקרטיה, צדק ואיכות הסביבה, תל אביב: בבל, מרכז השל ומשכל, תשס"ד 2004, עמ' 53.

בשנת 1991 הציעה מדינת לואיזיאנה לרשויות בארצות הברית לבנות בתחומה מתקן להעשרת אורניום, שייצר 17 אחוזים מהאורניום המועשר בארצות הברית. סקר רחב נערך כדי למצוא את האתר המתאים ביותר לשם כך. ה"זוכים" היו תושבי מדינת לואיזיאנה. תוכנן להקים את המתקן ליד שתי עיירות, פּוֹרְסֵט גרוב וסְנַטֵר סְפְרִינְגְס, באזור שעד אז היה נטול כל תיעוש, אזורי מסחר, קניונים וכדומה. תושבי העיירות היו בני המעמד הכלכלי הנמוך, ולכן רובם השתמשו באדמות האזור לגידול ירקות ופירות לשם צריכה משפחתית. בדרך כלל מקרים כאלה אינם גוררים תגובה כלשהי מצד התושבים המקומיים, מלבד הבעת אי נחת בינם לבין עצמם, בעיקר משום שהם אינם יודעים כלל כיצד להתארגן ולפעול. אולם במקרה זה התארגנו התושבים המקומיים נגד הכוונה למקם ליד בתיהם מחסנים שבהם 100 טונות שפוכת רדיואקטיבית. מאבקם הפך לאחד המאבקים המשפטיים הנלמדים היום בארצות הברית. כעבור שש שנים קיבל בית המשפט את טענתם, שהחלטה למקם את האתר ליד בתיהם הייתה פסולה משום שהייתה נגועה ב"גזענות סביבתית".

מקרה שלישי: צדק סביבתי – ניגריה

מקור: אבנר דה-שליט, אדום-ירוק: דמוקרטיה, צדק ואיכות הסביבה, תל אביב: בבל, מרכז השל ומשכל, תשס"ד 2004, עמ' 54-55.

אחד המקרים הבולטים של אי צדק סביבתי הוא המקרה של שבט אוגוני בניגריה. ב-1958 גילתה חברת הנפט 'של' מצבורי נפט גדולים בדלתא של נהר ניג'ר. היום חברת 'של' היא יצרנית הנפט הגדולה ביותר בניגריה (שני מיליון גלוני נפט מדי יום ביומו). המצבורים הללו נמצאו בשטחם של אנשי אוגוני, אשר נושלו מכל הזכויות על הקרקע על ידי הממשלה הצבאית של ניגריה, על אף שהם השתמשו באדמות אלה לחקלאות ולדיג במשך עשרות ומאות שנים. לפי הערכות גופים מערביים, מתו כאלף מאנשי אוגוני, ושלושים אלף נותרו ללא קורת גג בגלל פעילות חברת 'של' (הווה אומר, בשל זיהום האוויר, הדלקות הרבות והפיצוצים שהתרחשו באזור הקידוחים, חלקם במרחק של פחות ממאה מטר מבתי האוגוני), ובכל זאת לא קיבלו התושבים המקומיים כל פיצוי מחברת 'של'.

כרטיסיות: אפשרויות שונות של מאבק

הצטרפות למפלגה כדי להחליף את השלטון.

השתתפות בהפגנה, המאשרת על ידי המשטרה.

הצטרפות לשביתה שמארגנת ההסתדרות
מול מפעל שמסכן את עובדיו

הצטרפות לעמותה המקיימת פעולות חינוך ומחאה.

שינוי אישי של תרבות הצריכה
(להימנע משימוש במוצרים שפוגעים באיכות הסביבה)

הצטרפות לארגון גלובלי

הצטרפות לקהילה החיה על פי עקרונות סביבתיים

הפעלה מספר 7: פתרון סכסוכים

🕒 120 דקות.

מטרות ההפעלה

- 🎯 לראות כיצד כלים לפתרון סכסוכים יכולים לשמש אותנו בסכסוכים הנוגעים לשאלות של איכות הסביבה.
- 🎯 להבין כיצד ניתן לא לוותר על אף צד או על אף זכות בסכסוכים של איכות הסביבה.

אמצעים

- ★ מידע על השיטה לפתרון סכסוכים של מדרשת אדם: "ניגוד, יצירתיות והוגנות" (מצורף).
- ★ כרטיסיות אירועים: "מקרי סכסוך".

מהלך ההפעלה

1. המנחה מלמד את השיטה לפתרון סכסוכים של מדרשת אדם – "ניגוד, יצירתיות והוגנות". הוא מוודא כי כל שלבי השיטה הובנו וברורים למשתתפים.
2. המליאה נחלקת לקבוצות בנות שלושה משתתפים. כל קבוצה מקבלת כרטיסיית אירוע ומתבקשת לנסות לפתור את הסכסוך המתואר באמצעות השיטה שנלמדה, תוך התייחסות לשאלות הבאות:
 - מי הם האנשים המתוארים באירוע? מהן זכויותיהם?
 - מהן הזכויות המתנגשות בכל אחד מהאירועים?
 - כיצד ניתן לבטל את ההתנגשות בין הזכויות?

סיכום

המנחה מתייחס להוגנות הפתרונות שהציעו המשתתפים ובודק האם הפתרונות שהציעו אכן מצליחים לשמור על הזכויות של שני הצדדים בסכסוך. המנחה מזכיר כי במציאות היומיומית שלנו קיימת נטייה לוותר על ערכי הסביבה לטובת האינטרסים של בני האדם, ועלינו להיות מודעים לכך. בפועל, יש לזכור כי פגיעה בערכי הסביבה פוגעת לרוב גם בבני האדם.

ניגוד, יצירתיות והוגנות השיטה של מדרשת אדם לפתרון סכסוכים²¹

שלבי יישום השיטה:

- א. **תיאור הסכסוך** – ניסוח בכתב של הסכסוך .
- ב. **ניסוח העמדות** - המבטאות את הניגודים העיקריים בין הצדדים. (המשתלמים מנסחים את עמדותיהם המנוגדות ורושמים אותן זו מול זו).
- ג. **ניסוח הצרכים והמטרות**, שאותן מבטאות העמדות. מדוע הצדדים מחזיקים בהן? (המשתלמים מנסים לעבור מניסוח עמדותיהם המנוגדות לאיתור ולניסוח הצרכים והרצונות העומדים מאחורי העמדות).
- ד. **פתרונות** - מציאת מספר רב כלל האפשר של דרכים למילוי צרכי שני הצדדים ולהשגת מטרותיהם .
- ה. **בדיקת טיב הפתרונות**: האם כל פתרון אינו סותר את צרכי הצד שכנגד?
 - ו. **בדיקת ישימות הפתרונות** – האם הפתרונות שהוצעו ישימות? (האם ניתן ליישם את ההצעות שהתקבלו במציאות הנתונה? מה נדרש לשם כך?).
 - ז. **בדיקת הוגנות הפתרונות** - האם הדרכים שהוצעו הוגנות לשני הצדדים?

מה חשוב בשיטה?

הדבר החשוב ביותר בשיטה זו הוא המעבר של המשתתפים מוויכוח על עמדותיהם לתהליך של איתור הצרכים שבשלהם הם מחזיקים בעמדות אלו. מעבר זה חשוב משום שהוא יוצר אצל המשתתפים מודעות לצרכיהם ולצרכי הזולת ומשום שהוא מקל על מציאת פתרונות חדשים לקונפליקט או לדילמה הנידונים.

²¹ אוקי מרושק קלארמן, התהליך החינוכי בסדנאות מדרשת אדם, ירושלים: מדרשת אדם, 1999, עמ' 26-30 השיטה מתוארת גם בספרה **חינוך לשלום בין שווים: ללא פשרות וללא ויתורים**, ירושלים: מדרשת אדם, תשנ"ה 1995, עמ' 35-37.

להלן טבלה המדגימה ומסבירה את שלבי השיטה:

הסבר ודוגמה:		השלב והגדרתו
בני זוג רבים ביניהם האם להפעיל את השעון המעורר לפני לכתם לישון או לא: הוא - נוהג להשכים קום לעבודתו; היא - עובדת במשמרות לילה. היא מעונינת שהשקט בחדרם יישמר כדי שתוכל להמשיך ולישון בבוקר עד שעה מאוחרת ואילו הוא להפך: הוא מעוניין להפעיל את השעון המעורר בחדרם כדי לקום בזמן לעבודה.		א. תיאור הסכסוך ניסוח בכתב של הסכסוך
הוא מעוניין להפעיל את השעון המעורר.	היא אינה מעונינת להפעיל את השעון המעורר.	ב. ניסוח עמדות מה כל צד רוצה?
<ul style="list-style-type: none"> • יש להפעיל את השעון המעורר כדי לקום בזמן לעבודה. • אין להפעיל את השעון המעורר כדי לישון בשקט. • הצורך שלו - לקום בזמן לעבודה; והצורך שלה - לישון בשקט. 		ג. ניסוח הצרכים והמטרות למה כל צד מחזיק בעמדתו?
דרכים לישון בשקט: <ul style="list-style-type: none"> • לאטום את האוזניים. • לישון לבד. 	דרכים לקום בזמן: <ul style="list-style-type: none"> • לישון ליד מקור אור. • להשתמש ברדיו מעורר עם אוזניות. • להיעזר באחד מבני המשפחה שיעיר את הבעל בשקט. 	ד. מציאת פתרונות כיצד ניתן לענות על הצרכים? חובה למצוא יותר משתי דרכים למתן מענה לצרכים.
ניקח, לדוגמה, את ההצעה לבקש מאחד מבני המשפחה להעיר בשקט את זה הרוצה לקום. הצעה זו מבטלת את הניגוד המקורי בין השניים. אחרי כן נעבור לבדיקת ההצעות האחרות.		ה. בדיקת טיב הפתרונות האם כל אחד מהפתרונות <u>אינו</u> סותר את הצרכים של הצד שכנגד?
במקרה שלנו, יש לבדוק אם אחד מבני הבית נמצא ער בשעות אלו בבית, האם הוא מוכן לבצע את המשימה ועוד.		ו. בדיקת ישימות הפתרונות: <ul style="list-style-type: none"> • האם ניתן ליישם את ההצעות שהתקבלו במציאות הנתונה? • מה נדרש לשם כך?
כיצד בודקים הוגנות?		ז. הוגנות הפתרונות <ul style="list-style-type: none"> • האם הדרכים שהוצעו הוגנות לשני הצדדים? ניתן בהחלט לפתח דרכים נוספות, תיאורטיות ומעשיות, לבדיקת הוגנות.
<p>א. עושים חלוקת תפקידים. אלו שמציעים את ההצעות לפתרון <u>אינם</u> אלו הבוחרים בפתרון הראוי. (כדי למנוע שהצעות שיוצעו לא תפגענה באיש וכי הצרכים של הבוחרים בפתרון הראוי יישמרו).</p> <p>ב. המשתתפים מנסים לענות על השאלה באיזה פתרון היו בוחרים אילו לא היו יודעים באיזה צד הם בסכסוך.²²</p> <p>ג. המשתתפים מנסים להשיב על השאלה: באיזה פתרון היו בוחרים לו היו נמצאים במקומו של הצד השני.²³</p>		

²² ניסיון לאמץ את דרכו של הפילוסוף ג'ון רולס לקביעת הגינות - ראה:

Rawls, J., *A Theory of Justice*, Oxford: Oxford University Press, 1988.

²³ קאנט עמנואל, הנחת יסוד למטפיסיקה של המידות, ירושלים: הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית, 1973.

ברטיסיות אירועים: מקרי סכסוך

אירוע ראשון – שמורת הר מירון

אזור הר מירון הוכרז כשמורת טבע, כאשר חלק מאדמות השמורה הן אדמות מדינה וחלקן אדמות פרטיות בבעלות דרוזים מהכפר בית ג'אן. באזורי שמורות טבע יש איסור לגעת בחי ובצומח. בפועל, מתקיימת כריתת עצי אלון באדמות הפרטיות ובאדמות המדינה לצורכי הסקה וחימום בתי התושבים. הכריתה מתבצעת הן על ידי סוחרי עצים והן על ידי אנשים פרטיים.

אירוע שני – הקמת מעגן סירות במקום חוף רחצה ציבורי בכינרת

פורסם ב"הארץ בתאריך: 20/03/09 12:46

איגוד ערים כינרת, הגוף שהוקם כדי להגן על חופי האגם ולפתוח חופי רחצה עבור הציבור, מבקש כעת לקבל לידי חוף - במקום להעבירו לידי ציבור הנופשים. לפני שבועיים פנה האיגוד לוועדת המשנה של הוועדה לשמירת הסביבה החופית במשרד הפנים בבקשה להקים מעגן לסירות בחוף צינברי שמדרום לטבריה. המעגן נועד לשרת כלי שיט לפיקוח ימי ולמניעת זיהום. על פי התכנית המקורית מיועד החוף לרחצה ונופש חופי והתוכנית מאפשרת למקום בו מתקנים לשהיית נופשים ופעילות פנאי. מדובר בחוף שבמשך שנים ארוכות נמנעה הגישה אליו מאחר שבמקום היה מטע תמרים מגודר של חקלאים מהמושבה כנרת. קטע החוף נמצא באזור אליו באים בעונת הקיץ נופשים רבים ונחשב אטרקטיבי לפעילויות נופש. עו"ד קרן הלפרין מוסרי מהמחלקה המשפטית של הארגון הסביבתי "אדם טבע ודין" אמרה כי: "בשנים האחרונות אנו עדים לתופעה שהולכת ומתרחבת לפיה חופי רחצה נגזלים מידי הציבור בין אם על ידי גביית תשלום ובין אם על ידי סגירתם לצורך הקמת תשתיות קיום אירועים פרטיים ועוד". לדבריה "חוק הסדרת הטיפול בחופי הכנרת חוקק לאור הצורך בהתייחסות ראויה לכנרת ולחופיה כמשאב טבע לאומי ייחודי. הוראות החוק עצמן מדגישות כי איגוד ערים כינרת קם על מנת להבטיח את יכולתו של הציבור ליהנות ממשאב יקר ערך זה".

אירוע שלישי – הסיפור של שכונת שיח ג'ארה

מתוך אתר עיר עמים: <http://www.ir-amim.org.il/?CategoryID=437> 10.8.09

שיח' ג'ארה היא שכונה פלסטינית מצפון לעיר העתיקה של ירושלים. קיימת שורת תוכניות החותרות לחדור אל שכונת שיח' ג'ארה ולהקיפה בהתנחלויות ישראליות, ישיבות ומוסדות יהודיים אחרים, כמו גם בגן לאומי. בשבועות האחרונים עלה לכותרות מאבקן של שתי משפחות פלסטיניות בשכונת שיח ג'ארה:

בחלקה המערבי של השכונה, מצוי שטח בן 18 דונם המוכר **כמתחם שמעון הצדיק**. בלב המחלוקת נמצאים כ-28 מבני מגורים, בהם מתגוררים כעת צאצאיהם של משפחות פלסטיניות שהגיעו למקום ב-1956 (כ-500 איש), ו-5-6 קבוצות מתנחלים (כ-30 איש). מאז 1972, מתנחלים ישראלים פועלים לבסס נוכחות יהודית ותביעת בעלות על הקרקע באזור, והדיירים הפלסטינים מתמודדים עם הליכים משפטיים המערערים על בעלותם על הקרקע וזכויותיהם כדיירים.

ב-2.8.09 פונו שתי משפחות פלסטיניות, ע'אווי ו-חנון, מבתיהן בשכונה. בניגוד לנטען, שתי המשפחות, כמו יתר המשפחות הפלסטיניות המתגוררות במתחם, לא פלשו לבתים אלה מתגוררות בהם מאז שנות החמישים, בעקבות החלטה רשמית של הממשלה הירדנית. על מדינת ישראל לשקול היטב את ההשלכות העתידיות של המהלך, המאפשר ליהודים לתבוע בעלות על נכסים טרם 1948 אך מונע את אותה התביעה מהתושבים הפלסטינים. פתיחה כוללת של תיקי בעלות – יהודים ופלסטינים – מלפני 1948 עלולה להעמיד את המדינה במצב בלתי אפשרי בירושלים.

אירוע רביעי - סלילת קו הרכבת לירושלים

פורסם ב-YNET 18.6.09

ההרס שתגרום המסילה לירושלים הוא בלתי הפיך. כך טוענים ארגוני איכות הסביבה על תכנית העברת המסילה לירושלים בגשר מעל נחל יתלה; הם חוששים אמנם מהפגיעה בטבע אך הם עדיין מעוניינים בקידום הפרויקט. לכן גיבשה רשות הטבע והגנים חלופה הרסנית פחות לטענתה - "חלופת ההנמכה" - שעיקרה העברת המסילה באזור במנהרה מתחת לנחל - ולא בגשר מעליו.

חלק מההתנגדויות שהוגשו עסקו לא בסוגיית התוואי כי אם בהיבט הבריאותי של העבודות במקום. המתנגדים הם תושבי מושב מסילת ציון שליד בית שמש, שדורשים שעודפי העפר מאזור העבודות לא ישונעו למחצבת בית מאיר הסמוכה ליישובם. התושבים, מרביתם יוצאי קוצ'ין הסובלים מרגישות בדרכי הנשימה ואסטמה, גורסים כי מילוי המחצבה הנטושה בעודפי העפר ושינועו בכביש יגרמו למטרדי אבק קשים, שיגבירו את התחלואה באזור.

אירוע חמישי – גישה לחוף עתלית

בסמוך למושבה עתלית ישנו חוף סלעי מהיפים בארץ, ובצמוד אליו ישנו מבצר צלבני, שאטו פֶלֶרן, [CHATEAU PELERIN] שהיה מבצרם האחרון של הצלבנים בארץ. החוף נסגר לציבור בשל דרישת הצבא למקם בסמוך לחוף מחנה צבאי (הדורש קרבה לים). דרישות הצבא היו כאלה שלא ייפתח חוף ציבורי גם במרחק מה מהמחנה הצבאי, ובכך נשללה מהציבור עוד גישה לחוף הים.

אירוע שישי – חוף אפולוניה ייסגר לרחצה

פורסם ב-YNET 30.11.08

סיעת "הירוקים" בהרצליה פנו לוועדה הארצית לתכנון ובנייה והמליצו להכריז על קטע החוף הסמוך ל"אפולוניה" כשמורת טבע, ולא לפתוח בו תחנת הצלה. לטענתם, במקום ערכי טבע וארכיאולוגיה חשובים, שעלולים להיפגע.

"הירוקים" מסבירים כי בקטע המדובר קיים רכס כורכר שקוע, המשמש כבית גידול ומסתור למגוון רב של בעלי חיים, כגון סוסוני-ים, דגים, סרטנים, רכיכות, שבלולים, צדפים, קיפודי ים, מלפפוני ים ואצות. וכן משמש גם כאתר הטלה לצבי ים ומצוק הכורכר משמש כשטח הזנה לציפורים ועופות. בגלל קרבתו של רכס זה ל"אפולוניה" פזורים בקרקעית הים שרידי עתיקות שעדיין לא נחקרו.

חלק שני:

**פעילות סביבתית בקהילה –
תיאוריה ומעשה**

פרק ראשון:

רקע תיאורטי לעבודה בקהילה המקומית

הליך השותפות בקהילה

הקהילה (Community) היא חלק מהחברה כולה. אחת ההגדרות לקהילה היא: "קבוצת אנשים חיים באזור גיאוגרפי מוגדר ושנוצרו ביניהם יחסים בין-אישיים. פועל יוצא של יחסים אלה הוא היווצרות של קבוצות, ארגונים ומוסדות חברתיים, ומתוקף השכנות והחזון המשותף להם כבני אדם, נוצרים אצלם מנהגים, מסורות, ערכים, אמונות, שאיפות ומטרות, המבדילים אותם מריכוזי אוכלוסייה אחרים. הקהילה מקיימת סוג של אוטרקיה". (חסן עלי חסן).

מרכיבי הקהילה

על בסיס ההגדרה שלעיל, הקהילה כוללת את:

1. האנשים, יחסיהם הבין-אישיים, המטרות, התקוות והרצונות המשותפים המחברים ביניהם, בנוסף לתרבותם הייחודית, הנבדלת מתרבויותיהן של קהילות אחרות.
2. הסביבה והקרקע שהם חיים עליה.
3. המוסדות הדתיים, התרבותיים והחברתיים, מוסדות מתן השירותים, ארגוני הנוער וכדומה, המסגרות הציבוריות והמפלגות הפוליטיות הפועלות ביניהן.
4. גוף השלטון המקומי.
5. ענפי הכלכלה והמערכות הסוציאליות שלהם.
6. ענפי השירותים שלהם.
7. העתיקות והאתרים הארכיאולוגיים במקום מושבם.
8. קשרי החוץ שלהם.

הקהילה והחברה

הקהילה היא חלק מהחברה. בהתאם, ניתן לומר כי קהילת רמאללה היא חלק מהחברה הפלסטינית כולה, או להתייחס לקהילת כפר מסוים מול קהילת כפר אחר, וכדומה. סך הקהילות מהוות את החברה כולה.

הקהילה והתפתחותה

ההתפתחות בקהילה מתבטאת בצורות ובאופנים שונים. לדוגמה, התפתחות פוליטית, כלכלית, סוציאלית, תרבותית ועוד.

אולם, בשונה מההתפתחות הסוציאלית - המתקיימת על-ידי המדינה וכוללת בתוכה את תחומי האבטחה, הביטוח הלאומי, הטיפול באם ובילד, הטיפול בנער, בקשישים ובאוכלוסיות בעלות צרכים מיוחדים (נכים, יתומים, אלמנות וכדומה), ההתפתחות החברתית מתבצעת על-ידי הקהילה עצמה וביזמתה. כמו כן, היא מקיפה את כל תחומי ההתפתחות, ואיננה מוגבלת לתחום הסוציאלי בלבד. ההתפתחות כוללת גם את תחום איכות סביבה.

על בסיס הדברים שנאמרו, ההגדרה של ההתפתחות החברתית חופפת את ההגדרה הכללית של ההתפתחות שהיא "תהליך מודע ומכוון הרוצה להעצים את יכולות הפרט והקבוצה על מנת להשפיע על התואי לעתיד על ידי הכנסת שינויים מוחשיים וחשובים בחיי היומיום." (חליל נח'לה)

נקודות להשוואה	התפתחות חברתית	התפתחות קהילתית
התחלה	ביזמת המדינה (מלמעלה למטה)	ביזמת התושבים (מלמטה למעלה)
תכנון	המדינה קובעת את התוכנית.	תושבי הקהילה קובעים את התוכנית במשותף.
תחומים	<ul style="list-style-type: none"> • ביטוח לאומי • טיפול באם ובילד • טיפול בנער, בנשים ובקשישים • טיפול באוכלוסיות בעלות צרכים מיוחדים 	<ul style="list-style-type: none"> • מקיפה את כל תחומי ההתפתחות - הפוליטית, הכלכלית, הסוציאלית, התרבותית, הסביבתית וכדומה.
שיטת עבודה	<ul style="list-style-type: none"> • המדינה ממנה פקידים וצוותים 	הקהילה בוחרת אנשים ומרכיבה מהם צוותי עבודה הפועלים במשותף.
תוצאה	<ul style="list-style-type: none"> • נתני שירותים 	<ul style="list-style-type: none"> • התפתחות – בראש ובראשונה פיתוח אנושי, המעודד את התושבים לפעול במשותף. • הקלה על המדינה. • טיפוח קהילות מוחלשות, שתוכניות המדינה לא מגיעות אליהן.

שיתוף היא הבסיס להתפתחות חברתית

על בסיס מה שנאמר, ניכר כי ההתפתחות החברתית מבוססת על שיתוף:

- שיתוף בבחירה של קבוצות עבודה והמנהיגות.
- שיתוף בתכנון שמטרתו לספק את צרכי החברה.
- שיתוף בעבודה ובביצוע, מעקב, וביקורת.
- שותפות במידע.
- שותפות בחשיבה ובתכנון – הגדרת מטרות וצרכים, בחירת קבוצות עבודה.
- שותפות בקבלת החלטות.
- שותפות בביצוע
- שותפות בביקורת, בהערכה ובהפקת לקחים.

כלומר שיתוף בכל שלבי **ניהול הפיתוח החברתי**, כולל - שיתוף בארגון (בחירת צוותי העבודה והמנהיגות וחלוקת המשימות והאחריות), השיתוף בתכנון בהתאם לצרכים, השיתוף בעבודה ובדיונים, בקבלת החלטות וביצוען כולל מעקב ובביקורת, ולבסוף שותפות בהערכה ובתיקון הליקויים, הנושא שנעסוק בו בהמשך.

מנגנוני השותפות

שותפות שוויונית נחשבת לתנאי הכרחי ולאחד הסממנים היסודיים של קיום הדמוקרטיה. השותפות שונה ביסודה מהשיתוף, כפי שמובהר להלן:

מעורבות

מעורבות מתקיימת בדרכים הבאות:

- על-ידי גיוס.
- באמצעות הודעות על מה שהתרחש ומתרחש.
- האליטות החברתיות והדרת האזרחים מהשותפות.
- זמני באמצעות מומחים.
- בחיווי דעות ללא שיתוף בקבלת החלטות.
- בביצוע ללא שיתוף בתכנון.
- תקופתי במקום שיתוף קבוע.

הדרה

ההדרה מתבצעת על ידי ההרחקה והוצאה מהכלל בצורה טוטלית מתהליך השותפות..

שותפות

השותפות הדמוקרטית היא שותפות בכל שלבי התהליך:

- שותפות בתכנון ובקבלת ההחלטות.
 - שותפות בארגון.
 - הכוונה, השגחה ופיקוח הדדיים.
 - שותפות בהערכה ובתיקון.
- בנוסף, השותפות יוצרת מערכת המאפשרת תקשורת, שיח ופתרון סכסוכים והיא מוסכמת בין החברים בקבוצה הפועלת בחברה.

מאפייני ההשתתפות הדמוקרטית

- א. שוויון בין כל הקבוצות, השכבות, הגילאים, המינים והדתות.
- ב. שותפות בקבלת החלטות ולא בביצוע בלבד.

הטבלה הבאה מבהירה את ההבדלים בין הדרה, שיתוף ושותפות.

גישות	מאפיינים	ביצוע	השפעה על * הקבוצה	השפעה על * החברה
הדרה	ביטול השוויון והעלאת מעמדם של אנשים מסוימים מעל אחרים.	תכנון וקבלת החלטות על-ידי פרט או קבוצה שלטת והשלטת על אחרים.	שלילית וגורמת לתסכול.	שלילית.
מעורבות	ביטול השוויון, והשארת השליטה בידי קבוצת-על.	תכנון וקבלת החלטות על-ידי קבוצת-על ולאחר מכן הודעה עליהן לאחרים או גיוסם לטובתן.	שלילית ולא מעודדת שותפות מלאה.	שלילית.
שותפות	שוויון בין כל השותפים והשותפות.	שותפות בכל שלבי התהליך, החל מהתכנון, הארגון, הפיקוח, ההכוונה, ההשגחה, ההערכה והתיקון.	חיובית ומעודדת פעילות.	חיובית ומעודדת הרחבת השותפות החברתית.

* הניסוח לגבי ההשפעה הוא מכליל.

שותפות ושונות:

אין לאפשר לשונות להוות מכשול בפני השותפות. בני אדם שונים זה מזה מטבעם ולהפך - שונות מעודדת שותפות, שהיא הסכמה בין אנשים שונים על מטרות, חזון וכיוון (אוריינטציה) וכן נקודת פתיחה לשיתוף פעולה. התנאים החשובים ביותר לקיום שותפות הם:

- הסכמה בין השותפים והשותפות על מטרות ועל תוכנית עבודה.
- הסכמה על כללים לטיפול במחלוקות כאשר הן נוצרות, והסכמה על דרך עבודה משותפת בזמן מחלוקות, כך שצוות העבודה לא יתפרק.

מנגנון השותפות²⁴

1. בראש ובראשונה, הסכמה על מטרות בין חברי הצוות.
2. בשלב השני, הסכמה על תוכניות.
3. בשלב השלישי, הסכמה על כללי עבודה, כולל כללים הנחוצים בזמן מחלוקת, וזאת כדי לפתור אותה מבלי לפגוע בקיום הצוות.
4. לאחר מכן, חלוקה של תחומי אחריות ועבודה בהתאם להם.

ישנן נקודות נוספות; אנו נעסוק בהן במהלך הדיאלוג על עבודת הצוות.

המניעים לשותפות

בניגוד למכשולים, ישנם מניעים לקיום שותפות, לדוגמה:

- עשייה לטובת הכלל.

²⁴ תחילה יש לקיים תהליך למידה וביקורת של המציאות כדי להגיע להסכמה על צרכים ומטרות משותפים.

- אהבת העבודה עם אחרים.
- רצון לרכישת אהדה בקרב התושבים.
- השגה של מעמד רם במוסדות, בעמותות או במפלגות.
- השגת הערכה וכבוד מצד התושבים.
- שמירה על קשר עם חברים.
- השגת רווח חומרי.
- הגשמת צרכים מסוימים. למשל, הצורך בשייכות, בהשגה של מעמד רם, בהערכה ובהגשמה עצמית.
- תמריצים חומריים ומוראליים לקיום השותפות.

המכשולים הניצבים בפני השותפות

מכשולים אלה הם רבים. אנו נסתפק במכשולים הנוגעים לעבודת הצוות:

- ← תתחילו אתם, אני לא רוצה להתחיל.
- ← תוקפנות והתנפלות מתמדת על אחרים עם סיבה או ללא סיבה.
- ← התחמקות מהשותפות בזמן יישוב מחלוקות.
- ← התחמקות מהכרה בבעיות בזמן היווצרותן (אני לא רואה בעיה).
- ← בלבול, אי-סדר ופעולה אקראית ללא ריכוז.
- ← התעקשות על עמדות מסוימות.
- ← תחושת עליונות וזלזול באחרים.
- ← פרישה מהקבוצה וסירוב לחוות דעה.
- ← צביעות ואמירת דברים לכל אדם או קבוצה בהתאם למה שהם רוצים לשמוע.
- ← בקשה לחמלה ואהדה באופן מתמיד.
- ← חיפוש אחר הכרה והערכה חיובית מצד אחרים.
- ← הסתתרות ולאחר מכן התקפת פתע.
- ← הטרדת אחרים ללא צורך.
- ← שיחה עם אחרים בשפה קשה ובמילים גבוהות.
- ← "נדנדוד" ביחס לנושא מסוים כל הזמן.
- ← שינה לאורך היום ללא פעילות ויצירה.
- ← אדישות ללא שום תגובה לסביבה.

בהמשך יוצגו דרכים לטיפול במכשולים אלה באמצעות תקשורת.

השלכות החיוביות של השותפות אזרחית ותוצאותיהן

לשותפות יש השלכות ותוצאות חיוביות, לדוגמה:

- ← דרך השותפות, התושבים לומדים כיצד להתמודד עם בעיותיהם וכיצד לפעול כדי לפתור אותן.
- ← העמקת המודעות החברתית.

- ← פתיחה של תחומים חדשים בפני שירותים ועשייה.
- ← שיתוף האחרים בצמיחה מעודד אותם לתמוך בה ולסייע לה.
- ← הידוק תהליך חלוקת המטלות בין התושבים והממשלה; התושבים והמוסדות משלימים את תפקיד הממשלה במספר תחומים, ומתפקדים בתחומים אחרים טוב יותר מהממשלה.
- ← חיזוק הדמוקרטיה בחברה.
- ← קיום מנגנונים לפיקוח ולבקרה על ביצועי הממשלה ועל המוסדות הכפופים לה.
- ← חיזוק תחושת השייכות.
- ← חיזוק תחושת הערך העצמי האישי והקבוצתי של המשתתפים.

פרק שני: ניהול השותפות בקהילה

הפרק הזה עוסק בניהול תהליך של שותפות עם הקהילה ברמת הארגון, המעקב, ביקורת והערכה, כלומר במשך כל שלבי הניהול, כפי שהוסבר בפרק הקודם. זאת במטרה לרכוש מיומנויות הדרושות לביצוע פרוייקטים של איכות הסביבה בשיתוף פעולה עם הקהילה בהתאם לצרכים שלה.

פעילות הצוות לפי גישת השותפות

פעילות הצוות שונה מפעילות הוועדה והקבוצה. הטבלה הבאה מבהירה את ההבדלים ביניהן:

קבוצה	ועדה	צוות
<ul style="list-style-type: none"> • מספר מטרות (מטרות שונות). • צורות עבודה מגוונות. 	<ul style="list-style-type: none"> • קבוצה המתמחה בתחום מסוים (לעתים היא זמנית). 	<ul style="list-style-type: none"> • מטרה אחת. • מעקב תקין.

מאפייני הצוות

ניתן להבדיל בין צוות מצליח ובין צוות כושל באופן הבא:

צוות מצליח	צוות כושל
<ul style="list-style-type: none"> • הסכמה על מטרות. הגדרה מוסכמת של מטרות משותפות ונפרדות. • גיוון ותיאום בעבודת הצוות. • קבלת האחר כפי שהוא וכבוד הדדי. 	<ul style="list-style-type: none"> • התנגשות בין מטרות. • קיטוב • התרחקות זה מזה.
<ul style="list-style-type: none"> • כללים לדיאלוג, כללים להסכמה וכללים להתנהלות משותפת בזמן מחלוקת. • תחרותיות בהישגים. • רציפות של הישגים. • תקשורת פתוחה ללא היררכיה. 	<ul style="list-style-type: none"> • אין כללים. • אנוכיות ואינטרסים אישיים. • דריכה במקום והתרפקות על הישגי העבר. • היררכיה ומחסומי תקשורת.

דרכים להבטחת אמון מתמשך בין חברי הצוות

- ← חלוקת עבודה באופן מלא ומתואם.
- ← אי הפליה.
- ← קבלת החלטות קבוצתית.
- ← רישום הישג אחר הישג.
- ← קיום מעקב.
- ← שינוי חלוקת המטלות באופן מחזורי.
- ← פעילות קבוצתית באמצעות ישיבות, מפגשים חברתיים וכדומה.
- ← דיאלוג, הערכת ביצועים, ומתן משוב באופן רציף.
- ← שאיפה מתמדת להתפתח ולפתח.
- ← מתן תמריצים והטבות.
- ← החלפה הדדית של מידע.
- ← מחויבות כל החברים כלפי המטלות שלהם.
- ← מנהיגות חלוצית ואפקטיבית.

חלוקה של תחומי אחריות

חלוקה של תחומי אחריות יכולים להיות או בצורה פרטנית/יחידנית או באמצעות ועדות. הועדות נחלקות לפי תחומים (בריאות, תקשורת וכדומה).

הכללים לחלוקה של תחומי אחריות הם לפי פרמטרים של זמן ומקום ושל אופי החברה.

הבעיות הקשורות לחלוקה של תחומי אחריות: האינטרס האישי משתלט; תנאים חיצוניים; חלוקה לא צודקת של תחומי אחריות.

לכן, יש צורך בעבודה המבוססת על שותפות העוקפות בעיות אלה.

ניהול עבודת הצוות

ניהול עבודת הצוות הוא בהתאם לסגנון הניהול לפי מטרות; להלן אפיון של סגנון זה בהשוואה לשתי אסכולות - הקלאסית והיפנית:

אסכולה קלאסית	אסכולה יפנית	ניהול לפי למטרות
<ul style="list-style-type: none"> • הפרדת תכנון מביצוע. • תכנון מלמעלה. • ביצוע מלמטה. 	<ul style="list-style-type: none"> • תכנון במשותף, בדומה לאווירה במשפחה יפנית. 	<ul style="list-style-type: none"> • תכנון במשותף. • הגדרת מטרות במשותף. • ביצוע במשותף.
<ul style="list-style-type: none"> • תפקיד בכיר: תכנון, פקודות, הכוונה, מעקב אחרי ביצוע, הערכה והפקת לקחים. 	<ul style="list-style-type: none"> • תכנון, מעקב, ביצוע והערכה באווירה סולידרית וקבוצתית. 	<p>תפקיד המנהיג:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ניסוח טיוטות של תכניות והחלטות ודיאלוג עליהן עם הקבוצה. • מעקב, הערכה והפקת לקחים במשותף.
<ul style="list-style-type: none"> • בחירת עובדים בהתאם לכישורים. 	<ul style="list-style-type: none"> • בחירת עובדים בהתאם לכישורים, הכנה מקצועית והכשרה. 	<ul style="list-style-type: none"> • הכנה מקצועית והכשרה לכל מי שצריך והכל נעשה במשותף.
יצירת היררכיה בארגון והגדרת תחומי אחריות וסמכויות בהתאם להיררכיה זו.	חלוקה במשותף של תחומי אחריות, המבוצעת על-ידי המנהל או המנהיג.	חלוקת תחומי האחריות והתפקידים באווירה של שיתוף פעולה וסולידריות.
מערכת הטבות המבוססת על שכר ועל תמריצים חומריים בעיקר.	תמריץ חומרי ומוראלי.	תמריץ על ידי הצבת מטרות ותמריצים מוראליים וחומריים.
ריבוי כללים, נהלים ושיטות.	כללים הומניטאריים, הלוקחים בחשבון את יכולותיו של הפרט.	שיטות גמישות ומוסכמות שנקבעו במשותף ונעשה עליהן מעקב משותף.
סיכום: המנהיג מתכנן, מחליט, מורה, עוקב, מעריך ומפיק לקחים. האחרים מבצעים	סיכום: המנהיג מתכנן, אולם משכנע את הקבוצה לקבל את התוכניות. לאחר מכן הוא עוקב מעריך, ומפיק לקחים תוך שמירה על אווירה משפחתית וסולידארית.	סיכום: הגדרת המטרות והתוכניות במשותף, ביצוע של מעקב הדדי והערכה והפקת לקחים במשותף. תפקיד המנהיג הוא לתאם בלבד.

המנהיגות וההנהגה הדמוקרטית

קיימות הגדרות שונות למנהיג על-פי תכונות שונות, חלק מהן מוצגות בטבלה שלהלן. ניתן להשתמש בטבלה כתרגיל לבחינת ההגדרה המיוחסת לדמות המנהיג, אם כאבחנה אישית ואם כאבחנה לגבי הדמויות בפרוייקט.

תכונות חיוביות	תכונות שליליות	הגדרה	
		המנהיג הוא אדם הפועל לפי רצון ומטרות הקבוצה.	1
		המנהיג הוא אדם המשפיע על הקבוצה יותר משהוא מושפע ממנה.	2
		המנהיג הוא אדם המתנהג כמו מנהיג.	3
		המנהיג הוא אדם המבצע את תפקיד המנהיג.	4
		המנהיג הוא אדם הנבחר לביצוע התפקיד.	5
		המנהיג הוא אדם שהנסיבות והשקפותיו הופכות אותו למנהיג.	6
		המנהיג הוא חבר בקבוצה, משפיע עליה ומושפע ממנה דרך עשייה הדדית.	7
		המנהיג נולד ככזה (כלומר, התכונות התורשתיות הן הבסיס למנהיגות).	8
		אחר	9

קיימות מספר תיאוריות להגדרת דמות המנהיג וההנהגה:

1. תיאורית האיש הדגול: המנהיג נולד ככזה.
2. תיאורית התכונות: הנהגה היא אוסף של תכונות תורשתיות הנוספות להשפעת החברה ולניסיון.
3. תיאורית הצרכים של הכפופים: הנהגה היא דאגה לצורכי הכפופים.
4. תיאורית ההנהגה הקבוצתית: הנהגת הקבוצה ולא הנהגת הפרט.
5. תיאורית ההנהגה לפי עמדות: הנהגה היא תוצאה של עמדות ומצבים.
6. תיאורית ההנהגה תחת השפעה: הנהגה היא פועל יוצא של השפעה הדדית בין המנהיג והצוות.

הצעה לדין:

- ← האם את/ה מסכים/ה עם שני המשפטים הבאים:
- א. "לכל אדם יש פוטנציאל להיות מנהיג".

ב. מנהיגות היא הנהגה בתחום מסוים (הנהגת תחום).
 ← מה עדיף לדעתכם: הצוות המנהיג או הפרט המנהיג?

סוגי הנהגה

1. הנהגה דיקטטורית (שלטון רודני), הכוללת את הצורות הבאות:
 - א. הנהגה אבסולוטית של איש אחד (אוטוקרטיה).
 - ב. הנהגה טוטליטארית (המתבססת על שליטה מוחלטת של מפלגה אחת ויחידה).
 - ג. הנהגת האליטה השלטת.
 - ד. הנהגה אוליגרכית (קליקה).
 - ה. הנהגה היררכית (קלאסית או בירושה).
2. הנהגה דמוקרטית
3. הנהגה ניטראלית (אנרכיה)
4. הנהגה בירוקרטית
5. הנהגה כריזמטית
6. הנהגה מתמרדת

אבחנה בין סוגי מנהיגות שונים אפשר לעשות על-ידי ברור מספר קריטריונים:

- המנגנון של קבלת ההחלטות.
- חובות המנהיג והתפקידים שלו.
- שיטת הבחירה וביחסים שבין המנהיג והמונהגים.

הטבלה שלהלן מסבירה את מנגנון קבלת ההחלטות, את חובות המנהיג ואת הדרך שבה הגיע למנהיגות על סוגיה.			
סוגי מנהיגות	מנגנון קבלת החלטות	חובות המנהיג והתפקידים שלו	דרך להשגת מנהיגות/ שיטת בחירה
דמוקרטית	הסכמה כללית או לפי הרוב.	השגת מטרות העם/הצוות/הרוב.	בחירות
דיקטטורית	לפי פקודות היחיד.	קבלת החלטות והוצאתן לפועל.	אמצעים שונים
בירוקרטית	לפי מערכות ונהלים מנהלתיים.	ליצר התרחשויות לפי החלטות מלמעלה.	מינוי
ניטראלית (אנרכיה)	כל אחד בפני עצמו. (באופן מכליל)	התערבות כאשר האינטרס הכללי מתנגש בפרט.	שיטות שונות
קלאסית	פטריארכאלי (מלמעלה).	השגחה וחסות.	מינוי
כריזמטית	לשאוב השראה בזמן קבלת החלטה מהעם/הצוות בהתאם לחזון המנהיג.	מימוש רצונות העם/הצוות.	הפיכה/מהפכה/ בחירות
בירושה	פטריארכאלי (מלמעלה).	השגחה וחסות, המבטיחות את האינטרס של המנהיגות השולטת.	מינוי
מתמרדת	לפי החלטת קבוצתו של המנהיג.	מימוש אינטרס המורדים.	היפרדות ובדלנות

סוגי המנהיגות בניהול

1. המנהיג הקורבן (המנהל הקורבן): מציית לקבוצה וכפוף לרצונותיה.
2. המנהיג החולמני (המנהל החולמני): חלומות ללא תכנון.
3. המנהיג האקטיבי (המנהל האקטיבי): פעלתנות ומרץ תמידי, אולם ללא תוכנית ברורה ובלי אופק.
4. המנהיג האנרכיסט (המנהל האנרכיסט): מאפשר לדברים להתנהל ללא התערבות.
5. המנהיג (המנהל המנהיג): פעילות המבוססת על תכנון בריא וריאלי.

מנהיגות בקבוצה:

1. מתאם	2. מפעיל
3. מאפשר	4. מפקח על הזמן
5. מחליט	6. מדריך

מנהיגים במאה ה-21 – תכונות כלליות:

מאפשר:	בונה על מה שאחרים עושים.
מאמן:	בעל ראייה עתידית.
משכיל:	בונה את התוכניות והפעילויות.
חוקר:	מתעניין במצב האחרים שסביבו.
מתגר:	משתף פעולה.
מתאם:	משתלב עם אחרים.
מרכז משאבים:	דוחף את האחרים לביצוע מיטבי.
מכבד את האחרים:	מחויב ללמוד ולהתפתח.
פועל בשותפות:	מעדיף את שיטת Win/Win מאשר את שיטת Win/Lose.
מעדיף שותפות:	בעל ראייה מקיפה.
יזם:	

← **דיון קבוצתי על מנגנוני המנהיגות בצוות:**

בהתאם לתפקידים שהמנהיג לוקח על עצמו תתנהל הדינמיקה של עבודת הצוות. להלן תפקידים היפותטיים הקשורים למנהיגות:

– מתכנן/ת	– נציג/ת הקבוצה	– מתווכ/ת	– מסדר/ת
– מומחה/מומחית	– מכון פנימי	– טיפוס/ת	– מאמן/ת
– קובע/ת מדיניות	– מענישה	– תחליף לאב	– לומד/ת
– מבצע/ת	– סמל	– קורבן	– חוקר/ת
– מתאם/ת	– מדריך/ה	–	–

← **תרגיל:**

לדעתך, איזה תפקידים מבין אלו המופיעים לעיל, מתאימים לכל אחד מבין סוגי המנהיגים:

סוג המנהיג	התפקיד
הדיקטטור	
הדמוקרט	
האנרכיסט	
הבירוקרט	

כישורים בסיסיים של מנהיג:

1. היכולת לקבל את האחרים כפי שהם, ולא כפי שהיה רוצה שיהיו.
2. היכולת לבחון יחסים דרך משקפי ההווה ולא דרך משקפי העבר.
3. היכולת להביע אמון בחברי הקבוצה הסובבים אותו.
4. היכולת להביע אמון באחרים גם אם יש קיימת אפשרות של סכנה.
5. היכולת לעבוד ולהשיג דברים מבלי לקבל את הסכמת האחרים.
6. היכולת להבטיח את המשך עבודת הצוות כיחידה אחת מלוכדת, והיכולת לתאם עבודה ולרכז מאמצים.
7. יכולת השמירה על קשר רציף וארגון הדיאלוג האפקטיבי בתוך הצוות.
8. היכולת להוביל את הצוות לעבר המטרה.
9. היכולת לבנות תוכנית עבודה.
10. היכולת להציג מיזמים ולנסח טיוטות של תוכניות כדי להציגם בפני חברי הצוות לדיאלוג ולקבלת החלטות.

יש לציין כי תכונות אלה נדרשות מכל חברי הצוות בהנחה שכל אחד/ת מהם הוא/היא מנהיג/ה.

תכונות אחרות של מנהיג

- חוכמה.
- יכולת הבנה והפנמה ופתיחות לדברים חדשים.
- יוזמה.
- גמישות.
- הסתכלות לעבר העתיד.
- צניעות וכבוד כלפי אחרים, הבנת הרגישויות ותמרוץ.
- סבלנות, סיבולת וחלוציות.

המנהלן והמנהיג

המנהלן משיג את מטרת הארגון והצוות מבלי לשנות אותן. הוא ממלא אחר ההוראות באופן שגרתי, מגן על המערכת ומתכנן לטווח הקצר. המנהיג משיג את המטרות באופן אקטיבי כדי ליצור שינוי והוא מתכנן לטווח הארוך.

← הצעה לדיון:

אילו מהמשפטים הבאים נכון יותר:

- אנשים המשיגים תוצאות טובות מרוצים מעצמם.
- או: אנשים המרוצים מעצמם משיגים תוצאות טובות.
- או: אפשרות שלישית?

היררכיה במנהיגות

בניגוד למנהיגות בצוות, המתנהלת ישירות מול חברי הצוות, הרי שבארגונים המנהיגות איננה אחידה, אלא היררכית ובעלת רבדים רבים. לדוגמה:

- מנהיגות במישור הטכני: כגון - מזכירות והנהלת חשבונות.
- מנהיגות במישור המנהלי: מעקב אחר פונקציות ותפקידים או חלק מהם.
- מנהיגות במישור הכולל: יצירת קשר בין הארגון ובין החברה והמדיניות הכללית שלה.

אנו מציעים לקיים שותפות מלאה בכל אחד מהמישורים ולשאוף לכך שהיא תהיה בהתאם לדגם של הדמוקרטיה השתתפותית.

תכנון בשותפות

סוגי תכנון

תכנון רב-פעמי

1. **מדיניות:** משמשת כדי לתכנן את המסגרת הכללית או את התפיסה, המכוונות את צורת החשיבה. מדיניות נחלקת לשניים:
 - מדיניות עיקרית
 - מדיניות משנית

2. **אסטרטגיה:** מתמקדת באופן ניצול המשאבים על מנת להשיג מטרות; מטרת האסטרטגיה היא ליצור שינוי ארוך-טווח, בין אם מדובר בתכנון למטרת פיתוח או בתכנון אסטרטגי.

3. תכנון כללים

4. תכנון נהלים

תכנון חד-פעמי

1. הכנת תוכנית: תכנון זה כולל מטרות, מדיניות, נהלים, כללים, משימות, שלבים, משאבי אנוש ומשאבים חומריים עבור עבודה מסוימת.
2. תכנון תקציבים: בהתאם לתקופה, התכנון עשוי להיות: לטווח הארוך, לטווח הבינוני, לטווח הקצר.

תכנון בשותפות

גם במקרים שבהם התכנון מבוצע באופן דמוקרטי, הוא דורש את הדברים הבאים:

- השתתפות בלמידה וביצירת הידע.
- השתתפות במידע.
- השתתפות בחשיבה, (בתכנון ובזיהוי מומחיות).
- בהחלטות,
- ביצוע וביקורת.

במהלך קיומה של שותפות מסוג זה, הדברים הבאים מתרחשים:

- עבודה משותפת המבוססת על שיתוף פעולה בין כל חברי הצוות.
- ביטוי חדשנות מצד הפרט.
- העמקה של חזון הפרט וחזון הצוות בעת ובעונה אחת.
- שילוב השותפים בצוות.

לסיכום:

תכנון במשותף איננו חשוב בפני עצמו בלבד, אלא הוא חשוב גם לשילוב השותפים והשותפות וליצירת כור-היתוך ההופך אותם לצוות. דבר זה מושג דרך הסכמה על המטרות ועל כל שלבי התכנון שיבואו בהמשך.

מכשולים העומדים בפני שותפות בתכנון

מכשולים הנגרמים על-ידי התהליך	מכשולים הנגרמים על-ידי האנשים
1. מידע לא מדויק, מידע חסר או קושי להשיג מידע.	1. חוסר אמון בחשיבות התכנון.
2. חוסר גמישות מצד הארגון/הצוות ואי נכונותם לקבל שינויים.	2. חוסר דבקות בתכנון.
3. היווצרות בלבול בארגון/בצוות בגלל שינויים מהירים.	3. הסתמכות ניכרת על ניסיון.
4. זמן ומימון.	4. בלבול בין שלב התכנון לשלב התוכניות.
5. קושי לאכוף תוכניות.	5. התנגדות לשינוי.
6. חוסר דבקות בתוכניות מצד המנהיגות.	
7. אי קיום מנגנון שותפות בהכנת התוכניות.	
8. חולשה של המבנה הארגוני.	

מכשולים הנגרמים על-ידי התהליך	מכשולים הנגרמים על-ידי האנשים
1. מידע לא מדויק, מידע חסר או קושי להשיג מידע.	1. חוסר אמון בחשיבות התכנון.
2. חוסר גמישות מצד הארגון/הצוות ואי נכונותם לקבל שינויים.	2. חוסר דבקות בתכנון.
3. היווצרות בלבול בארגון/בצוות בגלל שינויים מהירים.	3. הסתמכות ניכרת על ניסיון.
4. זמן ומימון.	4. בלבול בין שלב התכנון לשלב התוכניות.
5. קושי לאכוף תוכניות.	5. התנגדות לשינוי.
6. חוסר דבקות בתוכניות מצד המנהיגות.	
7. אי קיום מנגנון שותפות בהכנת התוכניות.	
8. חולשה של המבנה הארגוני.	

← תרגילים:

דון/י במכשולים הללו ומצא עבורם טיפול מתאים.

הפרעה	טיפול
<u>מהאנשים:</u>	
<u>מהפעולה:</u>	

דון/י ב: ההשלכות של העדר תכנון.

ההשלכות של תכנון מהיר.

מנגנון התכנון בשותפות:

להלן מספר דוגמאות ספציפיות של תהליך תכנון פרוייקטים בשותפות: בצוות קטן, בצוות היררכי או בצוות של ארגון היררכי מבחינה ניהולית וארגונית, כמו מועדון או משרד ממשלתי. הדוגמאות נועדו להבהיר כיצד משלימים את התהליך, ומקווים שלאחר מכן הצוותים שלכם ישתמשו באותו מנגנון כדי להגיע לתכניות בשותפות בנושא איכות הסביבה ופיתוחה בקהילות שלכם.

דוגמאות לתכנון בשותפות:

א. תכנון בשותפות בצוות בעל מספר חברים קטן

מפגש של חברי הצוות לצורך:

1. הגדרה של צרכים ובעיות.
2. הפיכת הצרכים והבעיות למטרות.
3. דיאלוג במטרות לפי סדר עדיפות, לפי הריאליות שלהן ולפי יכולת הביצוע שלהן.
4. בחירת מטרות ספציפיות לאחר הסכמת כל החברים; ואם לא – לפי הסכמת הרוב.
5. הגדרת תוכנית עבודה לביצוע ולהשגת המטרות.
מה נעשה - פעילויות ותוכניות:
 - למי: קבוצת/קבוצות היעד.
 - מי: חלוקת משימות בין חברי הצוות.
 - איך? צוות העובדים, צורכי העבודה, בריתות ודרכי מעקב.
 - מתי? לוח זמנים לביצוע.
 - היכן? מקום הביצוע.
6. קביעת תקציב והגדרת תוכנית להשגתו.

ב. תכנון בשותפות בצוות היררכי - מועדון

תתקיים אסיפה כללית לחברי המועדון. באסיפה תחולק המליאה לקבוצות כדי לדון קודם כל בצרכים ובבעיות; לאחר מכן יידונו היבטים שונים בתוכנית. אם המליאה כוללת מגוון של חברים/חברות, אפשר לחלק אותם כך שתהיה קבוצת נשים בלבד כדי לגבש את הדרישות הספציפיות שלהן ולהכין תכניות ביצוע בהתאם. או, קבוצת נוער שתכלול נערים ונערות כדי לשלב את דרישותיהם ואת צורכיהם של שני המינים בלי אפליה. או קבוצת ילדים וילדות בשוויון מלא ובלי אפליה; וקבוצה רביעית של קבוצת קשישים וקשישות, וכדומה. תוצאות עבודת הקבוצות יוצגו בפני המליאה וייערך עליהן דיאלוג. לאחר מכן תתקיים הצבעה על הנקודות שיש צורך לטפל. המליאה תסמיך את הגוף המנהלי של המועדון לנסח את טיוטת התוכנית, בהתאם לדברים שהועלו באסיפה. לאחר שטיוטת התוכנית תגובש בכתב תזומן פגישה נוספת של המליאה על מנת להציגה ולקבל הערות לגביה. רק לאחר מכן יבוצע ניסוח סופי של התוכנית.

דברים אלה יבוצעו במסגרת לוח זמנים מוגדר, בתוך שבועיים מיום הפגישה הראשונה לשנייה של אסיפת המליאה.

ג. תכנון בשותפות בארגון היררכי - משרד ממשלתי

כל הדרגים במשרד הממשלתי נאספים כדי לדון בצרכים ובתוכנית העבודה שלהם; דבר זה מבוצע באופן הדרגתי החל מהדרגים הנמוכים ורק לאחר מכן מתקדם לדרגים הגבוהים עד למנהלי המשרד הממשלתי.

כל דרג מנסח תוכנית משלו ומגיש את הצעותיו למנהלי המשרד. על סמך תכניות והצעות אלו ראשי המשרד הממשלתי מנסחים טיוטה ומחזירים אותה לדרגים השונים כדי שידונו בה ויעבירו משוב לגביה.

לאחר איסוף ההערות מהדרגים השונים, תנוסח התוכנית באופן סופי.

שילבי התכנון בשותפות:

- ← הגדרת הצורך בשותפות.
- ← קביעת המטרות בשותפות.
- ← עריכת תוכניות לביצוע בשותפות (מה? למי? איך? מתי? היכן?)

אופני תכנון בשותפות:

כהמשך למה שנכתב לעיל אודות מנגנון התכנון בשותפות, ניתן לציין את האופנים הבאים כשיטות כלליות לתכנון בשותפות:

1. שיטת קבוצת הדיאלוג המורחבת: משתתפים בה חברי הצוות, הנוגעים/ות לדבר וכל המעוניין.
2. שיטת קבוצת מיקוד: משתתפים בה הפעילים הבולטים ביותר בצוות או הארגון.
3. שיטת הסדנאות: בדרך כלל מיועדת לקבוצה ספציפית של אנשים או לנושא ספציפי ומשתתפים בה חברי הצוות וכל מי שיש עניין בנושא.
4. שיטת החיפוש המהיר בשותפות: שיטה זו טובה מאוד כדי להעריך את הצרכים ולהגדיר עדיפויות עבור פעילויות פיתוח ואיסוף נתונים, ומשתתף בה מגזר רחב מהחברה.
5. שיטת חוג המומחים: מתאימה לנושאים המצריכים שיתוף פעולה עם מומחים בתחומים ספציפיים; למשל, סביבה, בריאות וכדומה.

כפי שרואים, הציר בשיטות אלה הוא המשתתפים והמשתתפות. למעשה, שיטה זו עוקפת את השיטות המסורתיות שמרכזן הוא המתכננים/ות או המפקחים/ות. לדוגמה, שיטת ההערות, הסריקה, הראיון, השאלון... השיטות האלה נחשבות כיום ישנות יחסית בהשוואה לשיטות השותפות החדשניות והיעילות יותר.

הערה:

ביוזמות האישיות של משתתפי פרוייקט זה מומלץ לקבוע תוכנית כללית בשותפות עבור הקהילה המקומית בה נישם את הפרוייקט הסביבתי. וספציפית לגבי הפרוייקט המיועד לפיתוח בקהילה המקומית של כל אחד/ואחת.

← תרגילים:

- נקבע תוכנית כללית בשותפות כדי לפתח את איכות הסביבה בקהילה המקומית שלנו.
- נקבע תוכנית כללית בשותפות עבור פרויקט ספציפי, המיועד לפיתוח איכות הסביבה בקהילה המקומית שלנו.

מנגנונים לדיאלוג ולקבלת החלטות בצוות העובד בשותפות

נהוג להפריד בין שלושה סוגים של דיאלוג והם: הדיאלוג האפקטיבי, הדיאלוג התחרותי והדיאלוג המבוסס על ויכוח. הדיאלוג המתאים לצוות העובד על בסיס שותפות הוא כמובן הדיאלוג האפקטיבי.

ויכוח	דיאלוג תחרותי	דיאלוג אפקטיבי הצעה לדרך עבודה מועדפת	
<ul style="list-style-type: none"> אין תנאים לקיומו; הוא מתקיים באופן ספונטאני בכל מקום או עת בתנאי שישנם אנשים המוכנים לוויכוח. 	<ul style="list-style-type: none"> קיומם של שני מתחרים או יותר. קיומו של צד המארגן את הדיאלוג התחרותי ביניהם. 	<ul style="list-style-type: none"> קיומו של צוות. נכונות ללימוד הדדי. הימנעות מיצירת בלעדיות על עובדות ושמירה על פתיחות. קיום שיתוף פעולה וסלחנות בצוות. נכונות לשמוע דעה נגדית ולכבד אותה. הקשבה מלאה. שיתוף כולם בדיונים ובחיווי דעות. 	תנאים
<ul style="list-style-type: none"> חסר מנגנון; דומה לשיח חירשים. 	<ul style="list-style-type: none"> הצגת דעות המתדיינים או המתחרים. הצגת תגובתם אחד לשני. לאחר מכן, ניסוח עמדות מלאות בכל המישורים והצגה שלהן. לבסוף, סיכום העמדות. 	<ul style="list-style-type: none"> הצעת נושא הבעת דעות מנוגדות ללא הגבלת דיבור. דיאלוג בדעות השונות והצגה של שאלות, הבהרות ומידע. הצעת רשימות לאישור (אופציות עבור החלטות שונות). דיון ברשימות ובאפשרויות השונות וסידורן לפי עדיפויות. לאחר מכן - הגעה להסכם. 	מנגנון
<p>כולם מפסידים Lose-Lose</p>	<p>יש מנצח ויש מפסיד Win-Lose</p>	<p>כולם מנצחים - Win-Win</p>	תוצאה

הדיאלוג האפקטיבי מצריך הכשרה ספציפית הכוללת:

- ← מיומנויות תקשורת
- ← מיומנויות של הקשבה מרוכזת והקשבה מתוך אמפתיה
- ← מיומנויות של פתרון לסכסוך.
- ← מיומנויות גישור במצב של חילוקי דעות.
- ← מיומנות הקשורה ליכולת להמשיך את הקשר למרות הסכסוך במקרה שבו לא ניתן לטפל בו ולמצוא עבורו פתרון.

דרכי קבלת החלטות:

דרכים חיוביות:

- הסכמה בקונצנזוס.
- הסכמת הרוב.

הכוונה לרוב מכריע (יותר משני שלישים), רוב מוחלט ($50\%+1$), או רוב יחסי (קבלת החלטה בהתאם לדעה שזכתה למירב הקולות). הדרך החיובית הטובה ביותר היא ההסכמה בקונצנזוס. במקרה זה, כולם משתתפים בדיאלוג ובדיון בכל השלבים ומסייעים בקבלת ההחלטה המתאימה. שיטה זו מתאימה לצוותים ולקבוצות קטנות.

דרכים שליליות:

1. מחנאות - מתגבש ומתאחד מחנה מחוץ לצוות או מחוץ לקבוצה. לאחר מכן, חברי מחנה זה מציגים את החלטותיהם ואת המגמות שלהם. כאשר מחנה זה הופך לרוב אז יש סכנה לשותפות הדמוקרטית, מאחר שהם לא רק לא מתחשבים בצורכי המיעוט ובאינטרסים שלו באופן קבוע, אלא גם מדכאים אותו.
2. החלטה אישית.
3. החלטה מוטית – ראש הצוות מנצל את תפקידו ומקבל החלטה לאחר שקיבל חיזוק לדעתו מאיש צוות אחד.
4. קונצנזוס שלילי (או הסכמה שבשתיקה) - זוהי הסכמה המתבטאת בשתיקה ביחס לדעה או לנושא המוצעים מלמעלה או מהמנהיגות. הסכמה זו נובעת מפחד, מנאמנות או מהתעייפות מהדיון.
5. כפייה מלמעלה.
6. החלטת המיעוט השולט.
7. קבלת החלטה על-פי סטטוס - קבלת דעתו של אחד האנשים ולהחשיבה כהחלטה וזאת אך ורק על בסיס היותו מבוגר, בעל מעמד חברתי או משפחתי גבוה.

הבחן/י בין תפקיד בכיר ובין תפקיד זוטור בכל סוגי ההחלטות:

תפקיד זוטור	תפקיד בכיר	סוג קבלת החלטה
		קונצנזוס חיובי
		החלטת רוב
		מחנאות
		החלטה אישית
		החלטה מוטית
		קונצנזוס שלילי (או הסכמה שבשתיקה)
		כפייה מלמעלה
		מיעוט שולט
		קבלת החלטה על-פי סטטוס

תרגילים:

- ערוך/י מופע או הצגה על דיון אפקטיבי, דיון תחרותי, וויכוח.
- ערוך/י פגישה לדיון אפקטיבי, דיון תחרותי וויכוח.

שלב ביצוע הפרוייקטים בשותפות

הצוות נזקק בשלב זה למנגנונים ספציפיים למעקב. לא ניתן לבצע פרויקטים בצורה טובה ללא מעקב טוב, ובדרך כלל נהוג להגדיר מעקב כ"פעילות מתמשכת שנועדה להבטיח את ביצוע הפרוייקט לפי התוכנית שהוכנה". חשיבות המעקב לא נובעת רק מנחיצותו להמשך העבודה לפי התוכנית, אלא גם מהשפעתו על המטרות וההגשמה שלהן. בנוסף, מעקב מאפשר לשמור על רמה טובה של שירותים, שימוש במקורות ביעילות מרבית, הערכה של העלויות וההוצאות.

כדי לבצע מעקב אפקטיבי, יש להשתמש באמצעים שונים הכוללים - דרכים להצגת הערות, הצהרות מצד ספקי שירותים, שימוש בתוכניות כדי לנהל את המידע דרך המחשב, פגישות, דוחות וכדומה.

קיימות שיטות ספציפיות למעקב אחר ביצוע עבודת האנשים והצוותים. שיטות אלה כוללות תרשימים וטבלאות המסייעות למוטיבציה ולייעול העבודה, וכן למדידת התקדמות ביצוע הפרוייקטים.

חשוב להתעדכן אחר הנעשה במקומות אחרים בתחום - צוות הפיתוח החברתי צריך להתעדכן דרך הפרסומים הכתובים ושאר אמצעי התקשורת בעבודתו. כמו כן, הוא צריך ליצור בריתות, לטפל בלחצים שמופעלים ולגייס משאבים, ליצור רשת בין הארגונים ולהשתמש בדרכים ספציפיים איך להתנהג עם המתחרים.

כל פעולות המעקב נעשות בתוך מסגרת לניהול זמן בצורה יעילה, כפי שיוסבר בהמשך.

ישיבות:

אנו מתייחסים לפגישות וישיבות של צוות הפיתוח החברתי ולא של הציבור הרחב. השאלות שיש לברר הן:

- האם הישיבה היא שלב לקבל החלטות או שלב של דיון פתוח?
- האם הדיון שיערך בישיבה יעסוק בדעות המוצעות או יהיה דיון פתוח?
- האם בישיבה ייערך דיון על הצעות והחלטות שהוכנו מראש על-ידי כל המשתתפים, או ייערך דיון על כל העולה על הדעת?
- האם הישיבה מוגבלת בזמן או מסתיימת עם סיום הדיון הפתוח?
- מה חשוב יותר - שלב ההכנה לישיבה או שלב קיומה?

מה שבטוח הוא שהישיבה איננה שלב לערוך בו דיון פתוח על כל העולה על הדעת, אלא היא נערכת בהתאם ללוח זמנים ותוכנית מסוימת המחולקת מראש בין המשתתפים. זמן הישיבה מוגבל וקבוע מראש, ולכן הכנה טובה מביאה לישיבה טובה, ולהפך.

הישיבה מתאפיינת בשלושה שלבים:

1. שלב ההכנה לישיבה - הכולל הכנת של תוכנית עבודה.
2. שלב קיום הישיבה.
3. תיעוד הישיבה וכתובת הפרוטוקול.

שלב ההכנה כולל עריכה של תוכנית עבודה, וגם עריכה של כל התחקירים והסקרים החיוניים העוסקים בנושאים מסוימים ומסייעים לקבלת ההחלטות בישיבה.

תכנון הישיבה:

הישיבה עצמה מתקיימת בהתאם לתוכנית עבודה ובהתאם ללוח זמנים. ניתן לקיימה באופן הבא, כך שהיא תארך בין שעה וחצי לשעתיים.

1. השלב הראשון נמשך בין 10 דקות עד 15 דקות:

- לוודא שיש מספיק אנשים.
- קבלת פנים.
- היכרות (במקרה הצורך).
- סיכום הישיבה האחרונה ומעקב אחר עלויות.
- הצגת לוח הזמנים ותוכנית העבודה ואישורם, כולל אישור משך הישיבה.
- אישור שיטת דיון.

2. השלב השני נמשך בין שעה לשעה וחצי:

- הצגת נושאי הישיבה.
- דיון בנושאים הללו.
- קבלת החלטות נחוצות.
- חלוקת משימות בצורה שתסייע ליישום ההחלטות.

3. השלב השלישי נמשך 10 דקות:

- סיכום תוצאות הפגישה.
- קריאת הפרוטוקול ואישורו.
- קביעת מועד עבור הפגישה הבאה.

כפי שאנו רואים, אם עובדים לפי תוכנית עבודה זו, עומדים בפרק הזמן המוגדר עבור כל סעיף ונמנעים מהערות ממושכות וחסרות טעם במהלך הפגישה. התוצאה היא ישיבה פוריה המאפשרת לנו לדון במספר גדול ככל האפשר של נושאים בפרק זמן קצר ככל האפשר.

לכאורה, הישיבות הן לא העבודה עצמה אלא שלב כדי לתאם את העבודה ולקבל את ההחלטות לגביה. הישיבות צריכות להיות קצרות, ולתת את מירב הזמן לעבודה עצמה. אם רוב הזמן מוקצה לישיבות זה מעיד על פגם ניהולי שמצריך טיפול בו.

פרוטוקול

השלב השלישי - תיעוד הישיבה וכתובת הפרוטוקול. חשוב לציין כאן שתיעוד הישיבה נעשה בסופה, אלא המזכיר כותב את הפרוטוקול (או מקליד במחשב אם קיים) במהלך הישיבה. בתום הישיבה מקריאים את הפרוטוקול, חותמים עליו ועוזבים את מקום הישיבה.

מנגנון זה שונה מהשיטה הישנה, שבה נהגו לכתוב את הפרוטוקול בתום הישיבה ולהקריא אותו בתחילת הישיבה הבאה. שיטה זו גרמה להחלטות להישכח ולאחר מכן לא בוצעו כל המשימות הקשורות אליהן או חלק מהן בין שתי הישיבות. השיטה החדשה מסייעת לארגן את ההחלטות ולחלק את המשימות בצורה ברורה בסוף הישיבה. במקרה שיש מחשב, כל משתתף יוצא מהישיבה לאחר שקיבל העתק מודפס של הפרוטוקול. דבר זה עוזר לזכור את המשימות ולבצען בדיוקנות בהתאם למה שנקבע.

על פרוטוקול הפגישה לכלול את הנושאים הבאים לכל הפחות:

- מקום הישיבה.
- תאריך הישיבה ומשך הזמן.
- שמות הנוכחים.
- שמות הנעדרים.
- ההחלטות החשובות ביותר שנתקבלו בישיבה, כולל ציון התומכים, המתנגדים והנמנעים.
- המשימות שחולקו הישיבה.
- מועד הישיבה הבאה, והנושאים החשובים ביותר שיש לדון בהם.

לאחר הישיבה, ראש הצוות והמזכיר מכינים תוכנית עבודה לישיבה הבאה ועורכים את התחקירים הנחוצים. חומר זה יחולק למשתתפים זמן קצר לפני הישיבה המתוכננת, על מנת שיוכלו להתכונן לקראתה בצורה טובה יותר.

דוחות:

הדו"ח הוא בדרך כלל פירוט של הישגים, כישלונות ולקחים המתלווים לעבודה. הדוחות שונים זה מזה בהתאם לתקופות ולתכנים.

ניתן לציין את סוגי הדוחות הבאים:

- דוחות שטח ודוחות חירום, הנחוצים כדי לקבל החלטות במהירות.
- דוחות שבועיים, הנחוצים למעקב אחרי הפעילויות.
- דוחות חודשיים ודוחות תקופתיים, הנחוצים כדי לעקוב אחר פעילויות ואחר תוצאות העבודה.
- דוחות חצי-שנתיים ודוחות שנתיים, הנחוצים כדי לעקוב אחר ביצוע הפעילויות, התוצאות, המטרות והתוכניות הכלליות.

הדוחות יכולים להיות בכתב או בעל פה. למעט דוחות החירום הדחופים, כל הדוחות עוברים ארבעה שלבים: שלב ההכנה, שלב המיון והסידור, שלב הכתיבה ושלב הבדיקה החוזרת.

להלן פירוט ארבעת השלבים:

א. שלב ההכנה:

- הגדרת המטרות שאתה מעוניין להשיג באמצעות הדוח.
- הגדרת מטרות הקורא בדוח.
- איסוף נתונים, עובדות ודעות שרוצים לציין בדוח באופן מדויק.
- איסוף תמונות, אמצעי הבהרה ומסמכים שרוצים לצרף לדוח.

ב. סידור החומר בדוח:

- רישום המטרה בבירור.
- למידת הרעיונות, המידע והעובדות שנאספו.
- הגדרת חלוקת פרקי הדוח באופן ברור.
- אימות המסקנות או ההמלצות המצורפות לדוח.
- בחינת הכותרת הראשית והכותרות המשניות וניסוחן בצורה מדויקת יותר והתאמתן.
- בדיקת האפשרות להוציא חלקים מהדוח ולצרף אותם כנספח.

ג. כתיבת הדוח:

1. הקדמה הכוללת:

- שם מגיש הדוח והתפקיד שלו.
 - תאריך הדוח.
 - סיווג הדוח לפי רמת הסודיות והחשיבות.
 - הגדרת נושא הדוח.
 - הגדרת מטרת הדוח.
 - סיכום הנתונים הבסיסיים בדוח והתוצאות שלו.
 - הצגת סדר פרקי הדוח.
 - הגדרת המונחים והקיצורים שנעשה בהם שימוש בדוח.
2. פרקי הדוח העיקריים: יש לכתוב את פרקי הדוח בסדר כרונולוגי ולוודא שהוא יכול ללמוד את הפרקים הבאים בסדר המצוין:
- ציון עובדות ומידע.
 - חקירת העובדות
 - מסקנות והמלצות
 - תיאור הנהלים שבוצעו במהלך המחקר
3. סיום הדוח, כולל: הצעות ליישום המלצות (יש לוודא שאין חזרה על מה שנכתב במבוא).

ד. בדיקה חוזרת הדוח:

- בדיקת עיצוב הדוח ובמבנהו.
- ניסוח הכותרות באופן מדויק יותר כדי להתאימן למטרת הדוח.
- סקירת הכתוב באופן מלא ומדוקדק של כל הדוח ועריכתו.
- סקירת הנספחים (תרשימים, תמונות, מסמכים וכדומה).

מומלץ לכותב הדוח שיחזיק ברשותו פנקס וירשום בו הערות על בסיס יומי. דבר זה יועיל לכתיבת הדוח ויסייע לו לזכור נקודות עיקריות ולא לאבד אותן, שכן אחרת הן עלולות להישכח.

דרכי מעקב אחר רמת ביצועים והישגים

דרכים אלה עשויות לכלול טבלאות וגרפים. הטבלה הבאה מתאימה למעקב אחר פרויקטים:

עבודה	אדם/צוות ממונה	תאריך סיום	שיטת עבודה	תוצר/תוצאה

ניתן לפצל טבלה זו בהתאם לשלבי העבודה באופן הבא:

שלב	תאריך ביצוע בהתאם לתוכנית	תאריך ביצוע בפועל	שיטת ביצוע	תוצר/תוצאה

כמו כן, ניתן ליצור טבלה המיועדת למעקב אחר עלויות הפרויקט ואחר לוח הזמנים לביצועו. הטבלה יכולה להיות בהתאם למבנה הבא, (מבוסס על חוברת הדרכה של מרכז ביסאן 1998).

פעילות	מטלה	עלות		זמן	
		הוצאה בפועל	תקציב	זמן מתוכנן	זמן בפועל

השימוש בטבלאות למעקב אחר עבודת האנשים עשוי לכלול טבלאות יומיות, שבועיות, חודשיות, רבעוניות, חצי-שנתיות ושנתיות. להלן כמה דוגמאות לטבלאות אלה.

טבלה למעקב יומי

שעה	פעילות	הערות

טבלה למעקב שבועי

יום	שעה	פעילות	הערות

טבלה למעקב חודשי

שבוע	יום	פעילות	הערות

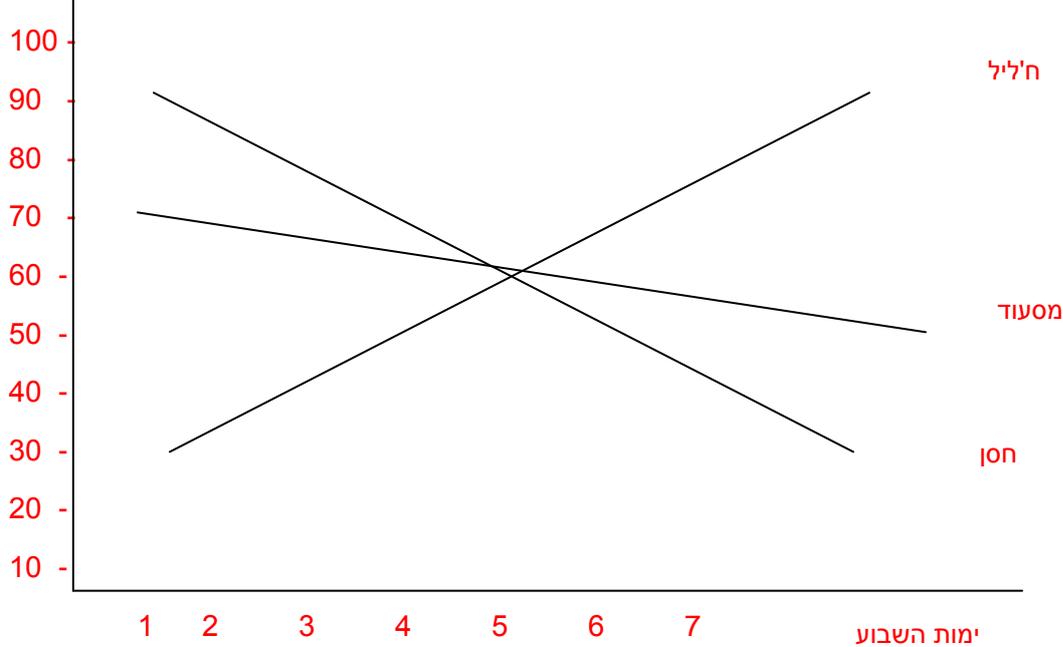
ליתר פירוט, ניתן לתכנן את טבלת המעקב החודשי באופן הבא:

שבוע	יום	שעה	פעילות	הערות

באופן זה, ניתן להכין טבלה רבעונית, חצי-שנתית ושנתית.

ניתן להשתמש בגרפים כדי להשוות בין ההישגים של אנשים שונים. לדוגמה, קבוצה של מוכרי ירקות המורכבת משלושה אנשים יכולה להשוות בין המכירות שלהם באמצעות הגרף הבא.

מספר ארגזי הירקות שנמכרו

ניתן להשתמש בגרף זה במקרים רבים; הוא מבהיר את מגמת העלייה במכירות של חליל, את מגמת הירידה במכירות של חסן ואת המגמה היציבה בעבודה של מסעוד.

ניהול זמנים

טבלאות המעקב והגרפים משקפים את ניצול הזמן האפקטיבי מצד הצוות הפועל למען פיתוח חברתי. מאחר שזמן הוא החיים - חשוב מאוד לנצל אותו בצורה יעילה.

בנוסף לטבלאות והגרפים לארגון הזמן והניהול שלו, העצות הבאות מופיעות במקורות רבים ועשויות לסייע לפעילי הפיתוח החברתי לנהל את הזמן בצורה יעילה:

- קבע נהל קבוע עבור עניינים שבשגרה.
- אם את/ה "טיפוס של בוקר", בצע/י את מטלותיך העיקריות בבוקר, ולהפך - אם את/ה "טיפוס של ערב".
- יש לתכנן את ביצוע המטלות ולבנות עבורן טבלאות.
- אין להזניח את הדברים המשעממים והמציקים, מאחר שהם עלולים ליצור בלבול.
- הנח/י את המטלות שאינן חשובות בצד.
- יש לנתח את הדברים שגורמים להפרעות ולטפל בהם.
- יש לערוך ישיבות "אחד על אחד" אחת לתקופה.
- יש לבצע מטלה אחת בכל פעם או לבצע מטלות דומות ביחד.
- יש לתכנן את שיחות הטלפון לפני ביצוען.
- יש לנהל פנקס רשימות אישי, ולרשום באופן סדיר את כל מה שעולה בראש.
- אין לדחות דברים ("אחר כך" לא מגיע).
- יש לבצע הערכת עבודה באופן מחזורי.
- יש לצאת להפסקות בזמן העבודה כדי שלא תבצע/י את העבודה בצורה שגויה.
- יש לבחור את הדברים החשובים ולא להיענות לכל דבר.
- יש לנהל חלוקת מטלות.
- אל תיקח/י עבודה הביתה אם את/ה לא בטוח/ה שתסיים/י אותה.
- סוף מעשה במחשבה תחילה – מומלץ להתרחק מדמות המנהיג האקטיבי, העובד מבלי לחשוב לפני הביצוע של כל שלב.

תמרוץ

התמרוץ מתבצע או באמצעות מענקים כספיים (גמול כספי, תוספת למשכורת, פרסים ועוד) או תמרוץ מוראלי (עידוד ושבח או נזיפה וענישה).

ניתן לתמרץ בכמה דרכים:

- תמרוץ על-ידי השפעה על רגשות.
- תמרוץ באמצעות שותפות.
- תמרוץ באמצעות התפקיד החלוצי של המנהיגות.
- תמרוץ באמצעות תקשורת.
- תמרוץ באמצעות מטרות.

הסגנון האחרון מתאפיין בפעולה מתוך אמונה במטרות ולא מתוך כפיפות לאנשים, תלות במשכורת או כל פיתוי חומרי אחר. לכן, תמרוץ מסוג זה מתאים לחברים בצוות הפיתוח החברתי, מאחר שהם מסכימים ביניהם על המטרות שלפיהן הם יעבדו. הסכמה זו מובילה לתחושת שייכות של חברי הצוות בקבוצה, ובהמשך לביצוע המטרות מתוך אמונה במטרות שנקבעו, ולא מתוך נאמנות לאדם כזה או אחר.

ישנן תיאוריות נוספות העוסקות בתמריצים, אולם מקומן בספרי ניהול ולא בהקשר זה. חשוב שהתמרוץ יתקיים בסביבה המתאימה, מאחר שקיימת סביבת עבודה מעודדת וסביבה מתסכלת.

מאפייני הסביבה המעודדת:

- הסכמה בין חברי הצוות על מטרות.
- הגדרת המטרות וחלוקה שלהן.
- אמון הדדי בקרב חברי הצוות.
- אימוץ השכנוע כאמצעי עיקרי בדיאלוג, במקום סנקציות ופקודות.
- יכולת חברי הצוות למשוך אחד את השני לכיוון סוגיות כלליות.
- שותפות בתהליך קבלת ההחלטות בתוך הצוות.
- שותפות בביצוע בתוך הצוות.
- ביקורת הדדית בין חברי הצוות.
- העברת מידע בתוך הצוות וחילופי מידע באופן רצוף ועדכני.
- מתן הסבר על תוצאות העבודה לחברי הצוות.
- איסור להקים התארגנויות בתוך הצוות.
- קביעת כללים לפתרון מחלוקות בתוך הצוות.

כאשר נוקטים בתמרוץ באמצעות תגמול חיובי או שלילי, יש להתייחס לטבלה הבאה:

השאלה	דברי שבח	נזיפה (תוכחה)	תיקון והכוונה
למי?	מי שמבצע עבודה טובה.	מי שמבצע עבודה גרועה או טועה בביצוע המשימה והוא בעל ניסיון.	מי שטועה בגלל חוסר ניסיון. כמו כן, לכלל העובדים כדי להעשיר את ניסיונם.
מתי?	מיד לאחר הביצוע של עבודה טובה (לא לדחות את השיבוח).	מיד לאחר ביצוע העבודה הגרועה או הטעות, וללא עיכוב.	בכל זמן ומקום.
איך?	לשבח את האדם על עבודתו, ולא על אופיו כאדם.	להעיר על עבודתו, אך לא לפגוע בו או להשפיל אותו.	דרך קורסים והשתלמויות.

טבלה זאת מצביעה על סוגיות חשובות - למשל:

- ← טעויות הנגרמות כאשר נוזפים באנשים חסרי ניסיון וחסרי הכשרה, מאחר שבמצבם לא צריך לעשות זאת, אלא לתקן את טעויותיהם. במצב זה, נזיפה מובילה לתסכול, מאחר שהנזפים עלולים להרגיש תחושת כישלון לאחר המעשה, והנזיפה עלולה להעמיק את רגשות האשם ולהפוך אותו לתסכול. לעומת זאת, הכשרה מחדש מגבירה את הביטחון העצמי של האנשים הללו ומוסיפה לניסיונם, מה שמתבטא בצורה חיובית בביצועים שלהם.
- ← טעויות הנגרמות כאשר משבחים אדם במקום את עבודתו - הדבר עלול להוביל לעתים ליהירות ולאדישות בביצוע העבודה בהמשך.
- ← טעויות המביאות לתוצאות הפוכות - לפעמים נוזפים באדם בטעות במקום בעבודתו, והדבר עלול לגרום לתסכול ולפגיעה בכבודו של האדם.
- ← טעויות הנגרמות בשל דחיית דברי השבח לאחר שהעבודה מבוצעת בצורה טובה, ובשל נזיפה עם ביצוע עבודה בצורה לא טובה.

על מנת ליצור אווירה מעודדת, יש להקפיד לשבח יותר מאשר לנזוף. כמו כן, יש להבדיל בין מצבים הדורשים נזיפה ובין מצבים הדורשים תיקון. בנוסף, יש להקפיד כי דברי השבח או הנזיפה יתייחסו לעבודה שביצע האדם, ולא לאדם עצמו, אחרת הדבר עלול לגרום ליהירות או לתסכול. חשוב מאוד ליצור אווירה של אחווה וסולידאריות בצוות הפיתוח החברתי. הטיפול בטעויות על-ידי ליווי האדם שטעה והטיפול בקשייו באופן משותף עדיף בהרבה מהנזיפה. כמו כן, שיטה זו יעילה מבחינה חינוכית והיא מגבירה את רוח השותפות בתוך הצוות.

לבסוף, הדרך הטובה ביותר לנזוף באדם במהלך עבודה בתוך הקבוצה היא באופן לא ישיר, כלומר באמצעות הצגה של הגרפים והתרשימים שהוזכרו לעיל. באופן זה ניתן להציג הישגים המעידים על עבודתו של כל אחד ואחד מבלי להעיר הערות. מטרת הגרפים היא לעורר באופן זה בקרב אנשים המפגרים בהישגיהם את תחושת התחרותיות וההישגיות, ולעודד אותם להדביק את הפער עם האחרים.

תהליך הביקורת הוא חלק בלתי נפרד מתהליך המעקב. לעתים הביקורת נתפסת כפעילות שלילית שמטרתה לחשוף את הפרצות והליקויים, ובמיוחד את האנשים הרשלניים על מנת להענישם. ההפך הוא הנכון. הביקורת היא פעילות חיובית ומטרתה לחשוף את הדברים החיוביים ולהציג הצעות לשיפור וייעול. בנוסף, בביקורת נחשפים ליקויים ופרצות ומוצגות הצעות לתיקונם. הטיפול בליקויים מתבצע במסגרת הביקורת וברוח חברית כל עוד לא מדובר בפרשיות שחיתות או בכל פשיעה אחרת.

סוג אחר של ביקורת הוא שארגון אחד עושה ביקורת על ארגון אחר או שקיים מנגנון או ועדת ביקורת מיוחדת. בכל הנוגע לביקורות של ארגונים האחד עם השני, על פי התפיסה הישנה הארגונים הבכירים מפקחים על עבודת הארגונים הזוטרים. בעוד שהתפיסה המבוססת על שותפות דוגלת בביקורת הדדית בין הארגונים הבכירים והזוטרים, וכמו כן בין הדרגים המקבילים הפועלים באותו דרג.

מהנאמר לעיל, נראה כי התפיסה המעודדת ביקורת הדדית היא טובה יותר עבור צוותי הפיתוח החברתי, בתנאי שהביקורת מבוצעת ברוח חברית ובשיתוף הדדי על מנת לפתח את העבודה.

לצד הביקורת ההדדית בין ארגונים, ישנה ביקורת מיוחדת המתמקדת בשני מישורים - המנהלתי והכספי. ביקורת זו היא פנימית וחיצונית לעבודה של הארגונים העוסקים בפיתוח חברתי. הביקורת הפנימית בארגונים הללו מבוצעת על-ידי הקמת ועדת ביקורת פנימית וגם על-ידי החשב או הגזבר של הארגון בכל הנוגע לעניינים הכספיים. הביקורת הכספית החיצונית מבוצעת על-ידי רואה החשבון וגם על-ידי מנגנוני הפיקוח הרשמיים הכפופים למדינה או לארגונים חברתיים המפקחים על עבודת המוסדות הללו.

תפקיד הביקורת הפנימית הוא לפקח על עבודת הגופים המנהלתיים ולהגיש דוחות והמלצות למליאה. בנוסף, הביקורת מתייחסת לתלונות של חברים ועובדים, והחלטות הביקורת הן בעלות תוקף.

הביקורת החיצונית, במיוחד ביקורת מצד המדינה, צריכה להתנהל מתוך תפיסה המכבדת את עצמאות הארגונים ואת עצמאות הגופים הפנימיים שלהם, המהווים דרג של קבלת החלטות. כמו כן, הביקורת צריכה להתנהל במסגרת של שותפות בין המדינה ובין ארגונים לפיתוח חברתי.

לסיום מוצגות הערות מסכמות, המבהירות את תהליך הביקורת במלואו:

סוגי הביקורת:

ביקורת מנהלתית

← פנימית

← חיצוני

ביקורת כספית

← פנימית

← חיצוני

כמו כן, קיימת ביקורת מונעת, ביקורת בונה, ביקורת מתמדת, ביקורת פתע או ביקורת תקופתית.

מרכיבי הביקורת:

- ← ביקורת עלויות.
- ← ביקורת ביצוע תוכניות.
- ← ביקורת זמנים.
- ← ביקורת תוצאות.

שלבי הביקורת:

- א. קביעת קריטריונים לביקורת, כולל דרכים להערכת ביצועים.
- ב. שימוש בקריטריונים במהלך הביקורת.
- ג. תיקון טעויות וסטיות מהתוכנית; תיקון תוכניות.

תנאים לביקורת מוצלחת:

- ← הוגנות
- ← ההשתתפות בקביעת הקריטריונים
- ← גמישות
- ← אובייקטיביות
- ← הבנה רחבה
- ← ניסוח דוחות באופן מחזורי
- ← מסירת מידע באופן עדכני
- ← מומחיות מצד המבקרים
- ← קיום מערכת ביקורת אובייקטיבית ומתאימה

הקמת תנועה לפיתוח חברתי

תנועה זו מוקמת על-ידי צוות הפיתוח החברתי ועליה לכלול מספר אלמנטים:

1. אנשים פעילים, המתעניינים בתחום הפיתוח החברתי.
2. קבוצות וועדות הפועלות בתחום.
3. מוסדות וארגונים העוסקים בפיתוח.
4. הון, בעלי כישורים, אנשים משכילים והנהלות של בתי הספר.

לפיכך, תנועת הפיתוח החברתי היא מעין רשת הכוללת בתוכה את האלמנטים הנ"ל ומתאמת ביניהם. תנועה זו יכולה להתקיים ברמה של עיר או כפר בודד או ברמה כלל ארצית. לדוגמה, בישוב מסוים קיימת אגודה לצד מספר מועדונים וארגונים תרבותיים וחברתיים. במקרה זה, הרשת בנויה באופן הבא:

1. קבוצה של ארגונים, אגודות, ועדות ובעלי כישורים, המתעניינים בפיתוח חברתי ברשת מבוססת.

2. כאשר מצרפים אנשים לארגונים העוסקים בפיתוח חברתי יש להתמקד באופן מיוחד על צירוף בוגרים מתחומי הכלכלה, סוציולוגיה, פיתוח, הנדסה אזרחית, גישור, עבודה סוציאלית, הוראה, מנהיגים חברתיים בישוב, מורים וכדומה.

תנאים להצלחת התנועה לפיתוח חברתי:

1. חשיבות ההסכמה על חזון (Vision) התנועה.
2. בהירות המטרות וחלוקתן בהתאם לסדר עדיפויות.
3. שקיפות היחסים והתפקידים בין גורמי התנועה והחברים בה.
4. התנועה מתחשבת בצרכים של הפרטים, הקבוצות והארגונים, ביכולות שלהם ובנקודות התורפה והחוזק שלהם.
5. התנועה מתייחסת לצורכי החברה גם כן.
6. קיום פעילות קבוצתית בתוך התנועה והעמדת מנהיגות מתאימה.

המבנה של תנועת הפיתוח החברתי מצליחה וחשיבותה:

- מבנה גמיש וחסר ריכוזיות המבוסס על פעילות הצוות.
- קיום של קבוצה מרכזית ומסביבה קבוצות אחרות.
- מתאם עבור כל קבוצה, ולא מנהל.
- אימוץ שיטת התקשורת הקבוצתית במקום שיטת הפקודות.
- פומביות, שקיפות ובהירות בכל הסוגיות, הפעילויות, המערכות והתוכניות.
- שמירה על כבוד האנשים והקשבה לצורכיהם וקולותיהם.
- עידוד הביטחון העצמי והחברתי, וצמצום תופעות כגון תלות, הישענות על אחרים, דיכוי מיני וכל צורה של אי שוויון.
- תרומת התנועה לחיזוק הסולידריות בין רוב החברים והקבוצות בחברה.

התכונות של תנועות בירוקרטיות

- בתנועות אלו, התכנון, התקשורת, פתרון הסכסוכים, ניסוח ההחלטות, יצירת החזון והפיקוח מבוצעים על-ידי קבוצה מסוימת ומוגדרת, ולא על-ידי הכלל.
- קיום שלטון יחיד במקום שותפות.

הערכה

הערכה היא פעולה מתמשכת והיא מלווה את המיזם או העבודה בכל שלב. קיימת הערכה מקדימה, הערכה במהלך העבודה והערכה לאחר סיום העבודה.

הערכה מקדימה - כוללת הערכה של תוכניות לפני ביצוען ובדיקה של יעילות, סיכויי הצלחה, אפשרויות ביצוע, יכולות, אמצעים, סביבה מתאימה לביצוע התוכנית, ומספר היבטים נוספים.

הערכה בזמן הביצוע - כוללת הערכה של הפעילות במלואה, של כל שלב ושלב, של הוצאות וביצועים, ושל היבטים נוספים.

הערכה לאחר הביצוע - היא הערכה של הפרויקט לאחר סיומו. זוהי הערכה מקיפה הכוללת את כל מרכיבי הפרויקט. לדוגמה, ההיגיון המיושם בהערכת הפרויקט והתוכניות שלו, אסטרטגיות הבנייה וההקמה של הפרויקט, המטרות, מהלך זרימת העבודה, התוצאות, יעילות הצוות, ההשפעה הכללית של הפרויקט על קבוצות היעד ועל הצוות והקבוצה, האפקטיביות של העלויות, המשכיות הפרויקט וסוגיות נוספות.

ההערכה מתבצעת באופן פנימי ובאופן חיצוני גם כן: הערכה פנימית מבוצעת בתוך הצוות או הארגון ובהשתתפות כל העובדים. הערכה חיצונית מבוצעת על-ידי צוות או יועץ אחד, המגיע מחוץ לארגון או לצוות. יועצים אלה מבצעים את ההערכה שלהם באמצעות שיטות הנשענות על אינטראקציה עם המשתתפים, ולכן ההערכה משקפת את נקודות המבט של העובדים בארגון ולא את נטיותיהם האישיות או את דעתם האישית.

הערכה חיצונית מבוצעת אחת לכמה שנים (למשל, כל חמש שנים), או כאשר קיים צורך להעריך פרויקט גדול או שינוי חד בעבודת הארגון/הצוות.

חשוב לבצע את ההערכה בהתאם לשלבים הבאים:

- א. תחילה, יש להגדיר את מטרת ההערכה ואת הכיוון שלה.
- ב. יש לאסוף מידע ולהגדיר את שיטות ההערכה, את האנשים שייכללו בהערכה ואת השיטה/ות.
- ג. ניתוח המידע שנאסף.
- ד. מתן הערות על הניתוח והצגת המלצות ופתרונות.

לאחר סיומו של תהליך ההערכה בארגון, מתחיל תהליך יישום המסקנות.

הסיכום הבא מבהיר את רוב הסוגיות הקשורות בהערכה:

הגדרת ההערכה: ההערכה היא פעולה שמטרתה לבדוק את מהלך העבודה ואת ההתאמה בין העבודה ובין המטרות שנקבעו (בחינה אם העבודה מובילה להשגת המטרות או אם ישנם ליקויים בנושא זה).

חשיבות ההערכה:

- ← גילוי הליקויים בהדרגה ותיקונם.
- ← גילוי ההישגים והאלמנטים החיוביים, והגדרת הצעדים הבונים להמשך.
- ← הבלטת הצרכים החדשים וקבלת החלטות בעניין.

מתי מבוצעת הערכה?

יש הסבורים כי הערכה מבוצעת לאחר סיום העבודה בלבד, אבל למעשה היא מבוצעת במספר שלבים:

1. הערכה של שלבי התוכנית, שלב אחר שלב, בזמן הכנתה.
2. ביצוע הערכה של האופציות השונות של ביצוע התוכנית ושל היעילות שלה לאחר סיומה.
3. הערכה של חלוקת העבודה בין חברי הקבוצה עוד לפני התחלת הביצוע.
4. הערכת המטרות.
5. ביצוע הערכה תוך כדי עבודה לכל שלב ושלב, והערכה לפעילויות.
6. הערכת הביצועים של חברי קבוצת ההכשרה, הערכת הניסיון שצברו במהלך עבודתם ובחינת המידה שבה הקורס ענה על צורכיהם והשינויים שחלו בהם כתוצאה מהפעילות.
7. הערכת הניסיון שנרכש במהלך העבודה.
8. הערכה מקיפה לאחר סיום ביצוע התוכנית.

באופן עקרוני, קיימות שלוש תחנות עיקריות של הערכה: הראשונה היא בשלב התכנון, השנייה היא בשלב הביצוע והשלישית היא לאחר סיום ביצוע התוכנית. במילים אחרות, תהליך ההערכה הוא יום-יומי והוא מבוצע עבור כל שלב, כל צורת התנהגות וכל החלטה.

הכנות לביצוע הערכה:

1. הכנה של תוכנית הערכה מקיפה.
2. הכנה של שיטת ההערכה.

דרכי הערכה ואמצעים מתאימים:

1. הערכה בשיטת מיפוי: על פי רוב, שיטה זו משמשת כדי להגדיר צרכים ולהעריך אותם.
2. הערכה על-ידי בחינת מקרה מבחן: מתבצעת לעתים כדי להעריך תוכניות.
3. הערכה על-ידי מילוי טפסים.
4. הערכה באמצעות ראיון: לרוב נעשה שימוש בשיטה זו לאחר שגוף חיצוני ממונה כדי לבצע ההערכה עבור תוכנית מסוימת.

5. הערכה באמצעות דיון קבוצתי בתוך הצוות.
6. הערכה באמצעות דיון בקבוצות קטנות
7. הערכה באמצעות מאמר שנכתב על-ידי כל משתתף.
8. ביצוע הערכה אקראית, הערכה מסודרת או הערכה מדורגת.
9. הערכה על-ידי התבוננות.

העצמה ועבודה קהילתית

אלישבע סדן

תקציר מאמר מתוך: אלישבע סדן, "העצמה קהילתית". חברה ורווחה, ינואר 1996, כרך טז, מס' 2, עמ' 143-162.

מושגי יסוד

העצמה היא התרגום המתקבל ביותר על הדעת ועל הלשון של המילה האנגלית empowerment באנגלית, המשמעות המקורית של המושג היא צורה של ייפוי כוח – אישור לפעול בשם החברה, מעין האצלת סמכויות במישור החברתי, הניתנת לפרט מסוים.

העצמה היא תהליך שמשמעותו מעבר ממצב של חוסר אונים למצב של שליטה יחסית בחיים, בגורל ובסביבה. מעבר זה יכול להתבטא בשיפור תחושת היכולת לשלוט ובשיפור היכולות הממשיות להפעיל שליטה.

כשל העצמה (disempowerment) פעילויות מכשילות העצמה, שמקורן בעיקר בפתרונות חברתיים גרועים, אחראיות לחוסר האונים של אנשים מקבוצות חברתיות חלשות, שבגין נזקקותן לפתרונות חברתיים אלה סובלות מסטיגמה, מאפליה ומדיכוי.

העצמה היא, אם כן, תהליך מעבר מן המצב הפסיבי למצב פעיל של יותר שליטה בחיים. הצורך בהעצמה הוא חלק מימוש האנושיות עצמה, עד כדי כך שנתן לומר, כי אדם חסר אונים בקשר לחייו ולסביבתו אינו מממש את הפוטנציאל האנושי הטמון בו (Giddens, 1984, Freire, 1985). מכיוון שחוסר האונים מקורו בתהליכים חברתיים, המפעילים כשל העצמה כלפי אוכלוסיות שלמות, מבקש תהליך ההעצמה לאחד בתוכו תהליכי שינוי פרטניים עם תהליכי שינוי חברתיים בסביבת הפרט. לפיכך, ניתן להמשיג תהליכי העצמה כשלושה תהליכים משולבים: העצמה פרטנית, העצמה קהילתית והעצמה כפרקטיקה מקצועית.

העצמה פרטנית

בכל אדם קיים פוטנציאל של עוצמה, שבנסיבות חיים תקינות שואף להגשמה. להיות אדם פירושו להיות מסוגל להפעיל השפעה ולחולל שינוי, ולכן ניתן לעזור לאנשים להפיק מתוכם העצמה, אך אין צורך להעניק להם העצמה או ליצור אותה עבורם.

העצמה פרטנית היא תהליך שינוי אישי, היכול להתרחש בגוון נסיבות ותנאים, אולם הוא בעל ערך חברתי מיוחד כאשר הוא מתגשם תוך השתתפות פעילה בתהליכי שינוי קולקטיביים של קבוצות וארגונים.

העצמה קהילתית

העצמה קהילתית היא תהליך ההיחלצות של אנשים בעלי מאפיין קריטי משותף ממצב של חוסר אונים למצב של יכולת רבה יותר לשלוט בסביבה ולקבל החלטות באשר לעתיד. המאפיין הקריטי המשותף (סדן ופרי, 1990) הוא תכונה, סגנון חיים או מגבלה, שמבחינה את נושאה כשונים באופן משמעותי משאר

האנשים בסביבה שהם חיים בה. מוצא אתני, נכות פיסית, העדפה מינית יכולים להיות מאפיין קריטי משותף.

תהליך ההעצמה הקהילתית כרוך ביצירת קהילה של אנשים בעלי מאפיין קריטי משותף, סביב המאפיין הזה. התהליך כרוך, אם כן גם בהגדרה מחדש של המושג "קהילה" (Handler, 1990). קהילה היא התארגנות דינמית, משתנה ולא בהכרח יציבה, של אנשים הרואים במאפיין הקריטי המשותף להם בסיס לסולידריות. הם יוצרים קהילה משלהם ומתארגנים לשם שינוי המצב החברתי שהם נתונים בו. שכונות, שהן קהילות בעלות בסיס גיאוגרפי, נכללות בהגדרה זאת, כפי שנכללו בהגדרות מסורתיות יותר של קהילה (טון, 1993).

תהליך ההעצמה הקהילתית מוכר לעובדים קהילתיים, לפעילים ולמנהיגים בקהילות, כמו לחברי קבוצות לעזרה עצמית ולאנשי מקצוע המסייעים בהקמתן של קבוצות אלה.

להלן שלבים "טיפוסיים" בתהליך העצמה הקהילתית

1. אנשים מגלים שאינם בודדים במצבם, בצורכיהם ובתחושותיהם.
 2. אנשים מתחילים להתייחס לזולת, הנושא מאפיין קריטי דומה, בדרכים חדשות. ניכור ועוינות הופכים תמיכה וידידות. ככל שהולך ומוסר מעטה המסתורין מעל המאפיין הקריטי, כך פוחת התלות של בעלי המאפיין מומחים למצבם.
 3. אנשים מגלים, כי ביכולתם לייצג את עצמם, ומתחילים לעסוק בסינוגר עצמי – הם מתארגנים ומתחילים לפעול כקהילה.
 4. הקהילה מעבדת הצעה עצמאית משלה לניהול ענייניה.
 5. הקהילה מציגה חלופה מאורגנת למצב הקיים, או להצעה שהוצעה לה, ונאבקת על יישומה.
 6. הקהילה מפעילה השפעה ומתארגנת לקבלה או לשינוי של חוקים, מדיניות, שירותים, גישות או ערכים החשובים לה.
 7. תהליך ההעצמה מגיע לשיאו, כאשר אנשים, הפעם מתוך עמד של שליטה ויכולת, מגלים מחדש את מגבלות עוצמתם. ההכרה במגבלות מנעה את הקהילה לשתף פעולה עם אנשי מקצוע ועם מומחים שונים. שיתוף פעולה כזה חיוני לבניית קשרים ולהתפתחות בעולם, שבו גם החזקים אינם יכולים להיות אוטרקיים. קהילה שנעצרת לפני הגיעה לשלב זה בתהליך ההעצמה, מאבדת את יכולתה הסינרגית להמשיך ולהפיק העצמה.
- חשוב לשים לב, עד מכה ההעצמה היא מושג תלוי הקשר – תלוי תרבות ותלוי משטר. תהליך ההעצמה הקהילתית מותנה במה שכבר קיים בסביבה. התרבות הדמוקרטית והמשטר הדמוקרטי הם המבנה החברתי של התהליך, על המשאבים והכללים שהם מספקים. אנשים פועלים לא רק במגבלות המשאבים החומריים אלא בתוך מה שמאפשרים ומגבילים התרבות והמשטר הפוליטי שהם חיים בו. מידת קיומה (או העדרה) של סביבה פוליטית המאפשרת התארגנות, מידת קיומה (או חסרונה) של מדיניות חברתית, המקצה משאבים להפעלת פרויקטים קהילתיים, מידת קיומם של ערכים, מסורות וכללי התנהגות, התומכים בהשתתפותם של יחידים ושל קבוצות בחיי הציבור, לכל אלה נודעת השפעה על אופיו, מסלולו ותוצאותיו של תהליך ההעצמה הקהילתית.
- "פוליטיקת החיים" (Giddens, 1991) היא מושג, המבהיר את יחסי הגומלין המתקיימים בין תהליכי ההעצמה הפרטנית לבין ההעצמה הקהילתית. האדם, בחפשו אחר הפירוש הפוליטי האישי שלו, חיפוש

שהוא אחד מסימניה של ההעצמה האישית שלו, יוצר ציפיות לשינו במבנה חברתי. ניתן להמשיך העצמה קהילתית כתהליך המתאפשר כאשר ציפיות פרטניות לשינוי, שנצטברו ברמת המבנה החברתי כמבנים של משמעות, מתורגמות למציאות חברתית. ניתן לומר, כי העצמה פרטנית יוצרת מאגר של פוטנציאל להעצמה קהילתית. מעבר לפוטנציאל הזה זקוקה ההעצמה הקהילתית למשאבים משלה כדי להתגשם. העצמה קהילתית שואבת את משאביה העיקריים משני מקורות שהימצאותם יחד במקום, בעיתוי ובמינון הדרוש עשויה לחרוץ את גורל התהליך:

1. פרטים, שהגיעו בהעצמה האישית שלהם לשלב שבו הם מודעים ויכולים לפעול לצד הגשמת מטרותיהם האישיות גם למען מטרות חברתיות ולא רק כיחידים.
2. אנשי מקצוע או סוכני שינוי אחרים, המחויבים לתהליך שינוי חברתי, ואשר ביכולתם לתרום לתהליך שינוי חברתי, ואשר ביכולתם לתרום לתהליך משמעות, ידע, משאבים חומריים ולגיטימציה.

תוצרים של תהליכי ההעצמה

1. העצמה תלויה בנחישותם של אנשים להשיג משאבים ולפתח יכולות, כדי להשיג מטרה בעלת ערך בחיים. ייתכן שנחישות ורצון הם תוצר ראשון בתהליך.
2. הכרה של אנשים בזכותם להביע שאיפות ומאווים ולהגדיר מחדש את עצמם ואת מצבם.
3. אמונה יכולת העצמית להשיג תוצאות.
4. הישגים ממשיים שונים ומגוונים כמו: שיפור בנגישות, ברמת השירות או בהיקף השירותים, הקמת ארגונים קהילתיים חדשים או השפעה על עיצוב מדיניות חברתית.
5. הצלחה בגיוס משאבים להמשך התהליך או לביסוס מעמדו של הארגון הקהילתי.

ביבליוגרפיה

- סדן, א. (1993). **העצמה בהקשר של תכנון קהילתי: פיתוח תיאורטי**. עבודת דוקטורט. חיפה. הטכניון.
- סדן, א. ופרי, א. (1990). " תדריך להכרת אוכלוסייה מיוחדת". מתוך : סדן, א. **קובץ תדריכים בעבודה קהילתית**, מהדורה שניה ירושלים: משרד העבודה והרווחה ואסי.
- "FREIRE, P. (1985). THE POLITICS OF EDUCATION. SOUTH HADLEY MASS.: BERGIN & GARVEY.
- GIDDENS A. (1984). THE CONSTITUTION OF SOCIETY: OUTLINE OF THE THEORY OF STRUCTURATION. I.A.: UNIVERSITY OF CALIFORNIA PRESS.
- GIDDENS A. (1991). MODERNITY AND SELF-IDENTITY: SELF AND SOCIETY IN LATE MODERN AGE. STANORD UNIVERSITY PRESS.
- HANDLER, J. F. (1990). LAW AND THE SEARCH FOR COMMUNITY. PHILADELPHIA: UNIVERSITY OS PENNSYLVANIA PRESS.

השתתפות – הדרך שלך להשפיע

מאמר מאת: צ'רצ'מן ארזה ואלישבע סדן (2003)

מקור: <http://www.geocities.com/tipulzugi/communityarticle28.htm>

שיתוף הציבור:

תהליך שבו אנשים שאינם נבחרים הציבור / אינם פקידים / לוקחים חלק בקבלת החלטות ביחס לנושאים הנוגעים לחייהם. מתוך כך מתחייב כי ייעוד התכנון הוא לאפשר לאנשים להשיג איכות חיים מרבית.

מהי איכות חיים?

הערכתו הסובייקטיבית של הפרט, המעריך עד כמה צרכיו השונים במהלך חייו באו לידי סיפוק, וזאת בהתחשב באילוצים שונים (אישיים, חברתיים, כלכליים, סביבתיים) בכל תחומי החיים השונים המקיפים הגשמה עצמית, בריאות חיי משפחה, תנאי מגורים, יחסים חברתיים, עבודה, איכות הסביבה, ערכים דתיים תרבותיים וכו'. ריבוי תחומים זה אינו מאפשר לדעת את הגדרתם המדויקת ל"איכות חיים" בעיני אנשים שונים.

עמדתן של הכותבות היא ששיתוף הציבור בתהליכי קבלת החלטות הוא נכון, צודק, הכרחי ואפשרי! זהו תהליך הדורש זמן, מאמץ, חשיבה ומשאבים, אך יש לכך ערך מוסף. במסגרת תהליכי שיתוף כנים ומשמעותיים נוצרים ערכים חברתיים חשובים – אחריות חברתית / מחויבות לדאוג למרחב מעבר ל"פרטי ולאיש" מחויבות אשר יוצרת קהילה. כך בעצם מוקמות תשתיות חדשות, דמוקרטיה השתתפותיות בהם אנשים מוצאים לעצמם ביטוי ומפתחים חברה אזרחית. שיתוף הציבור מחזק את הדמוקרטיה. ישנה ציפייה מתוך חובתם של מקבלי ההחלטות, כי עליהן לקדם תהליכים חברתיים המאפשרים שיתוף.

מושגים:

1. **שיתוף** - פעולה שמישהו עושה למישהו אחר. אדם מחליט על פעולה השיתוף ומשתף בה אדם אחר.
2. **השתתפות** - כשאנו נוטלים חלק בפעילות משותפת עם אחרים.
3. **שותפות** - יחס שוויוני בין הצדדים השונים.
4. **הציבור** - מושג טעון, מחייב לבדוק במי המדובר ובמי לא המדובר, האם הכוונה לכלל?
זו מילה שיוצרת ציפייה שניתן לשתף את כלל הציבור, אך משימה זו בלתי אפשרית, אף אם זו הציפייה. המושג הנ"ל יוצר אשליה של ציבור אחד מונוליטי והומוגני, אך כמובן שאין בכך שכן בכל ציבור קיימות קבוצות ואינטרסים שונים.
5. **תהליך קבלת החלטות** - שיתוף הציבור יתבטא בקשר כלשהו עם תהליכי קבלת החלטות. שיתוף הציבור צריך להתגשם ע"י שיתוף האנשים בהחלטות הנוגעות לרשות הפרט, רשות הקבוצה ולרשויות הציבוריות.

שינויים במודעות הציבור –

המודעות לחשיבות הפעולה העצמית

ההכרה הגוברת בזכותם, במחויבותם ויכולתם של האנשים לפעול בעצמם, במקום להסכים לתכתיבים מהרשויות. התארגנויות אשר יוצרות כוח פוליטי, חברתי ומוסרי. מבטאות את רצונות והצרכים של החברה בהן. מאלץ את הרשויות להבין, כי לא ניתן להתעלם מדרישת הציבור להשתתף בקבלת ההחלטות. יש המבינים ומקבלים את המצב ופועלים לקדמו, ויש המתנגדים המדברים על הנושא ברמה ההצהרתית בלבד ללא כל פעולה ממשית.

המודעות לחשיבות הסביבה

ישנה מודעות ציבורית רחבה לחשיבות הסביבה לחיינו. הזנחת הנושא עלולה להביא לסיכון ממשי בבריאותינו ובקיומנו. המדובר בסביבה הכוללת את כל הקיים בעולם – אלמנטים פיזיים, אקולוגיים, צומח, חי, אמצעים טכנולוגיים, בני אדם על כל פעולותיהם (חברתיות, אישיות, כלכליות ותרבותיות). יש להבין כי ללא סביבה פיזית אין לנו קיום. קיימת אינטראקציה מתמדת בין בני האדם לסביבתם הפיזית. אינטראקציה שלרוב תלויה בנו, כעת ישנה מודעות גדולה יותר לאחריות המוטלת על כתפי בני האדם וגודל השפעת פעולותיהם של בני האדם על כלל העולם והדורות הבאים.

לכן- עלינו לרסן עצמנו, לחסוך במשאבי הטבע, להימנע מפגיעה בלתי הפיכה בהם, אין לנצל את המשאבים עד תום ואין לפעול מבלי לחשוב על התוצאות לטווח הקרוב ולטווח הרחוק.

צדק חברתי וצדק סביבתי

צדק סביבתי - מצבנו הטוב והרע בסביבה מחולקים באופן הוגן ושוויוני בין האנשים והקבוצות בחברה. ישנו צדק סביבתי חלוקתי וצדק סביבתי הליכי.

צדק חלוקתי – Distributive Justice - מצב שבו המפגעים נופלים גם בחלקם של חסרי הכל הכלכלי/חברתי/פוליטי וגם בחלקם של בעלי הכוח, אם אין פתרונות אחרים.

צדק הליכי - Procedural Justice - מצב שבו ההחלטות מתקבלות בתהליך המשתף את כל האנשים הנוגעים בדבר.

הצדק הסביבתי הינו מושג, אשר מהווה בסיס רעיוני ועקרוני לשיח על שיתוף בשילוב עקרונות רחבות יותר, להלן העקרונות:

- **חברה אזרחית** – {קשור למושג governance} מכירים בחשיבות פעולתם של ארגונים והתארגנויות לא פורמליים/לא ממסדיים בתהליכי קביעת מדיניות, תהליכי תכנון ותהליכי בצוע. ישנה הכרה בכך, כי מבנים ממלכתיים היררכיים אינם יכולים לפעול לבד ולהצליח לקדם את פיתוח המדינה בנושאים וברמות שונות. החברה הציבורית תלויה הן בטפוח הפעילות הציבורית ע"י מוסדות המדינה והן בפעילותם הציבורית של התושבים. ישנו צורך בשלטון מקומי מרכזי, אשר מבין את חשיבות הפעילות החברתית של האזרחים במרחב הפוליטי-ציבורי.

- **Agenda 21 – דור יום למאה ה-21** – מסמך שגובש בכנס האו"ם ב-1992. עיקרו של מסמך זה שינוי נורמות חשיבה וגישות קיימות לפתרון בעיות סביבתיות, תוך שימת דגש על הדורות הבאים להתפתח ולפתח.

- **תיאורית התכנון הקומוניקטיבי Planning Theory Communicative** – מגדירה את תפקידם העיקרי של המתכננים כ"הקשבה" לסיפורים של האנשים ומתן עזרה בגיבוש ההסכמה בין העמדות והדעות השונות. כמו כן, יתקיים **דין דליברטיבי**, אשר משמעותו שיחה המכבדת את כל סוגי הידע והידיעה. ידע מקצועי לצד ידע מקומי מתוך התנסות האנשים החיים אותו.

- **אמון** – מקבל דגש מיוחד לאור ההקשר. לא ניתן ליצור תהליך המפגיש אנשים מקבוצות שונות באופן שוויוני בלא להשקיע מאמץ ביצירת אמון הדדי ביניהם, בכוננות להקשיב, בעניין האמיתי ברווחתו של האחר והנכונות לפעול יחד למען מטרה משותפת אחת.

- **העצמה Empowerment**- מקשרת באופן הדוק בין הגישות לשיתוף בעבודה קהילתית לבין תכנון עירוני. הצעת סוגים שונים של פעולות המסייעות לנתח את יכולתם של אנשים לשלוט בחייהם ואת עוצמתם.

על מנת שעקרונות אלו אכן ייושמו ובכדי שצדק סביבתי, חברה אזרחית, אמון והעצמה יהיו למציאות שכיחה ומשחררת יש צורך בתשתית חברתית שתאפשר אותם.

הביטוי לכך צריך להיות **קיומן של זכויות, גישה למידע, משאבים, מקומות ותהליכי קבלת החלטות.**

1. הזכות לגישה למידע :

הכרה בזכות הציבור לדעת את המתרחש. חובתו ואחריותו לדרוש את המידע, וחובת הרשויות לספקו. **קיום המידע והמחויבות לאסוף אותו** - הזכות לקבל מידע תלויה בקיומו או אי קיומו של המידע הנדרש. הזכות לקבלת המידע היא חסרת משמעות, באם המידע הדרוש כדי לגבש עמדה ולנקוט פעולה אינו בנמצא. המדינה צריכה לאסוף את המידע הנדרש עבור האזרחים לעבד אותו ועבורם ולאפשר נגישות אליו. **מורכבות המידע** - חלק מהמידע הנחוץ הינו מורכב ואינו מובן מאליו. המידע מתקבל לציבור ולמקבלי ההחלטות באמצעות מומחים. יש להיות ערים לכך כי המידע אינו לגמרי אובייקטיבי ונתון לפרשנות הגורמים אשר מייצרים מעבדים ומעבירים אותו. חשוב לשים לב כי המידע יהיה מנוסח בצורה ובשפה מובנת עבור המשתתפים שאינם מומחים בתחום מסוים. יש לפשט את המורכב ולפרט את הדורש הרחבה. כל דבר ניתן להסביר. הקושי להסביר את המידע לשאר הציבור נובע מהתנשאות ואי רצון לשתף. הציבור זכאי לקבל מידע אמין ולהיות חלק מתהליך קבלת ההחלטות בכל סוגיה.

2. הזכות לגישה למשאבים:

משאבים טבעיים וחברתיים הכוללים מים ואויר נקיים, שטחים פתוחים, דיור מוסדות ושירותי ציבור. משאבים בעולם מנוצלים באופן לא שוויוני (דוג' שימוש 904 ליטר מים ליום בסביון ו-110 ליטר מים באום אל פאחם) נגישות למשאבים זו שאלה מורכבת. לדעת הכותבות, תפקיד המדינה וההתארגנויות האזרחיות לדאוג ליותר שוויון בחלוקת המשאבים.

3. הזכות לגישה למקומות:

עצם הימצאותם של משאבים בסביבה אינו מבטיח כי ניתן להשתמש בהם. קבוצות מסוימות בחברה חוות חוסר יכולת להגיע פיזית למשאבים אלו. הסביבה צריכה להיות מתוכננת כך שניתן יהיה להגיע לשירותי הבריאות, חינוך ורווחה המסחר והתעסוקה באופן נגיש.

4. הזכות לגישה לתהליך קבלת ההחלטות :

נובע מן התביעה לתהליך הוגן של קבלת החלטות. האפשרות להשתתף התהליך אמורה להניע אנשים להיות אחראים לסביבה. זהו מסר מצד מקבלי ההחלטות שהם מעוניינים בשותפים מתוך הציבור.

סוגיות

סוגיית שיתוף הציבור

שיתוף הציבור הינו ערך דמוקרטי העומד בפני עצמו, נוסף לכן הוא מתבקש מבחינה מעשית. בעת שאין שיתוף נפגעות יכולתן של הרשויות המקומיות לתפקד ואיכות פעולתן. דרישת התושבים בעניין לעיתים נובעת מאי אמון בכנות המניעים וההחלטות של הרשויות, כתוצאה מנסיון בו נפגעו מהחלטות אלו ואחרות, כעת אינם מקבלים את הטיעון שאלו ההחלטות היחידות שניתן לקבל. ואמנם בתהליך עצמו מתקבלים בקשיים וחוסר רצון מצד הרשויות המקומיות. הסיבה לכך היא שקיימת חוסר הערכה מצד הרשויות המקומיות והאמציות ליכולת התושבים לחוות דעה עניינית ולהתחשב באינטרסים קהילתיים רחבים.

אם כך למה לשתף?

- על ידי שיתוף הציבור יוכלו לייצג בצורה אפקטיבית יותר את התושבים.
- לאור התארגנויות מקומיות וארציות של קבוצות תושבים הדורשות מעורבות, מתחילים מקבלי ההחלטות להבין, כי עליהם להיענות לפחות במידה מסוימת לדרישות אלו.
- ההחלטות המתקבלות הן לא מקצועיות בלבד, אלא החלטות ערכיות, על כן במידה והחומר ינוסח בצורה פשוטה ומובנת לכל יוכל הציבור להשתתף.

למה להשתתף?

- השתתפות היא בחירה של הפרט, לא כל אדם מעוניין או יכול להשתתף.
- נושא חשוב ומשמעותי לפרט, רצון לחוש שותף וחלק מהקהילה, רצון לתרום או לזכות בהוקרה וכבוד.
- קיומו של זמן פנוי, ידע, מודעות לבעיה, גישה בסיסית המאמינה כי יש מקום לשינוי, קיומם של משאבים וכוח נפשי.
- קיומה של אמונה עצמית ויכולת, בטחון עצמי, אומץ לדבר בפני קהל.
- רצון לטפל בנושא מוכר חשוב מעניין נוגע לפרט והדורש טיפול מידי.

אי השתתפות – הרבה פעמים נובעת מאי אמון בכנות ורצון הרשויות לשתף, במידת מחויבותם להקשיב לדעות התושבים. יש להבהיר מראש מה רצוי להשיג וכיצד. נוסף לכך, אסור למשתפי ההחלטות ליצור אשליה שתושבי העיר יוכלו להשפיע, אם אין בכוונתם לאפשר זאת.

מיסוד – מחויבות עקרונית ומחויבות מעשית המתבטאות בהפניית משאבים של זמן, תקציבים וכוח אדם לתהליך השיתוף. יתרונו של תהליך ממוסד הוא שברור לכולם מה אמור לקרות והשיתוף אינו תלוי בשיקול דעתם של הגורמים המחליטים בתוך המערכת – שיקול המשתנה מפעם לפעם.

אך, אם לא קיימת במסד תמיכה בעקרון השיתוף, המיסוד לאיעזר, כיוון שתמיד ניתן לעקוף הנחיות ממוסדות. מי יגבש את המיסוד? איך? עפ"י אילו קריטריונים?

היות ולא ניתן לחזות מראש את כל המצבים השונים, המיסוד יכול למנוע גמישות והתאמה לנסיבות. אם אכן יוחלט למסד תהליך זה, חשוב לגבש אותו יחד עם הציבור.

מקצועיות – לא מספיק רק ידע בתכנון או בעבודה קהילתית אלא רצוי שבנושא השיתוף יעסקו אנשים בעלי ידע והבנה משולבים. ידע להניע אנשים להשתתף, לאפשר דיון פתוח ושיווייני בין אנשים שכוחם אינו שווה. מומלץ להזמין אדם חיצוני לצורך כך.

מיהו הציבור? מי מייצג את הציבור? מי ראוי לייצגו? לא יתכן כי לציבור יהיה אינטרס אחד וקול אחד. בכל קהילה חיות ופועלות קבוצות שונות בעלות צרכים שונים. לא ניתן להגיע לייצוג סטטיסטי של כל חלקי הקהילה הרלוונטית. אך, אם ייעשה ניסיון כן ואמיתי לאפשר לכל האנשים הרלוונטיים לקחת חלק בתהליך, אז ישתתפו אלו שהנושא חשוב להם וניתן לראות בהם את הציבור הרלוונטי. אין הם מייצגים בהכרח את כל הדעות האפשריות, אך מייצגים הרבה יותר מתהליך ללא השתתפות הציבור.

באיזה שלב ישותף הציבור? היום במרבית המקרים לציבור כמעט ואין סיכוי לדעת על קיומה של תכנית כלשהי, שכן פרסומה אינו מאפשר העברת מידע שניתן לעשות בו שימוש באופן מסודר. בשלב שהציבור כן משמיע את דברו כבר מאוחר מידי לערוך שינויים מהותיים ולשקול מחדש עקרונות.

אם הייתה ניתנת לציבור אפשרות להיות חלק מהתכנון בשלבים מוקדמים יותר, הוא היה יכול להשתתף בעיצובה באופן חיובי ולא רק דרך הבעת התנגדות.

• מאמרים נוספים בנושא: <http://www.geocities.com/tipulzugi/communityarticles.htm>

פרקטיקה מעשית של צדק סביבתי

מאת: עו"ד ברכה עמית

עו"ד עמית ברכה הוא סמנכ"ל עמותת "אדם, טבע ודין".

מקור: <http://www.news1.co.il/Archive/003-D-27417-00.html?tag=15-25-14>

הגנת הסביבה כפעילות למען זכויות אדם: על התהליך המורכב של יישום ערך הצדק הסביבתי, כשרק העשירים מצליחים להגן על זכויותיהם הסביבתיות.

המאמר מבקש למפות את השלבים השונים הכרוכים ביישומם של עקרונות של צדק סביבתי, ההולכים ותופסים את מקומם במאבק הכולל למען זכויות האדם בישראל. המאמר בוחן הן את הפן התאורטי והן את הפן המעשי במאבק בדרך ליישומם של צדק סביבתי ומדגיש היבטים רוחביים - שלטוניים, כלכליים, חברתיים, חינוכיים ובריאותיים - אינהרנטיים למושג זה. זאת, בין השאר, באמצעות הצגת "מקרי בוחן" שבהם סיעה עמותת "אדם טבע ודין" למאבקן של קבוצות אוכלוסייה מוחלשות למען איכות חיים נאותה. המאמר מצביע על הפער המטריד שבין שלב ההמשגה והתאורטיזציה של מושג הצדק הסביבתי לבין יישומו של העיקרון הלכה למעשה.

נושא הגנת הסביבה צובר בשנים האחרונות תאוצה בישראל, רבות בזכות הירתמותם הראויה לשבח של ארגונים וגופים ציבוריים הפועלים בתחום זה. בשנים האחרונות חלו בקרב העוסקים במלאכה מהפך פרדיגמטי ושינויי תפיסה, ובד בבד עמם התפתחה ההכרה בכך שפעילות למען ההגנה על הסביבה היא, ללא כחל וסרק, גם פעילות למען זכויות אדם. בתוך כך אנו עדים לפעילות אינטנסיבית למען ההכרה הנורמטיבית בזכות לסביבה נאותה כזכות יסוד חוקתית, על-חוקית. המהפך הפרדיגמטי התבטא בין היתר בהבנה שאין אנו מצויים עוד את ערך ההגנה על הטבע, החי והצומח כערך עצמאי ומנותק מזכויות אדם; כיום, יותר מתמיד, אנו יוצרים סימביוזה בין הצורך להגן על הסביבה הפיזית מפני פגעי האדם לבין הצורך לאפשר לאדם לעשות שימוש מושכל במשאבי הסביבה, כדי שהדור הנוכחי והדורות הבאים יוכלו ליהנות מאיכות חיים נאותה.

את ההכרה הפורמלית הרחבה ביותר בזכות לסביבה נאותה כזכות על-חוקית טבעו נשיא בית המשפט העליון (בדימוי). **אהרן ברק** והשופטת (בדימוי) **דליה דורנר**, אשר קבעו בפרשת **אדם טבע ודין נ' הוועדה לתשתיות לאומיות** כך:

חוק הפוגע באיכות הסביבה באופן הגורם לפגיעה במינימום הקיום האנושי פוגע בכבוד האדם וחירותו.¹ האינטרס הציבורי הכבד לסביבה ראויה, שהוא אינטרס כלל עולמי, ושמבוסס כאמור על זכויות אדם ואינטרסים ציבוריים הזוכים להגנה חזקה בדין ובפסיקה הישראלית, מספיק לדעתי ליצירת חזקה לפיה יתפרשו דינים, ככל שהדבר ניתן, כתואמים את הזכויות והאינטרסים בדבר סביבה נאותה.² אף כי הדרך להכרה בזכות לסביבה נאותה כזכות יסוד על-חוקית בעלת עיגון סטטוטרי, או אף כזכות יצירת פסיקה, עודנה ארוכה, אנו מצויים בעיצומו של תהליך חיובי שאין ממנו דרך חזרה.

על-רקע המאבק המשפטי-חוקתי להכרה בזכות יסוד לסביבה נאותה, מטרתו של מאמר זה היא בחינתו של התהליך המורכב של יישום ערך הצדק הסביבתי, ובהוצאתו מן התאוריה אל הפועל. לצורך כך אציין שלושה שלבים עוקבים והכרחיים שיש לבצע בדרך אל יישומו של "צדק סביבתי":

- בשלב הראשון יש להגדיר את המושג "צדק סביבתי" ולזהות פרמטרים חברתיים, סביבתיים וכלכליים שיהוו בסיס לקידום פעילות למען צדק סביבתי. שלב זה הוא עיוני ברובו ומתבטא בעיקר בהמשגה של המונח — שלב הכרחי בכל מאבק לקידום רעיון חדש, המניח יסודות למאבק למען הגשמתו של צדק סביבתי.
- בשלב השני יש להשתמש בכלים ובידע ממגוון דיסציפלינות מקצועיות (מדעיים, משפטיים, תכנוניים ועוד) כדי לקדם את הפעילות למען צדק סביבתי, הן במקרים קונקרטיים והן במסגרת קידום מדיניות לאומית.
- השלב השלישי הוא השלב הפרגמטי, ואכנה אותו גם "השלב המטריד". במסגרתו יש לבחון כיצד מתבטא הצדק הסביבתי הלכה למעשה, וכיצד ניתן לגייסו הן לטובתה של קהילה מסוימת, והן לטובת הציבור בכללותו. לטעמי, זהו השלב המורכב והקשה מכולם ליישום, שכן הנחת המוצא שלו היא שצדק סביבתי חייב גם להיראות ולא רק להוות בסיס לפולמוסים. שלב זה מאפשר, דרך פעולה ממשית, הטמעה תודעתית של המושג "צדק סביבתי" החורגת מגדר העיסוק התאורטי.

א. יישום השלבים השונים

1) הגדרת המושג "צדק סביבתי"

העיסוק בהגשמה של צדק סביבתי, הוא תולדה מובהקת של צרכי שטח הקוראים לתיקונו של עיוות חברתי המתבטא בקיטוב בין מי שנהנה מסביבה נאותה ומיכולת אפקטיבית להגן על עצמו מפני מפגעים סביבתיים, לבין מי שאינו נהנה מכך, כיוון שזכותו הבסיסית מופרת מדי יום ביומו. כמו לכל מושג תיאורטי הצומח מתוך צרכי שטח, גם למושג "צדק סביבתי" הגדרות נזילות המשתנות מעת לעת בהתאם לדינמיקה שבה פועל הציבור לשם השגתו ובהתאם לכלים שבהם הוא משתמש. בהקשר זה ניתן להטיל ספק במידת הרלוונטיות של הגדרות אוניברסליות, שכן על-פי רוב נודע לרכיב הגיאוגרפי תפקיד דומיננטי בעיצובו של הצדק הסביבתי. למשל, היותה של מדינת ישראל אחת המדינות הצפופות ביותר בעולם מביא למצב דברים שבו לפיזור המפגעים הסביבתיים יכולת פגיעה פוטנציאלית בציבור כולו, חזק כחלש. עם זאת, אוכלוסיה חזקה יותר תצליח על-פי רוב "לרכוש" לעצמה סביבה נאותה יותר.

ההגדרות האוניברסליות למושג "צדק סביבתי" הובנו על יסוד תפיסה שלפיה יש לפעול למען צדק סביבתי בשל קיומם של פערים חברתיים גדולים בין קבוצות אוכלוסיה שונות. חוקרת הסביבה **טיילור (Taylor)** יצרה מארג של ביטויים המתייחסים לאפליה סביבתית, והמספקים הגדרות שונות ומקוריות למושג "צדק סביבתי". בין הביטויים הבולטים שהיא הציעה ניתן להצביע על אלה: ההשפעה השלילית והלא מידתית של נזקים סביבתיים; ההשפעה השלילית והלא מידתית של מדיניות סביבתית (למשל, השוני בין קהילות מגזעים שונים ברמת הניקיון הסביבתי באזורי מגוריהם); ההפרדה בשירותים ובמתקנים ציבוריים כדוגמת פארקים, חופים ותחבורה ציבורית; ואי-שוויון באספקת שירותים סביבתיים כדוגמת פינוי אשפה ונגישות תחבורתית³. פרופ' **ארזה צ'רצ'מן** הגדירה ארבעה תנאים בסיסיים הנחוצים לשם השגת צדק סביבתי:

הזכות לגישה למידע סביבתי; הזכות לגישה למשאבים; הזכות לגישה למקומות; והזכות לגישה לתהליך קבלת ההחלטות⁴.

לאי-הצדק הסביבתי בישראל יש כמה היבטים: מפגעי סביבה ובריאות בקרב הציבור הרחב מתחלקים באופן לא שוויוני; לאוכלוסיות חזקות יש יכולת לנהל מאבק יעיל ואפקטיבי במפגעי סביבה יותר מלאוכלוסיות חלשות. האוכלוסיות החזקות יכולות להגיע ביתר קלות אל מקבלי ההחלטות, הן בעלות משאבים כלכליים ונגישות לאנשי המקצוע והן בעלות פנאי ופניות לניהול מאבק סביבתי. אכן, כוח ומשאבים אינם חזות הכול, וקיימים מקרים שבהם גם בעל היכולת הכלכלית והחברתית, הנגיש אל השלטון, ואשר יכול לממן את עורכי הדין הטובים ביותר, לא יוכל למגר מפגע סביבתי הסמוך לביתו. למשל, חלק בלתי מבוטל מן הציבור המתגורר בסמוך למפרץ חיפה אינו מוגדר בהכרח כציבור מוחלש, ועם זאת, הוא ממשיך לסבול באופן תדיר מזיהום אוויר מתמשך הנפלט מהמפעלים המזהמים באזור ומאזלת יד מצד מקבלי ההחלטות. יחד עם זאת, המציאות הישראלית מלמדת כי ככלל, סיכוייהן של קבוצות חזקות להגן על עצמן מפני מפגעים סביבתיים ולממש את זכותן לסביבה ראויה - גדולים יותר.

עם התפתחות העיסוק באיכות הסביבה בכלל ובצדק סביבתי בפרט, התפתחו מושגים המשמשים במאבקי צדק חברתי, ובכללם "העדפה מתקנת", "היתכנות תכנונית", "גיטואיזציה", "המרחב הציבורי", "גישה חופשית" ועוד. בהמשך אדגים, באמצעות מקרי בוחן, את האופן שבו מושגים אלו באים לידי ביטוי בפרקטיקה לקידום צדק סביבתי.

מה הן המסקנות המשפטיות הנגזרות מן ההכרה בזיקה המתקיימת בין הסביבה לבין החברה?

- **ראשית**, ההכרה בזכות לסביבה נאותה כזכות יסוד חוקתית משמעה שלכל אדם הזכות ליהנות, באופן שווה, מסביבה בריאה ומאיכות חיים נאותה. כדי לפעול למימוש ההגדרה יש לקדם את ההגנה על הסביבה באופן צודק, במובן זה שהיא תחול גם, ולעתים אף ביתר שאת, על קבוצות אוכלוסיה מוחלשות מקרב הציבור. אמרו מעתה: יש שמקורו של אי-הצדק הסביבתי באפליה סביבתית גם אם היא אינה מכוונת.

- **שנית**, קיימת הנחה כי אפליה סביבתית היא נגזרת ברורה של אפליה חברתית. לא אחת חלוקה לא שוויונית בהקצאת משאבים ציבוריים בישראל היא שהובילה לאפליה סביבתית כלפי קבוצות אוכלוסיה מוחלשות. כך לדוגמה אין זה מפתיע שהחברה הערבית בישראל, הסובלת מאז קום המדינה מאפליה בחלוקת משאבים ציבוריים, נפגעת יותר מאחרים מהיעדר השקעה תשתיתית בסביבה וכתוצאה מכך ממפגעי סביבה. משכך, ומשבאפליה עסקינן, פעילות למען צדק סביבתי מחייבת הכרה אפרוירית בצורך להגן על החלש מפני רמיסת זכויותיו, לעתים על דרך העדפה מתקנת. למשל: הגנה על קבוצה מוחלשת מבחינה חברתית-כלכלית מפני הפרטה של המרחב הציבורי לטובת מי שידו משגת לשלם על ההנאה מהמרחב; או הגנה על קבוצה מוחלשת מפני מפגעים סביבתיים, על דרך הקצאת-יתר של משאבים לטובת הטיפול במפגעים.

2) הכלים המקצועיים – האמצעים ליישומן של צדק סביבתי

עם עליית המודעות הסביבתית בשנים האחרונות במדינת ישראל חלה גם התמקצעות מבורכת המאפשרת את פיתוחו של המאבק למען צדק סביבתי. ארגוני סביבה ופעילי סביבה מבינים כי כיום, יותר מתמיד, אין די בקיום תהליך של בירור מושגים ופיתוח תאורטי, וכי יש לנקוט פעולה של ממש. כמו כל תהליך אחר, תהליך ההתמקצעות אינו פשוט. יש לפעול באמצעים חינוכיים, משפטיים, מדעיים, תכנוניים,

ציבוריים ואחרים לשם הצבת משקל נגד לאיומים ההולכים וגוברים על הסביבה שבה אנו חיים ועל הבריאות שלנו.

בבסיס המאבק לקידום צדק סביבתי ניצבת ההנחה שלפיה אין מדובר במאבק בין שווים. פעילות הגנתית למען בריאות הציבור ולמען איכות סביבתו כרוכה ברוב המקרים בהתמודדות עם רשויות המינהל והשלטון, עם תעשייה מזהמת, עם גורמי נדל"ן ועם אילי הון. אל מול כל גורמי הכוח הללו ניצבות לעתים קרובות קהילות חסרות אונים אשר דרכי הפעולה הפתוחות בפניהן מורכבות ולעתים כרוכות בפעילות מתמשכת ובסיזיפיות. יתרה מכך, יחידים וקבוצות נרתעים לא אחת מפני ניהול המאבק הסביבתי נגד מקבלי ההחלטות במדינת ישראל. כאשר הן למקבלי ההחלטות והן לגורמים המזהמים היכולת הכלכלית להעסיק את מיטב אנשי המקצוע מקרב עורכי הדין, המומחים הסביבתיים או אנשי יחסי הציבור, ברור כי ההתמודדות אינה פשוטה כלל ועיקר.

ההתמודדות קשה מכמה טעמים:

ראשית, מכיוון שפעמים רבות מדובר בקבוצות אוכלוסיה מוחלשות אשר מלכתחילה אינן מביאות בחשבון את האפשרות להיאבק נגד גזרות סביבתיות הניחתות עליהן. כמו כן, יש שהתמודדות נדמית לקבוצות חלשות כמאבק 'עוקר הרים' וקשה להן אף לדמיין כיצד ינהלו אותו ויצליחו בו. למשל, התמודדות עם מפעל תעשייה מזהם; עם תוכנית להקמת תחנת כוח מזהמת; עם בארות מים מזהמות המובילות את מי השתייה; עם אתר פסולת פירטי; או עם חומרים מסוכנים בשכונת המגורים המשמשים למשחק בידי ילדים. משום כך מאבקים בתחום הצדק הסביבתי כרוכים פעמים רבות בפעילות שבמרכזה שינוי תודעתי בקרב קבוצות מוחלשות. במילים אחרות: מדובר בתהליך שרשרת שבמסגרתו יכולת מקצועית של ארגונים אזרחיים מובילה להעצמה של הפרט ושל קבוצות אוכלוסיה מוחלשות, ולבסוף לאפשרות של יצירת שינוי חברתי. קיימים כלים מקצועיים נרכשים, וקבוצות אוכלוסיה מוחלשות אכן רוכשות אותם מארגוני הסביבה לטובת פעילות קונקרטי, ובכך מסוגלות להעצים את יכולת הפעולה שלהן בעתיד לבוא, מבלי לפתח תלות בארגוני הסביבה. השינוי החברתי יכול להתבטא, למשל, בתחושת האחריות שקבוצת אוכלוסיה כזאת תגלה בנוגע לנעשה בתחום מגוריה ובהפיכתה מקבוצה שנאבקה בתחילת הדרך נגד מטרד סביבתי נקודתי לקבוצה שמגלה ערנות, אכפתיות ועשייה כללית בכל מקרה שיש בו כדי להשפיע על איכות הסביבה ועל חייה.

ואכן, צמיחתה והתפתחותה של הכרה בכך שניתן ואף צריך לנקוט את האמצעים המתאימים כדי להתמודד עם המפגעים הסביבתיים ועם יוצריהם, מחוללות תהליך של העצמה בקרב הציבור הנפגע. ציבור זה אינו מוכן עוד לסמוך על הרשויות השונות שימלאו תפקידן כנאמן הציבור וישמרו על האינטרס הציבורי הרחב. בתוך כך הולכים ומתעצמים כוחות שונים הכוללים פרטים יחידים, ועדי פעולה, עמותות מקומיות, עמותות אזוריות וארציות ועוד, החשים אחריות לנעשה במרחב הציבורי הסובב אותנו. המאבק לקידום צדק סביבתי מקדם אפוא תהליך של יצירת חברה אזרחית מאוגדת, שבמסגרתה פעילים אנשים בודדים וקבוצות מאורגנות למען ההגנה על הסביבה. זוהי פעילות חברתית מתוך הכרה בחיוניותה של סולידריות חברתית.

שנית, קיימת בעיית הגישה למשאבים מקצועיים שהם כלי חיוני בכל מאבק סביבתי. המחסומים הלא פשוטים שמציב קושי זה בפני אוכלוסיות מוחלשות הם שמכוננים את המושג "צדק סביבתי" כמונח מעשי: אוכלוסיות אלו מתקשות לשכור את אנשי המקצוע המתאימים כדי שיייעו להן במאבקן הסביבתי — אין לצדן מתכנן או אדריכל נוף אשר יצא נגד רשות פלונית משום שאינה מספקת לילדיו גינות ומתקני משחק; אין לצדן עורך דין אשר יטען בשמן בבית המשפט העליון (אל מול סוללות עורכי דין מן המגזר השלטוני

והפרטי) בדרישה מהמדינה לדאוג לטיהור קרקעות מזוהמות בחומרים מסוכנים ממש ליד ביתן; אין לצדן רכזי קהילה אשר ינחו אותן כיצד לחתום על עצומות, לארגן הפגנות ולהפעיל לחץ על שרים לשם הפסקת פעולתה של תחנת כוח מזהמת ליד ביתן.

ארגוני הסביבה אמורים למלא לפחות חלק מהחסר המתואר לעיל. באמצעות שילוב של כלים מקצועיים ומשפטיים מצליחים הארגונים היום, יותר מתמיד, לקדם את האינטרס הציבורי בתחום ההגנה על הסביבה, ובכלל זה את האינטרס של קבוצות אוכלוסייה מוחלשות אל מול גורמים שלטוניים ופרטיים. לא אחת ארגוני הסביבה מצליחים לאגם משאבים ואורך רוח לטובת ניהול המאבק הסביבתי בשם אותן קבוצות אוכלוסייה שמבחינתן המאבק עם רשויות השלטון, עם רשויות המינהל ועם בעלי ההון הוא סיזיפי - לעתים קרובות בבחינת כרוניקה של כישלון ידוע מראש. בכך מיושמים הלכה למעשה ובאופן שיטתי שני השלבים הראשונים ביישומם הפרקטי של צדק סביבתי.

אלא שגם לאחר שמתגברים על שאלות ההמשגה הרעיוניות, וגם לאחר הכשרתם של אנשי מקצוע שיסייעו בקידום ההגנה על צדק סביבתי, אין בכך בהכרח כדי לממש את עקרון הצדק הסביבתי הלכה למעשה. זאת, בשל הפער העצום הקיים בין שני השלבים הראשונים, קרי היכולת להגדיר את המונח "צדק סביבתי" ולספק כלים ליישומם לבין היכולת האזרחית ליישמו דה פקטו. להלן אבחן את "השלב המטריד" באמצעות מקרי בוחן פרקטיים של צדק סביבתי המוצאים ביטוי במציאות היום-יומית, ושעמותת "אדם טבע ודין" הייתה מעורבת בהם.

3) יישום והטמעה של צדק סביבתי

אף שהזכות לסביבה נאותה טרם קיבלה מעמד חוקתי על-חוקי פורמלי, ואף שבתי המשפט טרם עשו שימוש במושג "צדק סביבתי" בפסקי הדין שלהם, אין משמעות הדבר שהמושג אינו עובר, בהדרגה, הטמעה רעיונית במערכת המשפטית הישראלית. כפי שאדגים להלן, החלטות שונות בתחום איכות הסביבה — הן שיפוטיות, הן חקיקתיות והן מנהליות — יכולות לקדם הלכה למעשה עקרונות של צדק סביבתי.

מקרה בוחן מס' 1 :

במסגרת עתירה שהגישה עמותת "הפורום לדו קיום" (להלן - פרשת הגשר) (התבקש בג"צ לחייב את המדינה להקים גשר מעל שפכי נחל חברון, שיאפשר לתושבי היישוב אום באטין שבנגב לחצותו. ללא גשר הייתה קיימת סכנת טביעה והיו גם סכנות בריאותיות אחרות שתושבי הכפר נחשפו להן. המדינה טענה שלא ניתן להוציא היתרי בנייה לגשר ללא קיומה של תוכנית מתאר סטטוטורית ותקפה מבחינה חוקית. תוכנית כזו לא הייתה בנמצא משום שבמועד הגשת העתירה היה המקום יישוב בלתי מוכר מבחינת הדין הישראלי. למרות זאת הורה בית המשפט העליון על בניית הגשר ועל מתן סעד מן הצדק בהסתמכו, באופן נדיר, על סעיף 15 (ג) לחוק-יסוד: השפיטה. בהקשר זה היו דבריו של השופט אליהו מצא נכוחים:

במקרה שלפנינו מדובר במצב "קפקאי" ממש, אשר אומנם זועק לשמיים. ילדים רכים בשנים נדרשים לסכן את חייהם על-מנת להגיע לבית הספר הממלכתי, שהוקם בקרבת בתיהם על-ידי מדינת ישראל, או לחילופין להימנע מלהגיע לבית הספר בימי הגשמים... אין זה מתקבל על הדעת, כי דיני התכנון והבנייה התכוונו למנוע הצלת חיים בדרך של הקמת מבנה זמני לשעת חירום. ואולם אף אם נניח כי זו אכן הייתה כוונתם, אין בכוחם לגבור על הוראתו החוקתית העל חוקית של סעיף 15 (ג) לחוק יסוד: השפיטה⁵.

בהליך משפטי, שניתן לראותו כהמשכו של פרשת הגשר, עתרו עמותת "אדם טבע ודין", עמותת "רופאים לזכויות אדם" והמועצה האזורית לכפרים בלתי מוכרים בנגב נגד משרדי הממשלה הרלוונטיים כדי לחייבם לדאוג לפינוי שיטתי של פסולת מהיישוב אום באטין ולהצבת מכולות אשפה ביישוב⁶. בעקבות הליך משפטי זה, החליטה הממשלה להכיר ביישוב אום באטין כיישוב חוקי לכל דבר ועניין וכללה אותו ביחד עם ששה יישובים נוספים, בתחומה של מועצה אזורית חדשה - מועצת אבו באסמה. בית המשפט הותיר את העתירה תלויה ועומדת כל עוד לא הסדירה מדינת ישראל את הזכות הסביבתית הבסיסית של תושבי אום באטין לפינוי שיטתי של פסולת, ורק לאחר שהושם היישוב תחת חסותה של המועצה האזורית האמורה לספק לו את השירות הבסיסי הזה, נמחקה העתירה.

אם ננתח מקרה זה בהתאם לשלושת השלבים שתוארו לעיל, נמצא כי השלב הראשון בדרך להשגת צדק סביבתי התקיים. העותרים - שפעלו באמצעות עמותה מקומית - עתרו מתוך הבנה ראויה של המושג "צדק סביבתי" כנגזרת של הזכות לסביבה נאותה, הנתונה לכל תושבי מדינת ישראל. משמעותה האלמנטרית של הזכות מתבהרת במלואה כאשר עסקינן בחלק מהאזרחים הבדווים שמתגוררים ביישובים הבלתי מוכרים בנגב, ושסובלים מאפליה סביבתית משום שאינם מתגוררים בתחומה של רשות מוניציפלית מוכרת הנוהגת לספק שירותים בסיסיים כגון תשתיות, ביוב ופינוי פסולת. גם השלב השני התקיים כאן למהדרין, בדמות סיוע משפטי-מקצועי של עורכי דין מהקליניקה המשפטית לצדק סביבתי באוניברסיטת תל אביב. שני השלבים אף קיבלו ביטוי בהחלטתו יוצאת הדופן של השופט מצא.

אך מה באשר ל"שלב המטריד"? האם הצדק הסביבתי ביישוב אום באטין נראה למעשה? גם במקרים שבהם בית המשפט במדינת ישראל נוטה להורות על עשיית "צדק סביבתי" קיים קושי לפקח על ביצוע ההחלטות השיפוטיות. אכן, מבחינה פורמלית הפך אום באטין ליישוב מוכר על-פי דין. אולם אם מדינת ישראל לא תקציב תקציבים נכבדים לטובת המועצה האזורית החדשה, לא יהיה ניתן להתחיל בטיפול יסודי במחדלים הסביבתיים והבריאותיים הקשים שלהם נחשפו תושבי אום באטין לאורך שנים. בשלב זה הופך תפקידם של ארגוני הסביבה ופעיליהם לקריטי. זהו גם השלב הקשה מכול — השלב שבו יש לוודא כי הצדק איננו רק מתקשט באמירות הומניסטיות (חשובות ככל שתהיינה), אלא אף מיושם הלכה למעשה.

מקרה בוחן מס' 2 :

בסוף שנות התשעים הקימה עיריית רעננה פארק עירוני יפה ורחב ידיים בתחומה המוניציפלי. ביולי 2000 החליטה העיריה לסגור את שערי הפארק בפני מי שאינו תושב העיר וקבעה כי תושבי חוץ יחויבו בתשלום מלוא החופן דמי כניסה. זה היה מקרה חריג וחסר תקדים שבו הכניסה לפארק עירוני הותנתה בתשלום. למותר לציין כי הסובלים העיקריים מ'רוב הבריח' שהושם בפניהם בבואם לפארק העירוני רעננה היו תושבים ערבים קשי יום מערי המשולש, הסמוכות לעיר רעננה. ידם של תושבים אלו אינה משגת לשלם דמי כניסה לפארק עירוני כדי ליהנות ממשחק בכדור עם ילד, מרכיבה על שבילי אופניים או ממדשאות. עמותת "אדם טבע ודין" עתרה נגד החלטת העיריה וטענה, בין היתר, כי הסגירה פוגעת בחופש התנועה של תושבי המדינה במרחב הציבורי, שהרי שטח הפארק מוגדר מבחינה חוקית כשטח ציבורי פתוח. עוד טענה העמותה כי הזכות ליהנות מקניין ציבורי, הזכות לשוויון וכן הזכות ליהנות מסביבה נאותה נפגעות. הלבוש המשפטי החוקתי של הטענה היה שהחלטתה של עיריית רעננה פגעה, וממשיכה לפגוע, בזכות לכבוד, שכן אדם שידו אינה משגת לשלם דמי כניסה לפארק עירוני לילדיו כדי שיהנו משירותים בסיסיים שמספק הפארק, הוא אדם שכבודו נפגע.

בסופו של דבר, לאחר למעלה מארבע שנים, פסק בית המשפט העליון כי היות שמשרד הפנים הקים ועדה בין-משרדית בראשותו ונתן סמכות בידה להחליט אם לאשר בקשות שתוגשנה אליה על-ידי רשויות מקומיות לגביית דמי כניסה אל פארקים עירוניים שבתחומן, יש לדחות את העתירה⁷. לנוכח החלטה מאכזבת זו יזמה עמותת "אדם טבע ודין" הצעת תיקון לסעיף 249(8) לפקודת העיריות שעניינו סמכותה של עיריה להקים גינות ומקומות פנאי בשביל הציבור. ההצעה ביקשה לאסור על גביית דמי כניסה לגנים הציבוריים בתחומיה של רשות מקומית או מועצה אזורית. דברי ההסבר להצעת החוק⁸ מלמדים על חשיבותה למען קידום צדק סביבתי: הזכות לגישה חופשית אל המרחב הציבורי הפתוח, ובכלל זה אל הפארקים העירוניים, הגינות והגנים הציבוריים ואל מקומות מרגוע ונופש אחרים בתחומיה של רשות מקומית, מאפשרת לכל אדם - יהא מצבו החברתי-כלכלי אשר יהא - ליהנות בכל עת מהשטח הציבורי הפתוח. זכות זו מגלמת צורך בסיסי של כל אדם להנאה בפועל מסביבה ראויה, ומכאן שאין להגבילה באמצעות גביית דמי כניסה לגנים הציבוריים. זאת ועוד, הזכות ליהנות מפעילויות בסיסיות של פנאי ונופש בגנים ציבוריים שאינן בגדר אטרקציה תפעולית כזו או אחרת - פיקניק על מדשאות בגנים הציבוריים, משחק כדור עם ילד, טיול בשבילי אופניים - היא זכות יסודית ואלמנטרית, שעל כל רשות להעניקה בתחומיה לכל אדם ללא תשלום וללא סלקציה ממונית בין תושב העיר לבין תושב חוץ המבקר בה. בסופו של דבר, התיקון לחוק התקבל⁹, ובעקבותיו נפתח מחדש פארק רעננה לציבור, ללא תשלום, החל מיום 16.8.07.

המקרה של **פארק רעננה** משקף את הכשל בתפיסת העולם הנאו-ליברלית בכל הנוגע להפרטת המרחב הציבורי והיחס אל השטחים הציבוריים הפתוחים כאל מיזם כלכלי. אבהיר את דבריי: בבסיס העתירה עמדה הטענה שהמרחב הציבורי הוא חלק בלתי נפרד מנשמת אפה של הסולידריות החברתית, ואילו הפארק העירוני מספק להמונים את אותם צרכים חברתיים בסיסיים של פנאי, נופש, התכנסות וביילוי עממי. למן אותו השלב שבו הצרכים הבסיסיים הללו, כמו צרכים ציבוריים אחרים במדינת ישראל, עוברים הפרטה, הרי שעסקינן במקרה קלאסי המעיד על תחילתו של אבדן הערבות ההדדית שהייתה נהוגה משך שנים בין רשויות מקומיות. לראשונה היה נדמה כי כלל היסוד שלפיו תושב של עיר מסוימת זכאי ליהנות משירותים מוניציפליים בסיסיים כשהוא מבלה גם בערים אחרות - תאורה, ניקיון מדרכות, ספסלים, אבטחה, וגם (רחמנא ליצלן) גינות, מתקני משחק ופארקים עירוניים - מופר. עיריית רעננה ניכסה לטובת תושביה בלבד את הפארק העירוני, ובכך מנעה בילוי עממי של משחק על דשא, רכיבה בשבילי אופניים או שימוש במתקני משחק לילדים מכל מי שידו אינה משגת לשלם. במילים אחרות: עיריית רעננה הפריטה את המרחב הציבורי וניכסה אותו לטובת תושביה. הסולידריות החברתית התמוטטה. העיר יצרה לה חץ וחומה בין תושביה לבין תושבי החוץ המקיפים אותה.

כאמור, במקרה זה הפארק נפתח מחדש לכל אדם. הכנסת אמרה את דברה בקול ברור ונחרץ - שטח ציבורי פתוח המתפקד כפארק עירוני לא נועד רק לאלו שהפרטה מצויה בידם. פארק אינו מוצר המוצג למכירה, ואין לאפשר לכוחות השוק לווסת את היכולת לרכוש אותו. כנסת ישראל, בהחלטה חברתית-סביבתית ממדרגה ראשונה, קבעה באופן ברור כי הרשות המקומית אינה יכולה להתפרק מחובותיה לספק מינימום של הנאה מהמרחב הציבורי ומהסביבה הירוקה לכל אדם, וכי אין היא יכולה להרשות לעצמה להפוך את מה שהופקד בידיה כנאמן הציבור לטובת הכלל לעוד שירות פרטי הניתן רק למי שידו משגת לשלם.

תפישת העולם, המתבדלת והמתנכרת לסביבה האנושית, נחלה במקרה זה כישלון. זהו מקרה קלאסי המוכיח שלשם השגת צדק סביבתי יש לנסות ולפעול בכל הכלים הלגיטימיים העומדים לרשות החברה

האזרחית. כיוון שבית המשפט העליון קיבל במקרה זה החלטה שהייתה, לדידנו, בלתי ראויה מבחינה סביבתית, חברתית ודמוקרטית, הרי שהיה נכון לפעול במסגרת רגולטיבית לשם תיקון המעוות. ואכן, המחוקק בחר לאמץ תפיסת עולם חברתית ראויה לשבח, היונקת מתוך המסורת הליברלית והמכירה בחשיבות השמירה על ערכי הסביבה כערכים קולקטיביים שאינם ניתנים להפרטה. בכך בא לידי ביטוי בולט השלב הראשון בדרך ליישום צדק סביבתי.

השלב השני גם הוא בא לידי ביטוי באופן מוחשי. "אדם טבע ודין" השקיעה את מיטב יכולתה המקצועית, ובכלל זה הירתמות של מתכננים, אנשי משפט ופעילי ציבור להתמודד עם התפיסה האנטי-חברתית-סביבתית של עיריית רעננה. עם זאת, כדי לפעול הלכה למעשה לשם יישומו של השלב השלישי, "השלב המטריד", חזרה "אדם טבע ודין" לרגע קט אל השלב השני, שינתה את הכלי המקצועי ופעלה למען פתיחתו מחדש של הפארק באמצעות תיקון חקיקה במקום דרך בתי המשפט. מקרה **פארק רעננה** מוכיח שכדי להפוך כל סלע בדרך אל הצדק הסביבתי, הכלים המקצועיים והאזרחיים העומדים לרשות ארגוני הסביבה, כחלק מהחברה האזרחית, הם רבים ומגוונים.

מקרה בוחן מס' 3:

שכונת "גני יער" בעיר לוד הייתה שכונת מגורים המיועדת לכ-5000 תושבים. השכונה תוכננה בלבו של נחל מזוהם — נחל גזר — בהתאם לתוכנית מתאר שאושרה בהליך מזורז בשנת 1995. התוכנית אושרה במסגרת חוק הול"לים' - הליך חוקי ומזורז שהנהיגה ממשלת ישראל במהלך שנות התשעים לשם אישור תוכניות מתאר בעקבות העלייה ההמונית ממדינות חבר העמים - תוך התעלמות מוחלטת מהצורך הציבורי בשטחים ציבוריים פתוחים ומהחובה המנהלית לספקם. התכנון הלקוי היווה עדות נוספת להזנחתה ארוכת השנים של העיר לוד, לחוסר התייחסות ראויה לתושביה מן הפן הסביבתי ולתפיסת עולם מעוותת שלפיה מקסום הרווחים של החברה היוזמת — במקרה זה חברה ממשלתית - גובר על טובת הציבור ועל איכות חייו. זהו מקרה קלאסי שיש בו היבטים מובהקים של אי-צדק סביבתי.

מקרה "גני יער" התנהל בערכאות השיפוטיות השונות. על שטח השכונה חלו שתי תוכניות מתאר סטטוטוריות, מוקדמת ומאוחרת. בית המשפט המחוזי, בשבתו כבית משפט לעניינים מנהליים, בחן את הסוגיה מן הבחינה הטכנית בלבד וקבע כי התוכנית המאוחרת אינה יכולה לתקן את הפגם הקשה הקיים בזו המוקדמת, שלא הקצתה מכסות ראויות לשטחים ציבוריים פתוחים לטובת תושבי השכונה. בהליך הערעור בבית המשפט העליון טענו המערערים, "אדם טבע ודין" ותושבי השכונה, כי שכונת "גני יער" תוכננה ללא איכות חיים - עם מכסה אפסית של שטח ציבורי פתוח, ללא גינות ירוקות, ללא פינות משחקים לילדים¹⁰.

בית המשפט העליון ביקר בפסק דינו בחריפות את מוסדות התכנון, ובראש ובראשונה את הוועדה המחוזית לתכנון ולבנייה מחוז מרכז, על שאישרה תוכנית בנייה ללא התייחסות נאותה לאיכות חייהם של התושבים העתידים להתגורר בשכונה החדשה. המערערות הדגישו במהלך הדיון את היבטי הצדק הסביבתי שהתעוררו במקרה זה, תוך הדגשת העובדה שבמקום להיטיב עם תושביה של העיר לוד, הסובלים ממפגעים סביבתיים מרובים (לרבות מפגעים סביבתיים ובריאותיים קשים שמקורם בנחל גזר), תוכניות הבנייה סביב הנחל רק ירעו את מצבם הקשה ממילא. השופט (בדימוס) **דליה דורנר** התייחסה בדיון המשפטי לעקרון השוויון, וציינה כי שומה על מוסדות התכנון להביאו במניין שיקוליהן טרם אישורן של תוכניות בנייה למגורים. בית המשפט הסכים כי לא יהיה ניתן להשלים עם תכנון כה לקוי לשכונת "גני יער", והפנה את תשומת לבה של הוועדה המחוזית לכך.

בעקבות ניהול הליכי הערעור הציגו הצדדים בפני בית המשפט העליון הסכם פשרה, ולפיו תוקצה לטובת 5,000 התושבים העתידיים להתגורר בשכונת "גני יער" מכסת שטחים ציבוריים פתוחים, העומדים בתנאי ההנחיות הממשלתיות לכך (7 מ"ר לנפש של שטח ציבורי פתוח). כמו כן נקבע כי שטחים אלו יפותחו עם בניית השכונה, וכי נחל גזר ישוקם ויטוהר.

התערבות בית המשפט הניבה, בסופו של דבר, הטמעה של עקרונות חברתיים צודקים במסגרתה של תוכנית בנייה. בית המשפט העליון נתן תוקף סופי להסכם שקבע כי לא ניתן להתייחס אך ורק להיבטים פיזיים וטכניים בהליך התכנון, אלא שיש להקפיד הקפד היטב על יישומו של עקרון הצדק הסביבתי, דווקא בעיר קשת יום כמו העיר לוד. כמו ביתר המקרים שנסקרו לעיל, גם במקרה זה השאלה המרכזית מתעוררת בנוגע ל"שלב המטריד": האם ההחלטות תיושמה בפועל והאם העקרונות של צדק סביבתי יוצאו מהכוח אל הפועל? האם נכונה לעקרון הצדק הסביבתי דרך עקלקלה גם במקרה זה של שכונת "גני יער", או שמא, בסופו של דבר, יבואו תושבי השכונה אל המנוחה ואל הנחלה בדמותם של גינות ופינות משחקים לילדים ונחל נקי ומשוקם? הסכם הפשרה נמצא בימים אלה בשלבי יישום, ועדיין קשה להעריך את תוצאותיו.

אף כי המקרים שהצגתי לעיל מראים כי אין תשובה אחת, חד-מימדית, לשאלה כיצד מיישמים הלכה למעשה צדק סביבתי, אנסה להלן להצביע על עקרונות מנחים היכולים לסייע ביישומם המורכב של העיקרון.

(ב) מבחן הצדק הסביבתי – מבחן התוצאה

למבחן התוצאה המתבטא ביישומה הלכה למעשה של עקרון הצדק הסביבתי, שתי מטרות עיקריות: האחת - שיפור ממשי באיכות החיים והסביבה של הציבור הרחב, ובייחוד של קבוצות אוכלוסייה מוחלשות. השנייה - הטמעתם של מושג הצדק הסביבתי ושל מושגי הלוויין התיאורטיים המלווים אותו, הן בקרב הרשויות והן בקרב החברה האזרחית. המקרה של פארק רעננה למשל יכול לסייע בהטמעת המושג "נאו-ליברליזם" בהקשרו הסביבתי. המבקר באחת השבתות בפארק העירוני ברעננה, וחזרה בפועל במשפחה קשת יום ששער הכניסה לפארק נפתח בפניה כעת, יכול להבין את המשמעות הקשה של התניית הכניסה למרחב הציבורי ביכולתו הכלכלית של האדם.

מבלי להמעיט בחשיבותה של הטמעה תודעתית, ברור כי יש לפעול גם לשם הטמעה פיזית, במציאות היום-יומית בשטח, של עקרון הצדק הסביבתי. לצורך זה אצביע על כמה עקרונות מנחים:

1. הנאבק למען צדק סביבתי חייב להיות בעל אורך רוח, כזה המחייב אותו ואת יתר העוסקים במלאכה לדאוג לקיומו של כוח אדם מקצועי ואידאולוגי שבאפשרותו לפקח על יישומה המלא של החלטה המשפטית - פסק דין, החלטה מינהלית, הבטחה שלטונית, הסכמה דו-צדדית ועוד - הנוגעת לצדק סביבתי. אלו העוסקים במלאכת היישום חייבים להביא בחשבון את העובדה המצערת שלא כל הצלחה פורמלית מיתרגמת מיד להצלחה מעשית.

2. הגורם אשר ניהל את המאבק למען ההכרה במקרה מסוים כמקרה שיש לקדם בעטיו צדק סביבתי (פעיל סביבתי, ארגון, איש מקצוע וכיו"ב) חייב להיות בעל יכולת פיקוח עצמאית על יישומו בשטח, או, לחלופין, לדעת מי הם הגורמים שניתן לפנות אליהם ולהיעזר בהם לצורך השלמת התהליך על הצד הטוב ביותר.

3. לצורך מימוש הפיקוח על ביצוע הצדק הסביבתי על העוסקים במלאכה, ובראש ובראשונה על ארגוני הסביבה, להיות מסוגלים לאתר, למפות ולפתור כשלים מעשיים בדרך אל יישום העיקרון. לדוגמה: היעדר תקציב מצד הגורם המוסדי האמון על יישום הצדק הסביבתי; זיהוי מצבים שבהם הגורם המוסדי מנסה להתנער מהסכמה שנתן ליישם החלטה שבצדה צדק סביבתי או מנסה לחמוק מאילוץ שנכפה עליו לעשות כן; זיהוי מוקדי חיכוך אפשריים בין קבוצות שונות מקרב הציבור הרלוונטי לעניין באשר לאופן שבו יישם הצדק הסביבתי בצורה המיטבית; פרשנות בלתי נאותה מצד הגורם המזהם או מצד הגורם המוסדי האמון על יישום הצדק הסביבתי להחלטה הנותנת גיבוי פורמלי ליישום הלכה למעשה.
4. כדי להצליח בביצוע באמור בסעיף 3 לעיל, על ארגוני הסביבה לשלב ידיים ולקיים שיתוף פעולה מלא ביניהם, הן באשר להחלפת מידע והן באשר לקבלת החלטות, כדי שהצדק הסביבתי גם יראה. הפלורליזם הרחבי הקיים בתנועה הסביבתית והמתבטא בתחומי עיסוק שונים של הארגונים - משפט, חינוך, מדע, תכנון, תקשורת ועוד - חייב לבוא לידי ביטוי בשלב המכריע שבו יש לדאוג לביצועו דה-פקטו של השינוי המיוחל מבחינה סביבתית וחברתית.
5. מי שפעל בשלבים הראשונים למען קידומו של צדק סביבתי - ניסוח ההגדרות, כתיבת חוות הדעת, ייצוג בעתירה המשפטית וכיו"ב - חייב גם 'להתלכך' בשטח ולחוש אותו, שאלמלא כן כל פועלו לשווא. כלל זה, המתאים גם למקרים אחרים, נכון לטעמי שבעתיים כאשר עוסקים בהגנה על הסביבה, שהרי הסביבה סובבת וחיה על כלל מיניה בשטח הפיזי.

מן הכלל אל הפרט: עורך דין שזכה בעתירה משפטית למען צדק סביבתי אך אינו בקיא ברזי הסביבה והתושבים שלמענם נאבק, יתקשה עד מאוד במימוש הצלחתו הפורמלית הלכה למעשה; נכון הדבר לכל ענף התמחות אחר שנעשה בו שימוש תאורטי בלבד כאמצעי לקידום צדק סביבתי.

ג) סוף דבר

ביום עיון בנושא "סביבה, חברה וזכויות אדם" שנערך ביוזמת עמותת "אדם טבע ודין" ובשיתוף בית הספר ללימודי הסביבה באוניברסיטת תל אביב, ציינה פרופ' דפנה ברק-ארז את הדברים האלה: איכות סביבה היא זכות אדם. בהקשר הזה כדאי להבחין בין שלושה מעגלים של התייחסות לזכות לאיכות סביבה: המעגל הראשון, הגרעיני, של הגנה על החיים והרכוש. המעגל השני, שקושר את איכות הסביבה לזכויות של קיום בכבוד ובריאות, ובו נתפסת הזכות לאיכות סביבה כזכות חברתית. המעגל השלישי, הרחב יותר, חורג מן התפיסה של הזכויות החברתיות ומתייחס לשימור הסביבה, לאו דווקא כאשר ניתן להצביע על פגיעה בזכות של אדם קונקרטי, אלא בזכותם של דורות עתידיים¹¹.

השאיפה להשגת צדק סביבתי מרבי בעולמנו מחייבת את העוסקים במלאכה לפעול בנחישות לשם קידום כל שלושת המעגלים שעליהם דיברה פרופ' ברק-ארז במקביל. קידומו של כל מעגל במסגרת חיינו החברתיים יתרום גם לקידומו של צדק סביבתי במובן ההוליסטי והשלם יותר - הגנה על הסביבה האנושית, על הסביבה הפיזית ועל הדורות העתידיים.

הערות

1 בג"צ 4128/02 אדם טבע ודין נ' ראש ממשלת ישראל, פ"ד נח(3), 503, 518 (2004).

2 שם, בעמ' 526.

3 Dorceta Taylor, The rise of environmental justice paradigm, 43(4) AMERICAN BEHAVIORAL

- 4 ארזה צ'רצ'מן, הרצאה ביום עיון על דתות, אתיקה וצדק סביבתי במכון ירושלים לחקר ישראל, 30.10.2001.
- 5 בג"צ 3511/02 עמותת "הפורום לדו קיום" נ' משרד התשתיות, פ"ד נז(2) 102 (2003).
- 6 בג"צ 9184/03 אדם טבע ודין נ' שר הפנים) לא פורסם, ניתן ב-17.11.2005.
- 7 בג"צ 8676/00 אדם טבע ודין נ' עיריית רעננה, פ"ד נט (2) 210 (2004).
- 8 הצעת חוק לתיקון פקודת העיריות (איסור גביית דמי כניסה לגנים ציבוריים), התשס"ו-2006, ה"ח 27.
- 9 התיקון התקבל בכנסת ביום י"ח בשבט תשס"ז (6 בפברואר 2007); התיקון פורסם בד"י 8, 197; ס"ח התשס"ו, 317. זהו נוסחו החדש של סעיף 249(8) לפקודת העיריות, בהדגשת התוספת שתוקנה:
- (8)249 "סמכויותיה של עירייה הן: לספק, להתקין, להתוות, לתכנן, לשפר, לקיים, להסדיר גנים וגינות ומקומות מרגוע או נופש אחרים לשימוש הציבור, ולפקח עליהם, ולהשתתף בהוצאות קיומם של מקומות כאמור שהתקינם אדם לשימוש הציבור. 1. ובלבד שלא ייגבו דמי כניסה לאותם מקומות, בחוק עזר או בכל דרך אחרת, לרבות באמצעות הטלת אגרה, מס, היטל או תשלום כלשהו (בפסקה זו — דמי כניסה), ואולם רשאי שר הפנים להתיר לעירייה לגבות דמי כניסה למקומות כאמור במקרים חריגים, ולפי כללים שקבע באישור ועדת הפנים והגנת הסביבה של הכנסת; 2. בפקודת המועצות המקומיות, בסעיף 24א, אחרי "הוראות סעיפים" יבוא "(8)249" לעניין גביית דמי כניסה למקומות כאמור באותו סעיף; 3. על אף האמור בחוק זה, רשות מקומית שביום ה' בשבט התשס"ז (24 בינואר 2007) גבתה דמי כניסה למקום מהמקומות המנויים בסעיף 249(8) לפקודת העיריות, רשאית לגבות דמי כניסה כאמור עד תום שישה חודשים מיום פרסומו של חוק זה". [ההדגשות נוספו — ע' ב']
10. ע"מ 254/03 אדם טבע ודין נ' שר הפנים והוועדה המחוזית לתכנון ובניה מחוז מרכז (לא פורסם, 29.8.2005).
11. דפנה ברק-ארז "בין עיקרון משפטי לעיקרון חוקתי" הרצאה ביום עיון סביבה, חברה וזכויות אדם, אוניברסיטת ת"א, 16.3.2004.

1. **במקום – מתכננים למען זכויות תכנון (ע"ר)**, "עמק הצבאים" מאבק של קואליציית ארגונים חברתיים וסביבתיים למניעת בנייה בעמק פתוח:
<http://www.bimkom.org/communityView.asp?projectId=38>
2. ברכה, עמית, "פרקטיקה מעשית של צדק סביבתי" מאמר באתר האינטרנט:
<http://www.news1.co.il/Archive/003-D-27417-00.html?tag=15-25-14>
3. בנשטיין, גרמי, "שאלות סביבתיות, תשובות יהודיות" Me נגד Me – צרכנות ואזרחות – זהויות בקונפליקט" באתר **מרכז השל**:
<http://www.heschel.org.il/heshelphp/hachiva.php>
4. גביזון, רות, "זכויות האדם", רות גביזון וחגי שניידור (עורכים), **זכויות האדם והאזרח בישראל: מקראה**, א, ירושלים: האגודה לזכויות האזרח בישראל, 1991.
5. גידנס, אנתוני, **הדרך השלישית: תחייתה של הסוציאל-דמוקרטיה**, תל אביב: משכל, 2000.
6. גרידינגר, תמר, גולדסובל, גלית, מרושק-קלארמן, אוקי, **"דבר אל העצים והאבנים – פיתוח חשיבה חברתית דמוקרטית בסוגיות של איכות הסביבה"** מדרשת אדם, ינואר 2005, שבט תשס"ה.
7. דה-שליט, אבנר, **אדום-ירוק: דמוקרטיה, צדק ואיכות הסביבה**, תל-אביב: בבל, מרכז השל ומשכל, תשס"ד 2004.
8. הימן, בנימין, **חוק התכנון והבניה: מדריך לציבור**, [ירושלים]: שתי"ל, תשס"ב 2002.
9. זיו, יוסי, "מדוע לתת זכויות שוות לכל אדם?", בתוך: **כל אדם**, גיליון 9: **זכויות שוות**, מדרשת אדם, דצמבר 1992.
10. חנין, דב, **גלובליזציה**, ספריית "אוניברסיטה משודרת", משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2007.
11. ירקוני, יורם, "טרגדיה בכור האטומי", **ידיעות אחרונות**, 26.1.05.
12. לאסן, קאלה, "חופש הדיבור", **עוד/הזמן הורוד**, 1, (2002).
13. מרושק, אוקי, "מבוא למהדורה העברית", זאב גזית, **צרכים אנושיים: סינתיזה תיאורטית**, תל אביב: ספריית פועלים, תשמ"ח 1988.
14. מרושק-קלארמן, אוקי, ראבי, סאבר, **אין דמוקרטיה אחת**, תכנית חינוכית רב-גילאית, ירושלים: מדרשת אדם יוני 2005.
15. מרושק-קלארמן, אוקי, **הזכות לכבוד והקושי לכבד**: מהדורה שנייה, ירושלים: מדרשת אדם, תשנ"ט 1999.
16. מרושק-קלארמן, אוקי, **התהליך החינוכי בסדנאות מדרשת אדם**, ירושלים: מדרשת אדם, 1999.
17. מרושק-קלארמן, אוקי, **חינוך לשלום בין שווים: ללא פשרות וללא ויתורים**, ירושלים: מדרשת אדם, תשנ"ה 1995.

18. משרד הפנים, השירות לשמירת איכות הסביבה, **האדם בסביבתו: קורס באיכות הסביבה**, מהדורה ניסיונית, יחידות 1-3, [תל-אביב]: האוניברסיטה הפתוחה, תשל"ט 1978-1979.
19. פוסטר, ג'ון בלאמי, "קפיטליזם ומשבר סביבתי", דויד אפרים (עורך), **אנטי-גלובליזציה: ביקורת הקפיטליזם העכשווי**, תל אביב: רסלינג, 2003.
20. סאלם, וואליד, **פעילות סביבתית בקהילה – מנגנונים ואמצעים**, המרכז לדמוקרטיה ולפיתוח סביבתי CDCD, 2008.
21. סדן, אלישבע, **העצמה ותכנון קהילתי – תיאוריה ופרקטיקה של פתרונות חברתיים אנושיים**, מהדורה שלישית 2002, דפוס "חדקל" בע"מ, ת"א.
22. סדן, אלישבע, "העצמה ועבודה קהילתית", **חברה ורווחה**, ינואר 1996, כרך טז, מספר 2, עמ' 162-143. תקציר המאמר פורסם באתר של **מינהל חברה ונוער**: <http://noar.education.gov.il>
23. צ'רצ'מן, ארזה, סדן, אלישבע, **השתתפות: הדרך שלך להשפיע**, [בני ברק]: הקיבוץ המאוחד, 2003. תקציר ניתן למצוא באתר: <http://www.geocities.com/tipulzugi/communityarticle28.htm>
24. קליין, נעמי, **בלי לוגו: המטרה: בריוני המותגים**, תל אביב: בבל, תשס"ב 2002.
25. קנטור, שרון, "האקולוגיה של המוח – זכות הציבור לא לדעת", **עוד/הזמן הורוד**, 1, (2002).
26. רבינוביץ, דני, "האדם מאחורי הצונאמי", **הארץ**, 7.1.2005.
27. רינת, צפריר, "ירוק בפנים, שחור בחוץ", **הארץ**, 26.12.2004.
28. אטינגר, ליה, אטינגר, אמי, "המשבר הפיננסי - קריסתה של הדמוקרטיה או תחילתה של דרך חדשה?" מאמר זה נכתב – באוקטובר 2008. גרסה מקוצרת של המאמר התפרסמה בגיליון 49 (ינואר פברואר 2009) של המגזין **ארץ אחרת** והופיעה באתר הדעות של Ynet 10.4.2009 <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3698142,00.html>
29. "הזכות לבריאות", "אלה הן זכויותיכם – על פי אמנת האו"ם בדבר זכויות הילד", אתר האינטרנט **הזכויות שלי, הוועד הישראלי של יוניסף, ועדת חינוך**, 31.1.05.
30. הנדורקר, חיים, "האם בוש מסכן את העולם?", **הארץ**, 31.10.2004, אתר האינטרנט **וואלה!**, 12.1.05
31. "חוק התכנון והבניה התשכ"ה – 1965: פרשנות", אתר האינטרנט של **מרכז המידע המקצועי בענף הבנייה בישראל**, מדור משפטי, 20.1.05. (אתר: <http://www.bnebeytcha.co.il/#>)
32. "מגילת זכויות הצרכנים", אתר האינטרנט של **משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה**: www.moital.gov.il/NR/exeres/292CDC64-EF45-4271-888D-0F4F218F492B.htm
33. נבו, אביתר, "על עתיד האדם וכדור הארץ", עזרא אוריון (עורך), **סביבות**, 32, אפריל 1994, בתוך אתר האינטרנט **סנונית**, כתבי עת ומאגרי מידע, 15.12.04.
34. שוורץ, אילון, "פרדיגמות משתנות בתפיסה הסביבתית", אתר האינטרנט של **מרכז השל**, 20.5.04. כתובתו: <http://heschel.org.il/heshelphp>

הפניות למידע נוסף:

35. מילון מונחים בנושא איכות סביבה ניתן למצוא באתר: <http://yeda.amalnet.k12.il/Sustainability>
36. מאמר בנושא: **צדק סביבתי: צדק חברתי וזכויות אדם** ניתן למצוא באתר:
<http://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=19025>
37. מאמרים אחרים בנושא: **אקולוגיה ואיכות סביבה** ניתן למצוא באתר:
<http://lib.cet.ac.il/pages/sub.asp?item=2072>
38. מידע נוסף בנושאים סביבתיים אפשר למצוא באתר של "חיים וסביבה" – ארגון הגג של שוחרי איכות החיים והסביבה (ע"ר) : <http://www.sviva.net/>
39. כדאי לקרוא את מאמרו של קאלה לאסן "שיבוש תרבות", שהוא מושג נוסף חשוב בשיח הסביבתי התקציר באתר: http://readingmachine.co.il/home/contribs/kalle_lasn